

FILOZOFIJA

ŠKOLSKI LEKSIKON

ŠKOLSKI LEKSIKON

Općeobrazovne škole

12 knjiga

Glavni urednik

SILVIO RUŽIĆ

Urednik izdanja

MIRA ZAGOTTA

Stručni urednici

Prof. HRVOJE JURAČIĆ
Prof. DANKO GRLIĆ

Autori

BABIĆ dr Stjepan
BAUČIĆ prof. Ivo
BAUČIĆ prof. Vlatka
BRAJEVIĆ prof. Dora
ČUBELIĆ dr Tvrtko
ČUDINA prof. Mira
DAMJANOV dr Jadranka
DOMAC dr Radovan
GRLIĆ prof. Danko
GRLIĆ dr Ljubiša
LISINSKI Hrvoje
LIŠČIĆ prof. Berislav
MANASTERIOTTI prof. Višnja
MARTIĆ prof. Mirko
MARUŠIĆ prof. Ante
MATKOVIĆ prof. Hrvoje
OBRADOVIĆ prof. Josip
RADULIĆ prof. Ksenija
SALZER prof. Olga
SEUNIK prof. Vera
SEVDIĆ prof. Milenko
VELIMIROVIĆ Mihajlo

i suradnici

Stručni redaktori i recenzenti

ANTIĆ prof. Barka
CRKVENČIĆ dr Ivan
FIJALDIĆ dr inž. Mirko
FINKA dr Božidar
FURLAN dr Martin
GROSS dr Mirjana
HANŽEKOVIĆ Fedor
KRAJNOVIĆ prof. Milan
KUNTARIĆ prof. Marija
LOVRENČIĆ dr Rene
LUI dr Ante
MIKECIN prof. Vjekoslav
NOVAKOVIĆ prof. Novak
PEJOVIĆ dr Danilo
PETROVIĆ dr Sveto
PRELOG dr Milan

PROF. DANKO GRLIĆ

FILOZOFIJA

»PANORAMA«

ZAGREB, 1965.

OD IZDAVAČA UZ DRUGO IZDANJE

Drugo izdanje »Školskog leksikona« razlikuje se od prvog osim po grafičko-likovnoj opremi i opsegu, također po mnogim svojim sadržajnim karakteristikama. Znatno veći broj autora i recenzenata pokušao je, na osnovu vlastitih kritičkih zapažanja kao i sugestija i prijedloga određenog broja drugih stručnjaka (npr. pismo Saveznog zavoda za ispitivanje školstva) izmijeniti i nadopuniti prvih dvanaest leksikona i ispraviti neke propuste i greške što su se potkrale u prvom izdanju.

Autori ovih knjiga svjesni su ne samo objektivnih teškoća, koje su izvanredno velike u takvoj vrsti posla, već i svojih subjektivnih mogućnosti pa stoga ne smatraju da je napor koji su uložili uvijek nužno urodio najboljim i najpozitivnijim rezultatima. Uza svu koncentraciju pažnje, savjest naučnih radnika i stručnu rigoroznost koja se može uložiti u takav rad, leksikoni ove vrste nikad, ni kod naroda koji imaju veliku tradiciju na tom području, ne mogu biti potpuno bez grešaka. I u njima će se nesumnjivo naći nedovoljno preciznih objašnjenja i propuštenih pojmova, pa i zapostavljanje pojedinih područja.

Smatrali smo, međutim, da ti leksikoni mogu ipak mnogo pomoći učeniku i našem čovjeku koji želi biti upućen u temeljne, ključne pojmove raznih znanstvenih područja, jer mu omogućuje relativno lako, brzo i jednostavno snalaženje u obimnoj materiji osnovnog obrazovanja. Kao tumači pojmova, ovi leksikoni mogu na određen način, kao pomoćna odnosno dopunska sredstva u nastavi, poslužiti upravo svojim specifičnim.

leksikografskim načinom informiranja. Takav leksikografski oblik upućivanja u pojedina područja prijeko je potreban suvremenom čovjeku u vijeku ubrzanog napretka svih posebnih znanosti, u epohi ekonomskih, društvenih i političkih promjena, znači i svakodnevnog pojavljivanja novih pojmova. No ovi leksikoni imaju skromnu namjeru da pruže samo prva uputstva, da budu sintetički pisani vodiči kroz pojedina područja, da ukažu na najbitnije karakteristike određenog pojma, a nikako da zamijene studiozan rad nastavnika na produbljivanju i usavršavanju znanja iz određenih predmeta. Oni nisu niti mogu biti zamjena udžbenicima koji sistematski i postupno uvode učenika u pojedine predmete, tumačeći građu bilo kronološkim redom, bilo od jednostavnijih do složenijih, teže shvatljivih pojmova. Iz njih učenik ne može učiti, ali mu oni mogu pružiti dragocjenu pomoć pri učenju, kad naiđe na nejasan termin, kad traži sažetu definiciju nekog pojma, kad mu je potreban određeni podatak, činjenica, godina, formula, broj stanovnika, kad ne zna kojem razdoblju pripada neka pojava ili umjetnički pravac, u koje vrijeme i unutar kojih idejnih strujanja da smjesti određenu književnu, socijalnu ili filozofsku koncepciju, koje su joj glavne karakteristike i predstavnici itd. Premda rađeni uglavnom na osnovu plana i programa naših općeobrazovnih škola, oni su kadikad morali i odstupiti od tih koncepata, jer tumače i moraju tumačiti i one termine koji se posebno ne obrađuju u školskoj nastavi.

U nizu objektivnih teškoća autora ovih leksikona, treba prije svega istaknuti neujednačenu terminologiju za pojedina područja. Ne treba zaboraviti, bez obzira na to što je opseg leksikona povećan u usporedbi sa prvim izdanjem, da se mnogim autorima pojavio gotovo nerješiv problem relativno vrlo skučenog prostora, što se posebno ispoljilo kod onih predmeta koji se više godina uče u školama.

Predgovor autora

Zbog proširene koncepcije čitavog »Školskog leksikona«, drugo izdanje »Filozofije« popunjeno je nizom termina (dodano je otprilike polovinu novih pojmova), a neke su natuknice iz prvog izdanja znatnije promijenjene. To, međutim, ipak ne znači da su u mnogome ublažene teškoće s kojima se autor morao neizbježno susresti u sastavljanju ove vrsti priručnika. Uz druge probleme koje je trebalo rješavati (populariziranje i pojednostavnjivanje kompleksnih filozofskih kategorija, što potpunija informativnost, ali i izbjegavanje neutralne »objektivnosti« na relativno skučenom prostoru, nemogućnost preciznog fiksiranja pojmova kojih se značenje stalno mijenja u toku historije filozofije itd.), htio bih ovdje posebno istaknuti jedan, koji se u svoj oštrini postavlja upravo u obradi cjelokupne **filozofske** građe. Stvaralačka marksistička filozofija bitno je i radikalno suprotstavljena svakoj onoj u sebi zatvorenoj filozofskoj sistematici koja filozofske probleme tumači kao da su jednom za svagda riješeni. Upravo ta njena antidogmatska upravljenost i otvorenost, njeno stalno kritičko preispitivanje ne samo filozofske baštine već i nekih vlastitih teza sprečava da se u relativno kratkim člancima sigurno, pozitivno, apodiktički, dakle u biti neproblematski valorizira i odredi smisao i domet tradicionalnih i suvremenih filozofskih pitanja. Međutim, sama namjena ovog leksikona, koji je prije svega upućen đacima i uopće ljudima bez veće filozofske naobrazbe što traže prvu sigurnu informaciju, zahtijeva da definicije budu što preciznije, problemi na neki način do konca »objašnjeni«, stavovi što »jasniji«, sa što manje pitanja koja ostaju otvorena pred čitaocem i sa što više »rješenja« koja daje autor. U toj nesretnoj disproporciji između pedagoško-poučne namjene leksikona i njegove temeljne filozofske orijentacije, nastojao sam iznaći određenu, što povoljniju mjeru, ali je to, dakako,

često bilo vezano uz gotovo nerazrješive probleme. Kako bih ih donekle umanjio i kako bi temeljna pozicija došla češće do izražaja, ni ovaj put nisam iskazao kao posebne natuknice vlastita imena pojedinih filozofa, već sam obradio samo neke osnovne filozofske **pojmove.** U kazalu na kraju knjige naći će čitalac sva mjesta gdje se spominju pojedini filozofi uz naznaku godina njihova rođenja i smrti.

Članke **Indijska filozofija** i **Kineska filozofija** prenio sam (uz neznatna skraćenja) iz I izdanja kako ih je napisao prof. dr Čedomil Veljačić. Pojedine pojmove (relativno mali broj) obradio sam na osnovu nekih članaka koje sam pisao za Enciklopediju leksikografskog zavoda kao i (nekoliko manjih natuknica) za Filozofski rječnik Matice hrvatske.

PROF. DANKO GRLIĆ

FILOZOFIJA

A

A, u logici oznaka, simbol (»a«) za univerzalni afirmativni sud (v. Sud). A = A, oznaka za princip identičnosti (v. Principi (logičkog) mišljenja).

AGNOSTICIZAM, filozofski nazor prema kojem je nemoguće spoznati objektivnu stvarnost, bilo zbog ograničenosti spoznajnog subjekta, bilo zbog nepronicljivosti samog objekta (njegove netransparentnosti), nemogućnosti da se do kraja spozna njegova prava priroda. S agnostičkog je stanovišta svaki napor za spoznajom stvari kakva je po sebi, tj. kakva je neovisno o našoj spoznajnoj moći, uzaludan: ograničenost naših osjetila i našeg uma uvjetuje, prema tom gledanju, relativnost svih naših spoznaja, a samim tim i bezvrijednost svih tako dobivenih tzv. objektivnih istina. Najradikalniji oblik agnosticizma je solipsizam (v.) Riječ a. uveo je god. 1869. u literaturu T. Huxley (Haksli), a on se kao spoznajni skepticizam (v.) pojavljuje u toku historije filozofije u različitim varijantama, izražen otvorenije ili prikrivenije u mnogim filozofskim koncepcijama pozit-

vizma (v.), kriticizma (v.), empiriokriticizma (v.) i dr.

Već u nekih sofista, posebno Gorgije i Protagore, zatim skeptika Karneada i Pirona vidljive su agnostičke tendencije. U srednjem vijeku umjerene agnostičke nazore brani W. Occam (Okam), a u novijoj filozofiji I. Kant, na specifičan način pozitivista A. Comte (Kont) i neki logički empiristi.

Kritiku agnosticizma — koji ne uviđa da upravo ljudska praksa dokazuje kako su naše spoznaje sve primjerenije objektivnoj strukturi same stvarnosti — dao je posebno Lenjin u knjizi »Materijalizam i empiriokriticizam«.

AKCIDENT, nešto što je nebitno, promjenljivo, slučajno na nekoj stvari ili pojavi; nešto što može biti i drugačije a da ne promijeni ili ne ukine bit stvari. Suprotno akcidentu je supstancija (v.), pa je stoga a. i ono što je nesamostalno, što ne postoji po sebi već po drugom.

Akcidentalno, nebitno, sporedno, pojavno nešto što ne pripada biti neke stvari. Suprotno tome: esencijalno, bitno (v. Bit).

AKSIOLOGIJA, filozofijska disciplina koja se bavi ispitivanjem vrijednosti, odnosno idealistički smjer filozofiranja koji vrijednosnu sferu smatra temeljnom etičkom, ontološkom i spoznajnom sferom.

Već u cjelokupnoj filozofiji Friedricha Nietzschea (Niče) i u njegovu zahtjevu za »prevrednovanjem sviju vrijednosti« aksiološka problematika

zauzima jedno od centralnih mjesta. No u toj su psihologističko-biološkoj interpretaciji vrijednosti još sadržane u okviru konkretnog ljudskog opstojanja, pa se stoga ni Nietzscheove aforistički pisane teze za obrtanjem dotadašnje hijerarhije vrednota, kao ni kasnije sociološko-vrijednosne analize M. Webera (Veber), ne mogu u potpunosti smatrati aksiološkim istraživanjima, u onom značenju koje je ta idealistički zasnovana filozofija vrijednosti dobila u okviru neokantovske badenske škole (v. Neokantovstvo).

Upravo je ta škola — glavni zastupnici W. Windelband (Vindlband) i H. Rickert (Rikert) — smatrala da rješenje aksiološkog pitanja valja prije svega potražiti u zasnivanju nekog »trećeg carstva« vrednota,neovisnih o materijalnom svijetu i o ljudskoj subjektivnosti. Po njima historija može biti nauka samo ako je stalno povezana s pojmom vrijednosti, jer se samo tako može stvoriti princip odabiranja u mnoštvu historijskih podataka. Čitava filozofija po badenskoj školi konstituira se također kao nauka o općevažećim vrijednostima, kao učenje o »normativnoj svijesti«, kao filozofija kulture.

Na etičkom planu vrijednosnom sferom i njenim odnosom prema ličnosti (koja se razlikuje od funkcionalno zasnovanog individuuma upravo time što u aktu saobraća s vrijednostima) posebno se bavio njemački filozof Max Scheler (Šeler). On je, pobijajući Kantov formalizam, pokušao izgraditi »apriornu materijalnu vrijednosnu etiku« u okviru koje centralno mjesto zauzima učenje o ličnosti, emocijama i hijerarhiji vrednota, što po njemu

postoje neovisno (otprilike kao Platonove ideje) o svojoj realizaciji u dobrima.

Ovaj idealistički konstruktivizam i apriorizam, koji vrijednosnu sferu smatra najodlučnijom i najtemeljnijom, zanemario je posvema historijske i materijalne činioce i nije vrednote (koje u tim filozofijama i etikama zapravo lebde u »trećem carstvu«) uspio povezati sa zbiljskim položajem čovjeka u njegovu konkretno historijskom i vrijednosno faktičnom društvenom postojanju.

AKTUALIZAM, filozofski nazor prema kojem se zbilja ne zasniva na jednom (nepomičnom, statičkom) bitku, već u neprekidnoj djelatnosti, u aktu, u živom stvaralačkom razvoju i samoozbiljenju. U psihologijskom smislu aktualizam je učenje da je život stalno zbivanje i proces, nasuprot supstancijalizmu koji psihičku zbilju svodi na neke postojane, nepromjenljive nosioce (supstanciju, dušu i dr.) svih pojavnih promjena. Mnoge su osnovne tendencije takvog filozofiranja vidljive u E. Macha (Mah), W. Jamesa (Džems), H. Bergsona, a unekoliko D. Humea (Hjum), Fr. Nietzschea i dr.

ALIJENACIJA, v. Otuđenje,

ANALITIKA (grč. analytike razrješavanje, tehné umijeće, vještina), umijeće analiziranja, razglabanja. Po Aristotelu vještina raščlanjavanja pojmova, sudova i zaključaka. »Prva analitika« je nauka o zaključivanju, a »Kasnija analitika« nauka o dokazivanju. Transcendentalna analitika po Kantu je raščlanjivanje naše cjelokupne spoznaje apriori u elemente čiste razumske spoznaje. Unutar

glavnog Kantovog djela »Kritike čistog uma«, transcendentalna analitika je sastavni dio transcendentalne logike.

ANALIZA, općenito rastavljanje, raščlanjivanje nečeg cjelovitog, kompleksnog na sastavne dijelove. Protivno: sinteza (v.).

U aristotelovskoj logici (v.) analiza je metodski postupak rastavljanja pojma na karakteristike njegova sadržaja. U novijoj, simboličkoj logici (v.), pod analizom se smatra konstruiranje strukture izvjesnog skupa simbola putem dedukcije posljedica iz aksioma. U mnogim tezama B. Russela (Rasl) i W. Witgensteina (Vitgenštajn) vidljiva je težnja da se čitava filozofija svede na logičku analizu.

Dijalektičko i marksističko shvaćanje analize razlikuje se od formalno-logičkog, jer nasuprot statičkom poimanju, koje teži da pojave odredi u njihovoj izoliranosti i permanentnoj strukturi, promatra predmete u njihovoj povezanosti i suprotstavljanju, pa stoga analizu ne možemo nikad izdvojiti od sinteze. Svako je, naime, raščlanjivanje ujedno i razlikovanje i indentificiranje toga različitog, pa je svaki postupak u isto vrijeme i analitički i sintetički.

ANALOGIJA (grč. analogia podudaranje, slaganje), opć. sličnost, nalikost, podudarnost. U logici je zaključivanje po analogiji postupak po kojem se zaključuje od jednog posebnog slučaja na drugi posebni slučaj (za razliku od indukcije kojom se zaključuje od posebnog na opće, i za razliku od de-

dukcije kojom se zaključuje od općeg na posebno). Analogijski je zaključak onaj u kojem se od sličnosti predmeta u nekim svojstvima (ili karakteristikama) zaključuje na njihovu sličnost u nekim drugim svojstvima. Po analogiji vrlo često zaključujemo u svakodnevnom životu i kolokvijalnom govoru, ali su često ti zaključci nepouzdani i logički nedovoljno precizni i opravdani.

ANTINOMIJE, protivurječne tvrdnje od kojih je svaka prividno ispravna; teze koje su izvedene iz podjednako vjerodostojnih polaznih postavki i koje stoga, premda su protuslovne, imaju jednako pravo na istinitost odnosno jednaku dokaznu snagu.

Već u grčkog filozofa elejske škole Zenona susrećemo se s pojmom antinomija (v. Aporije), ali u historiji filozofije najpoznatije su Kantove antinomije čistog uma, koje su odigrale znatnu ulogu u razvoju dijalektičkog mišljenja. Po Kantu se naš spoznajni, čisti um nužno zapleće u antinomije kad želi suditi o stvarima o kojima ne može imati nikakva iskustva. Može se tako logički potpuno ispravno dokazati da je svijet ograničen u prostoru i vremenu kao i to da je vječan i beskrajan; može se tvrditi postojanje apsolutnog nužnog bića (boga), ali je isto tako ispravna teza (a zbog toga su Kanta oštro napali religiozni dogmatici) da ne postoji »ni u svijetu niti izvan svijeta nigdje nikakvo apsolutno nužno biće kao njegov uzrok«. Bez obzira na agnostički spoznajni rezultat tih antinomija, Kant je ukazao na neke bitne protivurječnosti u okviru kojih se kreće ljudsko mišljenje; time je znatno

utjecao na razvoj dijalektičkog mišljenja u okviru njemačke klasične idealističke filozofije (v.).

ANTROPOLOGIJA, filozofsko učenje o čovjeku i njegovu položaju u svijetu. Za razliku od antropologije kao prirodoznanstvene discipline (biološka, etnološka, itd.) filozofska antropologija ne ispituje pojedine empirijske činjenice fiziološkog, psihološkog, sociološkog ili historijskog karaktera o pojavi i razvoju čovjeka, već je njen predmet bit čovjeka uopće, njegova osnovna diferencijacija s obzirom na druga živa bića, njegova uloga, misija i položaj u svijetu, smisao njegova postojanja kao i esencijalna struktura čitavog njegova bića. Ona, dakako, uzima u obzir rezultate posebnih nauka, kao što su prirodne znanosti i znanosti o društvu, zatim rezultate npr. arheologije, pa i fiziologije, ona je isto tako usko povezana s etikom, metafizikom i drugim filozofskim disciplinama, no njen osebujni položaj u nauci i u historiji filozofije karakteriziran je prije svega njenom tendencijom da u određenim razdobljima postane ne samo osnovnom nego i jedinom filozofskom preokupacijom.

Od prvog razdoblja antropološki orijentirane filozofije (nakon kozmološkog razdoblja), što počinje sofistima i Sokratom, do suvremenih (pretežno idealističkih) građanskih antropološki zasnovanih filozofema, kao što su oni Maxa Schelera ili Helmutha Plessnera, ta je tendencija karakterizirana prije svega težnjom da se sva odlučna filozofska pitanja riješe unutar problematike čovjeka. U raznim varijantama (od biologističkih i naturalističkih do spekulativnih i apstraktno humanističkih), an-

tropologija je kao filozofija čovjeka težila k cjelovitoj sintezi svih onih djelomičnih aspekata o čovjeku što ih pružaju druge filozofske discipline ili (u slučaju naturalističkih antropologija) posebne prirodne znanosti. Ponekad se te tendencije (osobito u ranijim idealističkim antropološkim tezama) svode na pokušaj ispitivanja čovjeka koji stoji iznad ili izvan prirode (kao opća duša, duh, res cogitans, Ja, svijest uopće), ili pak, s druge strane, na čovjeka kao prirodno biće koje se principijelno ne razlikuje od ostalih živih bića, pa čak (kao u monizmu E. Haeckela) ni od bića mehaničke zbilje samih stvari.

Skolastičke i neoskolastičke orijentacije u okviru antropoloških problema žele čovjeka odrediti u njegovu odnosu prema vrhovnom božanskom biću, te tako čovjeka podređuju njemu vanjskim, tuđim, heteronomnim ciljevima i svrhama. Čitav niz specijalnih filozofskih antropologija novijeg doba (kao što su one Gehlena i Rothackera) ograničene su često i suviše uskim aspektom pristupa čovjeku samo s određenih pozicija (bile one biološke ili kulturnoantropološke prirode), i stoga ne mogu u potpunosti osvijetliti položaj čovjeka u okviru kompleksnih materijalnih, društvenih i idejnih stremljenja suvremenog svijeta.

U isto je vrijeme u nekim dogmatskim zastranjenjima marksizma vidljivo potcjenjivanje humanističke problematike, koja je nekad bila jedna od bitnih filozofskih preokupacija Karla Marxa i preferiranje određenih kruto i nedijalektički shvaćenih materijalnih determinanti. Na Zapadu, među-

tim, gdje je tema čovjekove opstojnosti postala dominantna u okviru raznih varijanata suvremenih filozofija egzistencije (v.) ili personalizma (v), antropološka je problematika shvaćena jednostrano i spekulativno, te je ostala na nivou pasivnog meditiranja o čovjeku, ne prodrijevši nikada u sferu stvarnog očovječenja čovjeka, što pretpostavlja aktivan ljudski angažman u revolucionarnoj i smionoj izmjeni postojećeg svijeta. U posljednje se vrijeme unutar antidogmatskog, stvaralačkog marksizma ističe potreba upravo takve orijentacije koja ne bi ostala u okvirima neke specijalne filozofske antropologije, profesionalno i stručno razrađivane kao posebne »discipline«, već koja humanizaciju svijeta i čovjeka u njemu smatra imperativnim, realnim, svakodnevnim zadatkom čije će ispunjenje vratiti otuđenog i raščovječenog čovjeka njegovoj pravoj ljudskosti.

APATIJA (grč. apatheia bezosjećajnost), opć. ravnodušnost, bešćutnost, psihičko stanje karakterizirano neuzbuđenošću, potpunim mirom, nezainteresiranošću. U filozofiji stoika i skeptika a. znači i slobodu od afekata, te stoga i najveće dobro, jer to je stanje u kojem se suzdržavamo od svakog suda (skeptici) ili stanje koje nas čini ravnodušnim prema svim osjetilnim ugodama i bolima (stoici).

APEIRON (grč. bezgranično), po Anaksimandru vječno, neiscrpno i neuništivo prapočelo (arhé), neodređena prvobitna materija iz koje sve nastaje i u koju se sve vraća. A. je jedan jedini, vječit, beskonačan prauzrok koji sadrži u sebi suprotnosti,

čije izdvajanje i uvjetuje razvitak materije koja poprima različite oblike postojanja.

APERCEPCIJA, svjesno opažanje; osvještavanje, aktivno pažljivo shvaćanje predodžbenih sadržaja.

Apercipirati novi opažaj, ili predodžbu: uvrstiti ih u postojeći sadržaj svijesti, usvojiti; osjetne podatke uzdići do veće jasnoće pomoću pažnje, odnosno volje ili razumske aktivnosti.

Pojam apercepcije imao je u toku historije filozofije različita značenja. Kod Leibniza (Lajbnic) apercepcija je kao svjesna aktivnost suprotstavljena percepciji i znači prododžbu uzdignutu na stupanj samosvijesti. U filozofiji i psihologiji Herbarta apercepcija znači usvajanje novih predodžbi na osnovu stečenih predodžaba, tj. opće tzv. »aperceptivne mase«. W. Wundt (Vunt) smatra da je apercepcija takav voljni čin koji predstavlja objektivnu stranu pažnje. U Kanta apercepcija je način svijesti koji se sastoji u tome da se svi svjesni sadržajiređaju oko jednoga »Ja«. W. Jerusalem (Jeruzalem) uvodi termin »fundamentalne apercepcije« i označava njime primarni, temeljni način doživljavanja.

APORIJE, nesavladive ili gotovo nesavladive teškoće; zamršena, teško rješiva pitanja, bezizlazni problemi. U staroj grčkoj filozofiji najpoznatije su aporije Elejca Zenona koje govore o prividnoj nerješivosti problema kretanja i mirovanja. Ove su aporije poznate pod imenima: »Dihotomija«, »Ahil i kornjača«, »Strijela« i »Stadion«. Stoici su sma-

trali da je osnovna aporija u etici u odnosu slobodne volje prema prirodnoj nužnosti.

Zenonove i druge aporije otkrile su stvarne protivurječnosti u raznim procesima pa se samim tim i ukazalo na unutarnju dijalektiku određenih objekata, koju su Elejci pripisali subjektivnoj prividnosti, mnjenju, neadekvatnosti osjetilne spoznaje.

Aporetika, vještina rješavanja aporija, ili posebno u filozofiji N. Hartmanna (Hartman) ustanovljivanje njihove nerješivosti. Aporetika »uspoređuje, ispituje, sondira datost, ustanovljuje u njoj sadržajnu nesuglasnost i daje joj oštrinu paradoksije. Ona ne treba da se brine za prevladavanje protivurječja« (Hartmann).

APRIORNO i APOSTERIORNO, dva suprotna pojma koja označuju nešto što je neovisno o iskustvu, što prethodi svakom iskustvu i što ga uvjetuje (apriorno), odnosno što je naknadno izvedeno iz iskustva i što je na njemu zasnovano (aposteriorno). Ove dvije riječi znače najprije ono što je prije prema onome što je poslije, zatim ono što je urođeno prema onome što je stečeno i, najposlije, ono što je nužno i općenitovaljano prema onome što je slučajno ili običajno.

Apriorna je spoznaja u Aristotela spoznaja iz realnih uzroka, a aposteriorna, spoznaja iz posljedica, učinaka. Ovo Aristotelovo značenje zadržao je još i Leibniz (connaître a priori — spoznaja apriori za nj je indentična sa connaître par les causes — spoznaja po uzrocima).

U XVIII stoljeću ti termini već kod Wolffa (Volf), zatim kod Baumgartena i najposlije kod Kanta gube to značenje. Tako Kant apriorno smatra identičnim s općenitovaljanim i nužnim, odnosno onim što je ne samo neovisno o svakom iskustvu već i što omogućuje svekoliko iskustvo. Apriornost, dakle, u Kanta nije psihologijski već spoznajnoteoretski pojam, on ne označuje vremensko prethođenje iskustvu, već općenitost i nužnost što prelazi svako iskustvo i što ne može biti dokazano nikakvim iskustvom.

U običnom, kolokvijalnom govoru nazvat ćemo apriornom neku unaprijed fiksiranu postavku koja je proizvoljna, koju smo prihvatili načelno, ne uzimajući u obzir razne okolnosti i koju ne želimo izmijeniti, bez obzira na novi iskustveni materijal koji je negira. Aposteriornim smatra se u tom smislu ono što je kasnije, iz iskustva, naknadno ustanovljeno ili dokazano.

APSOLUTNA i RELATIVNA ISTINA, dva suprotna pojma, od kojih prvi označava potpunu, bezuvjetnu, konačnu i nepromjenljivu istinu, a drugi, suprotno tome, vremenski i realno ograničenu istinu, uvjetovanu spoznajnim mogućnostima subjekta, zatim stupnjem razvoja određenih znanosti i, najposlije, mogućnošću spoznatljivosti samog objekta zbog njegovih vlastitih kvaliteta, zbog stupnja njegove transparentnosti, pronicanja u njegove stvarne osobine. Odnos između apsolutne, objektivne i relativne istine označio je Lenjin u djelu »Materijalizam i empiriokriticizam« ovako: »Priznavati objektivnu istinu, tj. istinu koja ne

zavisi ni od čovjeka ni od čovječanstva, znači priznavati na ovaj ili onaj način apsolutnu istinu .... Ljudsko je mišljenje po svojoj prirodi sposobno da daje i ono nam daje apsolutnu istinu koju čini suma relativnih istina.« Engels u »Antidühringu« o tom istom problemu apsolutne i relativne spoznaje piše: »Suverenost mišljenja ostvaruje se u nizu ljudi koji misle veoma nesuvereno; spoznaja koja ima bezuvjetnu pretenziju na istinu ostvaruje se u nizu relativnih zabluda; ni jedno ni drugo ne može se potpuno ostvariti na drugi način nego u procesu beskonačnog trajanja života čovječanstva.«

APSTRAKCIJA (lat. abstractio izdvajanje), opć. misaoni proces u kojem se izdvajaju određena bitna svojstva nekog predmeta, ispuštajući i hotimice zanemarujući neka druga neesencijalna svojstva i karakteristike. U običnom se govoru pokatkad apstraktnim naziva nešto što se i suviše udaljilo od iskustva, postalo preopćenito, nepovezano s konkretnom datošću.

Apstrakcija je i postupak kojim se od niza predodžbi uzdižemo do pojmova, ne uzimajući u obzir kod tih predodžbi neke specifične, posebne elemente i zadržavajući se samo na njihovim zajedničkim elementima. Pojedine apstrakcije u stvari predstavljaju sliku zbilje svedenu samo na najbitnije elemente, one su stoga njena jednostrana, shematska slika, kojom se, međutim, nužno služi svaka nauka kako bi došla do određenih zakonitosti i teoretskih uopćavanja. »Od živog promatranja do apstraktnog mišljenja i od njega do prakse — to je dijalektički put spoznaje istinâ, spoznaje objektivne

stvarnosti« (Lenjin). Apstrakcija je u praksi naučnog rada i u svakom misaonom procesu povezana i s analizom i sintezom, kao i s generalizacijom (postupkom kojim se od jednog pojma dolazi do drugog koji je općenitiji) i specijalizacijom (postupkom kojim se dobija posebniji, determiniraniji pojam).

APSURD, u kolokvijalnom smislu sve što je besmisleno, što se suprotstavlja normalnom razboritom mišljenju. U logici apsurdni su oni sudovi ili pojmovi koji stoje u nesuvislim, protuslovnim sklopovima protivnim elementarnim logičkim principima.

U A. Camusa (Kami) apsurd je centralna kategorija čitave filozofije. U svijetu apsurda ljudske egzistencije čovjek je »stranac koji ni sam sebe ne prepoznaje« (»L'Etranger«).

Reductio ad absurdum indirektni dokazni postupak kojim ustanovljujemo nevaljanost određenog suda na taj način što u njemu logičkim izvođenjem ukazujemo na nesmisao.

ATEIZAM, v. Bog.

ATOMISTI, v. Grčka filozofija.

B

BESKONAČNOST, pojam kojim se želi iskazati da nešto nema granica, ni početka ni kraja s obzirom na broj (aritmetički), prostor (ekstenzivno), vrijeme (protenzivno), kretanje (kinetički) ili snagu (dinamički). U filozofiji se s pojmom beskonačnog susrećemo već u prvih materijalista miletske škole: za Anaksimandera je prapočelo beskonačno (v. Apeiron). Aristotel, koji je smatrao da je svijet konačan, definirao je beskonačno kao ono što se ne može odrediti s obzirom na veličinu, »što nije nikad gotovo i čitavo«. Beskonačno je po Aristotelu nešto što je samo moguće, ali ne i zbiljsko. Tjelesa i stvari nisu beskonačni, ali vrijeme i kretanje su bez početka i kraja. Po srednjovjekovnim skolastičkim filozofima beskonačan je atribut koji se može pripisati samo bogu. Nasuprot tome renesansni mislioci, kao što su G. Bruno i G. Galilei, tvrde postojanje beskonačnih svjetova. Descartes (Dekart) razlikuje neodredivo (indefinitum) i beskonačno (infinitum). Neodredivo zove on nešto na čemu se *ne spoznaje* granica, a beskonačno ono što *nema* granica. Spinoza smatra da je beskonačna supstancija i njeni

atributi, a Leibniz postavlja tezu o beskonačnom broju monada. Kant tvrdi da beskonačnost i konačnost svijeta pripada pitanjima koja ne može riješiti čisti spekulativni um (v. Antinomije). Beskonačno koje bi bilo zasnovano samo kao nešto što se može zamisliti, progresivno negirajući granicu konačnog — zove Hegel »lošom beskonačnošću«, jer tako beskonačno ostaje samo granica kojoj se možemo približavati, ali je nikada ne možemo doseći. »Pravu beskonačnost stavio je već Hegel ispravno u ispunjeni prostor i u vrijeme, u prirodni proces i u historiju« (Engels). Stoga je po Hegelu istinska beskonačnost u samom konačnom. Marksizam, nastavljajući na ovo Hegelovo dijalektičko shvaćanje pojma beskonačnosti, ukazuje na to kako sveukupnost postojećeg nosi u sebi neiscrpno mnoštvo veza i odnosa beskonačne strukture materije.

BIT (ili suština), temeljno određenje nekog bića, ukupnost osnovnih svojstava, relacija i zakonitosti iz kojih se mogu objasniti razna posebna i kompleksna pojavna zbivanja. U procesu metodskog misaonog rada i pomoću novih iskustava spoznaje se bit objektivnih pojava sve tačnije i istinitije; stoga ne postoji principijelna i konstantna razlika između biti i pojave.

Aristotel je bit označio kao »ono čemu pojam određuje granice«. Srednjovjekovna je filozofija bit, escenciju uglavnom metafizički razdvajala od egzistencije, a i kasnije je spekulativna filozofija bit često zamišljala kao neku nadvremensku, natpojavnu, vječnu podlogu stvari koja se kao prava, istinska »priroda predmeta« suprotstavlja svakoj

pojavnosti i postojanju (egzistenciji). Već je francuski materijalistički filozof P. Holbach (Holbah) ustvrdio da bit nije ništa drugo nego »skup onih svojstava po kojima neko biće postoji i djeluje«. Dijalektički shvaćajući odnos između biti i pojave, odnosno pojave i egzistencije, Hegel je u »Logici« pisao: »Bit nije nikad *iza* ili s *onu stranu* pojave, već time što je bit ono što egzistira, egzistencija je pojava.« Hegelovu tezu, po kojoj se bit uvijek mora nekako pojavljivati te stoga bit ne može predstavljati ništa principijelno, neprekoračivo različito od pojave, već je samo »istina bića«, Lenjin s pravom smatra »oštroumnom i dubokom« tvrdnjom koja ulazi kao sastavni dio i u marksističku spoznajnu teoriju. Uz Hegelovu jasnu postavku: »Ako postoje svi uvjeti neke stvari, ona stupa u egzistenciju«, stoga stavlja kritičku primjedbu: »Šta će tu apsolutna ideja i idealizam?« — koja se odnosi na idealističku polaznu poziciju cjelokupnog Hegelova filozofskog sistema i koja je, kako kaže Lenjin, u »protivurječnosti s njegovim učenjem o biti pojave«.

BITAK (njemački Sein, francuski Être, što neki u nas prevode i sa **biće**), filozofijska kategorija koja označava sve ono što jest, cjelokupnost svih realnih i idealnih predmeta i iskustava. Neki suvremeni filozofi, koji bitak smatraju fundamentalnom kategorijom čitave filozofije, definiraju ga kao ono što omogućuje postojanje svakog bića (njem. Das Seiende).

U prvim počecima antičke filozofije bitak je često suprotstavljen nebitku. Heraklit je, međutim,

sintetički sagledavajući ovu antitezu ustvrdio da je bitak i nebitak jedno te isto, jer sve istovremeno i jeste i nije. Elejska filozofska škola, osobito Parmenid, nasuprot tome svodi cjelokupnu zbiljsku egzistenciju na bitak, negirajući nebitak kao nešto uopće logički nezamislivo. Kretanje atoma pretpostavlja kod Demokrita prazan prostor koji on identificira s nebitkom. U svom sistemu objektivnog idealizma Platon je bitak poistovetio s vječnim, nepromjenljivim idejama, nasuprot prividnom mijenjanju osjetilnog, materijalnog svijeta. U srednjem vijeku postoje precizne distinkcije između bitka, postojanja i biti, a novije filozofije do Hegela (osobito Spinoza i Kant) daju novo značenje tom terminu s obzirom na cjelokupnu ontološku (v. Ontologija) poziciju tih filozofa.

Bitak je za Hegela prva i najapstraktnija kategorija na samom početku dijalektičkog procesa. »Bitak je pojam jedino po sebi, čije su odredbe nešto što jeste...«. Kategorija bitka označava kod njega neodređenu i prostu neposrednost i upravo se stoga negira svojom antitezom — nebitkom. Sinteza ovog protivustava je postojanje, a bitak i nebitak samo su momenti u razvoju apsolutne ideje. Njemački filozof Martin Heidegger (Hajdeger) smatra da je čitava zapadnoevropska metafizika (uključujući i Nietzschea), raspravljajući o biću, živjela u »zaboravu bitka«, i on pokušava unutar svoje »fundamentalne ontologije« pomoću »smisla bitka« (Sinn des Seins) otkriti novu dimenziju filozofiranja o bitku.

Osim općeg značenja po kojem bitak predstavlja cjelokupnost svega što jeste, u okviru marksizma taj termin ima i drugo, određenije, uže značenje. Njime se često označava »svekolika objektivna stvarnost izvan svijesti bilo kojeg mislećeg subjekta«. U takvom shvaćanju, bitak u širem smislu u sebi sadrži i mogućnost polarizacije na bitak u užem smislu (realni, materijalni društveni bitak — što, međutim, ne valja brkati s prirodoznanstveno shvaćenom materijom klasične fizike) i subjektivno mišljenje (svijest, duh, ideja). U tom odnosu marksizam ukazuje na primarnost bitka pred mišljenjem, društvenih odnosa pred duhovnim.

BOG, u raznim religijskim predodžbama i vjerovanjima najviše, nevidljivo, vrhunaravno biće što upravlja svijetom i ljudskim sudbinama. Bog je središnji pojam svih religija i mnogih idealističkih ili mističkih filozofija, »najrealnije« i »najsavršenije« biće, stvaralac svekolike prirode i njenih zakona, apsolut koji se pokušava i »racionalno« opravdati nizom fiktivnih dokaza (tzv. ontološki, kozmološki, teleološki i moralni dokaz o postojanju boga).

Od antičke filozofije do prosvjetiteljskog materijalizma mislioci raznih pravaca s naprednih teoretskih pozicija negiraju postojanje transmundanog božjeg bića i, s manje ili više konzekventnosti, dokazuju svu apsurdnost religijskog vjerovanja. Osobito radikalno to su činili francuski materijalisti XVIII stoljeća (v.). Ne potcjenjujući često vrlo pozitivno značenje određenog popularno prosvjetiteljskog, ateističkog pristupa fenomenu religije,

smatrajući, štaviše, da je u određenim društvenim i povijesnim uvjetima neophodno i vanredno važno napredno i racionalno ateističko tumačenje svijeta i pojava, ipak ne smijemo izgubiti iz vida činjenicu da je prosvjetiteljstvo građanski i iluzionistički način borbe protiv religije. Marksizam ga mora prevladati i smatrati nedovoljnim, kao što i realno uništenje najbitnijih zbiljskih pretpostavki i stvarnih uvjeta nadilazi poziv za samo idejnom negacijom.

Domarksistička osnova religiozne kritike izražena je ukratko jasnim i vanredno jednostavnim stavom: čovjek stvara religiju i boga, bog ne stvara čovjeka. No takav stav koliko god istinit, ne otkriva dovoljno zbiljsku bit religije. Jer čovjek nije, ili nije samo, čovjek uopće, on nije apstraktno i vanvremensko biće. Čovjek to je ujedno i čovjekov konkretni svijet, država, društvo. Tako upravo određeno društvo, određena država proizvodi religiju, svoju izopačenu svijest o svijetu, jer je sam svijet tako izopačen. Religija je samo opća teorija takvog konkretnog svijeta, njegov, kako je rekao Marx, enciklopedijski kompendij, prava logika takvog svijeta, njegova moralna sankcija, njegova svečana dopuna, njegov opći razlog utjehe i opravdanja. Stoga je, zapravo, zabluda misliti da je religija naprosto teoretska zabluda jednog određenog svijeta. Ona je, štaviše, »logičan« proizvod otuđenog ljudskog mišljenja, u određenoj epohi i zbog odnosa koji u njoj vladaju.

A upravo građanski prosvjetiteljski ateizam tretira religiju samo kao puku teoretsku zabludu ne

uviđajući da bitni korijeni njene izopačenosti ne leže u njoj kao ideologiji po sebi, već u izopačenom svijetu koji je stvara. Već je i sam Feuerbach, koji se ipak nije u mnogočemu odijelio od takvog ateizma, uvidio mjestimično lucidno i svu njegovu ograničenost: »Ateizam je — piše on — okrenuti panteizam, a panteizam je negacija teologije sa stanovišta teologije.« Tek Marx najjasnije sagledava bitne elemente za borbu protiv religije i istovremeno svu površnost i nedostatnost dimenzije iz koje prosvjetiteljski ateizam tumači religiju. Dok postoji religija, negira je takav ateizam kao napredni i pozitivni pokušaj teoretskog raskida s njom, ali ne i zbiljskog raskida s njenom cjelokupnom zbiljom. Zato je neophodno uvidjeti da samo idejni ateizam zapravo živi u uvjetima religije pa stoga iščeznućem tih uvjeta iščezava zajedno s religijom neophodno i takav ateizam. Koliko god apstraktni ateizam pokušava negirati religiju, uistinu samo dopunjuje njen svijet. On je puko oponiranje božanstvu u svijetu gdje vlada iluzija božanstva, a u izmjeni koju je anticipirao Marx nije dano neko apstraktno oponiranje, već faktičko ukidanje religije. Upravo zato Marx tvrdi: »Čovjeku socijalizma postaje praktično nemoguće pitanje o tuđem biću, o biću nad prirodom i čovjekom — pitanje koje u stvari uključuje priznanje nebitnosti prirode i čovjeka. Ateizam kao poricanje te nebitnosti nema više smisla, jer je ateizam puka negacija boga i postavlja tom negacijom postojanje čovjeka. Ali socijalizam kao socijalizam ne treba više takvog posrednika. On je pozitivna, praktična

i teoretska čovjekova samosvijest, koja nije više posredovana ukidanjem boga.«

Za nastanak, razvoj i ukidanje religije bitna je i odlučujuća zbilja na kojoj ona gradi svoj idejni svijet. I prilikom tumačenja izvora i prilikom kritike svih religioznih oblika, stvarnost ostaje istinski ključ za razumijevanje za sebe prividno samostalnog fenomena religije. Stoga religija kao specifična ideologija i teorija jednog određenog društva pada pod opću zakonomjernost tog društva i te zbilje i ukida se tek ukidanjem realnih pretpostavki tog društva. Religija kao svijest koja se po sebi ne može pozitivno obistiniti i realizirati u novoj zbilji — jer je fantastična svijest jedne izopačene, stare zbilje — ukida se usporedo sa slobodnom, stvaralačkom realizacijom novih društvenih odnosa, usporedo sa stalnim aktivnim procesom izmjene svijeta. Kao afirmacija negativne zbilje, religija u negaciji te zbilje ostaje sama negirana. Bog pomiruje u području svijesti i osjećaja čovjeka s jednom nedostatnom zbiljom, on je njen nadomjestak, opijum, kompenzacija, pa je imperativ njegova ukidanja, bitni imperativ ukidanja toga stvarnog svijeta. Religija i nije ništa drugo do fantastično ostvarenje ljudskog bića samo zato što ono ne posjeduje istinsku zbilju. Upravo je zato realna a ne frazerska borba protiv religije, borba protiv svijeta i stvarnosti što stvara i omogućuje ljudsko otuđenje i napuštanje njegovih vlastitih duhovnih, tjelesnih, osjećajnih i intelektualnih vrednota (v. Otuđenje). To je borba protiv onih vučjih, neljudskih odnosa, onog konkretno dehumaniziranog svijeta čija je istina

dovedena do krajnjih granica neljudskosti, u kojem je omogućeno, štaviše i prirodno, da čovjek svoje vlastito dostojanstvo, ljepotu, ljubav i um poklanja vanzemaljskom biću.

Međutim, ukidanje religije ne može se postići naprosto revolucionarnim ukidanjem osnove jednog društva. Mnogi elementi tog društva traju i dalje u novom društvu. Postepenim ukidanjem tih elemenata, stalnim revolucionarnim zbiljskim prevladavanjem prividno »nepromjenljivih« odnosa u proizvodnji i razdiobi, raščlanjivanjem i rasvjetljavanjem ekonomskih determinanti jednog društva, defetišizacijom upravljanja i države, aktivnim ljudskim zahvatom u zakonomjernost stvarnog života, time što čovjek postaje sve više realni gospodar svoje sudbine, sve više stvarni vlasnik dobara koje proizvodi, ukida se sve više i realno tlo religije. Bog, kao neko nadzemaljsko, savršeno biće što upravlja čovjekom i njegovim svijetom postaje tako sve više bespredmetan i nepotreban, a iluzija se njegova posebičnog postojanja rasplinjuje pred realiziranom moći čovjeka koji vlastitim snagama gradi novi svijet.

BUDIZAM, v. Indijska filozofija.

C

CAUSA SUI (lat. uzrok samoga sebe), uzrok ili razlog vlastite egzistencije, izraz koji se često (osobito u skolastici) pripisuje apsolutnom biću, bogu, čije postojanje nije uvjetovano i postavljeno ničim izvanjskim. Nasuprot skolastici, Spinoza smatra da supstancija ima uzrok sama u sebi i *causa sui* definira ovako: »Pod uzrokom samoga sebe razumijem ono čija bit sadrži u sebi postojanje, ili ono čija se priroda ne može shvatiti drugačije nego kao postojeća.« Kao jedan od središnjih pojmova Spinozine filozofije, causa sui sadrži u sebi odbacivanje svakog vanjskog uzroka (pa tako i boga kao transcendencije prirode), omogućuje tezu o samodovoljnosti i autonomnosti prirode kao i jedinstvu svijeta, te je njime u biti određen čitav Spinozin monistički determinizam odnosno pojam slobodne nužnosti.

COGITO ERGO SUM (lat. mislim dakle jesam), izreka René Descartesa u četvrtom dijelu njegove »Rasprave o metodi«, koja je postala osnova njegove cjelokupne filozofije i ishodišna tačka novijeg evropskog racionalizma. U »Raspravi o metodi« Descartes, nezadovoljan s cjelokupnim stanjem svih nauka

i skolastičke dogmatike, otpočinje skeptičkom sumnjom u čitav sadržaj svijesti. U sve se može sumnjati: Ponekad nas varaju i naša osjetila, a sve stvari koje su ušle u našu svijest kao njen sadržaj mogu biti rezultat iskrivljenog fantaziranja i obmane, kao što su to u snu. Ja mogu pretpostaviti i zamisliti da nemam tijelo, da ne postoji ni svijet ni mjesto gdje se nalazim. Možda nas je »bog stvorio takvima da se uvijek varamo«. Doista se, u principu, može sve pomisliti: da nema ni neba, ni zemlje, ni boga, da smo bez ruku, bez nogu, bez tijela uopće. Međutim, u isti čas dok se tako misli, dok se tako sumnja, jedino u što se ne može posumnjati to je sama ta sumnja, misao, jer dok se i misli da je sve krivo, nužno onaj koji misli postoji: *cogito ergo sum*. U tom stavu Descartes otkriva prvi put čvrsto tlo, to je onaj »čisti početak« (Hegel) na kojem je kasnije izgrađen čitav sistem, tu je izrečeno odlučno da duh ne spoznaje ništa ni prije, ni sigurnije, ni bolje, ni jasnije od sama sebe. Upravo po tom rezultatu Descartes se bitno razlikuje od skeptika, čiji rezultat ostaje uzdržavanje, neizricanje nikakvih sudova, čiji je rezultat sumnje sumnja sama. Descartesova teza cogito ergo sum ukazuje kako na optimističku filozofiju racionalnog povjerenja u čovjekove spoznajne moći, građenu na temeljima razrušene skolastike, tako i na jednostrano tumačenje ljudske egzistencije isključivo iz idealne sfere, iz jedne specifične ljudske funkcije: mišljenja. Stoga, po Descartesu postojanje ne može zavisiti od bilo koje materijalne stvari, osjeta, emocije, volje itd. već se njegova bitna priroda sastoji u

tome da misli. »Mislim — kaže Hegel, interpretirajući Descartesovu tezu — time je postavljen bitak.«

Descartesov stav nije nikakav zaključak iz određenih premisa, nije rezultat diskurzivnog mišljenja, već čiste intuicije. Teza: cogito ergo sum uviđa se neposredno kao jasna i razgovijetna istina. Cogito kod Descartesa znači: »čisto mišljenje koje apstrahira od svakog sadržaja« i čiji sadržaj može biti kakav mu drago. I baš u tome i jeste Descartesov princip što smatra da, ukoliko se mišljenje postavlja kao konkretno mišljenje i »Ja« kao konkretni »Ja« (kao što je npr., prigovarajući Descartesu, htio P. Gassendi), ne možemo doći do apsolutne sigurnosti. »Time je — kaže Hegel — filozofija ponovno osvojila svoje vlastito tlo da mišljenje proizlazi iz mišljenja kao nešto u sebi sigurno, kao nešto što ne ovisi ni o čemu vanjskom, danom, o nekom autoritetu, već naprosto iz slobode koja je sadržana u stavu: »Ja mislim.« Time su, međutim, udareni i temelji onog racionalističkog idealizma što će ga pokušati prevladati tek Kantov kriticizam (v. Njemačka klasična filozofija).

CONSENSUS GENTIUM (lat. suglasnost, slaganje naroda), opće prihvaćanje nekog stava ili mišljenja, slaganje mnogih, većine ili (u izrazu *consensus omnium)* sviju da je nešto ispravno, istinito, dobro itd. U nekim filozofijama ili doktrinama smatra se c. g. dovoljnim dokazom za zbiljsku vrijednost, pa je opća prihvatljivost jedini pravi kriterij istinitosti. Većina filozofa, međutim, ukazuju na relativnu vrijednost consensus gentiuma, jer to opće priznato mišljenje može biti i rezultat nekri-

tičnosti ili naprosto općeg raspoloženja što se temelji na nekim lažnim ili nedovoljno poznatim pretpostavkama.

CONTRADICTIO IN ADIECTO (lat. protivurječnost u dodanom), unutarnja protivurječnost, nešto što protivurječi samom pojmu; pridavanje pojmu takvih oznaka koje on po svojoj prirodi nikako i nikada ne može imati, što su s njim u bitnom protuslovlju. Npr. »drveno željezo«, »suha vlaga«, »okrugli kvadrat«, »istinita laž«. Ponekad se, u obliku paradoksa, upotrebljava kao stilsko sredstvo izražavanja kad se želi postići naročit efekat.

D

DEDUKCIJA, metodički postupak kojim se iz općeg zaključuje na pojedinačno. Dedukcija polazi, nasuprot indukciji (v.), od izvjesnih općih stavova i najčešće se sastoji u tome da se ustanovi kako ono što važi uopće, važi i u jednom određenom posebnom slučaju.

Logički oblik deduktivnog postupka predstavlja silogizam (v.).

Vrijednost dedukcije, osobito u obliku silogističkog zaključka, posebno je negirao John Stuart Mill, tvrdeći da deduktivni postupak ne proširuje našu spoznaju jer važenje opće premise već unaprijed pretpostavlja važenje zaključaka. Tako u poznatom silogizmu »Svi su ljudi smrtni, Sokrat je čovjek, Sokrat je smrtan«, prva i druga premisa mogu biti istinite samo onda ako već otprije znamo da je istinit zaključak. Zato je, prema tome mišljenju (koje je još u antici zastupao Sekst Empirik), deduktivni postupak obična tautologija.

Dijalektička logika ukazuje na to da se deduktivna i induktivna metoda uvijek uzajamno dopunjuju, pa se u zbiljskom misaonom procesu i ne mogu

izdvojiti u »čistom« vidu. Pri svakom, naime, aktu indukcije, kako bi bio logički opravdan, treba uzeti u obzir opće stavove iz date oblasti pojava (kao i najopćije logičke principe), pa tako indukcija uključuje u sebi i dedukciju. No isto tako i opći stavovi iz deduktivnog postupka ne mogu biti proizvoljni, apriorni, neovisni o zbilji, već su na određen način sami često dobiveni putem indukcije.

DEFINICIJA, logička radnja kojom se određuje sadržaj nekog pojma pomoću drugih pojmova i eksplicite (jasno, izrijekom) iznosi ono što pojam implicite (u sebi) sadrži. Definicija tako objašnjava nepoznati pojam ili predmet pomoću poznatih pojmova, da bi se on mogao prepoznati, shvatiti, razlikovati od drugih i uvrstiti u red ili sistem kome pripada. Tradicionalno latinsko pravilo za definiciju glasi: »Definicija treba da nastane pomoću najbližeg višeg rodnog pojma i specifične razlike« (Definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam).

Prema načinu objašnjavanja i određivanja predmeta razlikujemo više vrsti definicija, koje su uvjetovane i samom strukturom predmeta ili pojma što ga definiramo. Dok *nominalna* (odnosno verbalna) d. objašnjava značenje same riječi (npr. Dijalog je razgovor između dva ili više lica), *genetička* d. izražava proces nastanka određenog predmeta (Kugla je geometrijska figura koja nastaje obrtanjem kruga oko njegova promjera za 180°). Osim ovih vrsti postoje i tzv. *realne definicije* (kojima se označuju bitna svojstva neke stvari) kao i *normativne* ili *konvencionalne* definicije (u kojima je nekom

konvencijom određeno značenje nekog predmeta ili pojma).

Prema tradicionalnim pravilima, koja su uglavnom ustanovili skolastičari, definicija mora imati ove karakteristike: 1) biti adekvatna određenom definiranom pojmu (tj. ni preuska ni preširoka), s upravo toliko oznaka koliko je dovoljno da se može obuhvatiti i shvatiti određeni pojam *(Definitio sit adaequata);* 2) ne smije se vrtjeti u krugu, tj. ne smije biti tautološka, sačinjena od izraza koji kažu isto toliko koliko i termin koji definiramo *(Definitio ne fiat in orbem);* 3) ne smije biti iskazana u negativnom obliku *(Definitio ne sit negans)* i 4) treba da bude precizna i sažeta, izražena najkraćim, jasnim oblikom i pregledna *(Definitio ne sit nimia).* Neki logičari uz ta pravila naglašavaju da definicija ne smije biti divizija (u kojoj se nabrajaju svi dijelovi što pripadaju opsegu pojma) i da ne smije biti slikovita (metaforična) i dvoznačna.

DELIBERACIJA (lat. deliberatio razmišljanje, vijećanje), općenito rasuđivanje, dogovaranje, premišljanje; smisleno, svrhovito i vrijednosno usmjereno ispitivanje motiva, voljnih postupaka, pojava itd.., koje se zasniva na uspoređivanju. Po Hobbesu deliberacija je »promatranje dobrih i loših posljedica nekog postupka« (Levijatan)

DETERMINACIJA, u najopćenitijem smislu svako omeđivanje, ograničavanje, određivanje sadržaja i uvjeta, pobliže označavanje. U logici postupak (suprotan apstrakciji) kojim se sužava op-

seg određenog pojma dodavanjem oznaka, odnosno proširivanjem pojmovnog sadržaja.

Determinirati, odrediti, ustanoviti, uvjetovati, učiniti ovisnim o nekim namjerama ili nezaobilaznim ciljevima.

DETERMINIZAM (lat. determinare odrediti), nazor na svijet odnosno učenje po kojem je sve što postoji (kako materijalni svijet tako i npr. ljudska volja) uvjetovano i nužno određeno, neslobodno, neslučajno. U raznim varijantama determinističke poglede brani niz filozofa (većina pripadnika stoičke škole, Spinoza, francuski materijalisti, mehanički materijalisti i dr.). Deterministička shvaćnja o uzajamnoj povezanosti i uvjetovanosti pojava odigrala su često pozitivnu i progresivnu ulogu u negaciji nekih mističnih, religijskih i idealističkih nazora, ali je striktno pridržavanje teza o potpunoj determinaciji svega postojećeg bez izuzetka često dovelo do apsurdnih postavki (koje je duhovito ismijao Engels ironizirajući tvrdnju: u tačno određeno vrijeme na tačno određenom mjestu nužno me mora ujesti buha). Radikalni determinizam može se pretvoriti u fatalizam, nazor po kojem je naša sudbina potpuno i neumoljivo predodređena pa joj se treba samo pasivno i nemoćno prepustiti.

DIJALEKTIKA (grč. dijalektikos ono što se odnosi na raspravljanje, odnosno dijalektike tehne vještina u raspravljanju), u prvobitnom smislu (npr. kod Zenona, sofista i nekih drugih antičkih filozofa) označavala je vještinu, umijeće u vođenju (pretežno filozofskih) rasprava, dijaloga, razgovora.

Ta se vještina često pokazivala u otkrivanju protivurječnosti u subesjednikovu sudu i pobijanju tih protivurječnosti.

Ali već kod Heraklita i Aristotela, zatim kod N. Kuzanskog — osobito u njegovu učenju o coincidentia oppositorum — kod F. Bacona (Bekn), R. Descartesa, Spinoze, Leibniza, Kanta, Schellinga, (Šeling) i posebno kod Hegela, dijalektika dobiva drugo značenje i ne odnosi se više (kao tzv. negativna dijalektika Elejaca) samo na umijeće suprotstavljanja različitih mišljenja, već i na shvaćanje (izraženo u spomenutih autora u manjoj ili većoj mjeri) općih, objektivnih zakonomjernosti mijenjanja, razvoja i suprotstavljanja unutar čitavog povijesnog sklopa, kao i spoznajnog procesa i cjelokupne ontološke strukture svijeta. Hegel je čitavu klasičnu aristotelovsku formalnu logiku zamijenio dijalektikom i, identificirajući bitak i mišljenje, proglasio dijalektiku apsolutnom metodom spoznaje totaliteta. A metoda za Hegela nije »vanjska forma, već duša i pojam sadržaja«. Dijalektika kao metoda u sebi sadrži, ujedinjuje i prevladava sve metode, a svaki dio ili momenat dijalektičkog procesa u svakom trenutku sadrži i sve ostale momente. U samorazvoju duha, koji se uvijek kreće u okvirima dijalektičke trijade: teza-antiteza-sinteza, Hegel je, na kraju razvoja klasičnog njemačkog idealizma, izložio svoj grandiozni i sveobuhvatni sistem dijalektičke filozofije. Njegova dijalektika ipak je karakterizirana jednom općom, apriornom, idealističkom konstrukcijom, bez obzira na izvanredno obiman konkretni materijal iz područja historije,

estetike, prava ili prirodnih znanosti kojim su ilustrirane opće filozofske teze. Govori se da je jednom, kad mu je neki učenik podnio određene materijale s područja prirodnih znanosti, koji se ne slažu s njegovom općom filozofskom idejom i kad mu je rekao: »To je stvarnost, a nije u skladu s vašim tezama«, odgovorio: »To gore po stvarnost.« U tom karakterističnom odgovoru sadržan je unekoliko smisao osnovne Hegelove idealističke upravljenosti, po kojoj zakoni prethode zbilji na koju se odnose, a ideja stvarnosti, po kojoj se apsolut u svojem dijalektičkom samorazvoju u zbilji samo ostvaruje, realizira, opredmećuje, da bi se na kraju razvoja opet vratio sam sebi i tako u Apsolutnoj ideji zaključio svaki dalji proces. »Time — piše Marx u svojim Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz god. 1844 — što je Hegel shvatio negaciju negacije... našao je samo *apstraktan, logičan, spekulativan* izraz za kretanje historije, koja još nije *stvarna* čovjekova historija.« Klasici marksizma obrnuli su upravo taj osnovni Hegelov stav i na taj način negirali jednostranosti i one neprihvatljive konzekvencije koje nužno proizlaze iz prve, objektivno idealističke Hegelove premise filozofiranja. No istovremeno oni su ukazali i na neopravdanost vulgarno-materijalističke kritike Hegelove dijalektike i visoko vrednovali Hegelov doprinos razvoju dijalektičke misli. Tako Lenjin piše: »Filozofski idealizam je samo glupost s gledišta grubog, prostog, metafizičkog materijalizma. Naprotiv, s gledišta dijalektičkog materijalizma, filozofski idealizam je jednostrano, pretjerano... razvijanje (na-

duvavanje, nabujavanje) jedne od crta, strana, ploha spoznaje u apsolut otrgnut od materije, od prirode, obogotvoren.«

Marx i Engels, prihvaćajući od Hegela mnoge njegove racionalne i u biti revolucionarne dijalektičke teze, konzekventno su odbacili Hegelov idealizam i konstruktivizam i samim tim ukazali na potpuno novu dijalektičku dimenziju shvaćanja razvoja mišljenja, povijesti i svijeta. Pri tom se često zadržala Hegelova terminologija kao i njegove formulacije nekih najopćijih dijalektičkih zakona (jedinstvo i borba suprotnosti, skokovito prelaženje kvantiteta u kvalitet, negacija negacije itd.). Ali stalni, u sebi protivurječan razvoj ljudske spoznaje i objektivno povijesnog toka, dijalektički odnos općeg i pojedinačnog, dijela i cjeline, nužnosti i slučajnosti, subjekta i objekta, teorije i prakse, društva i individuuma, materije i kretanja itd. nisu više kod klasika marksizma neke idealno zasnovane kategorije ili logičke aporije (v.), zakoni samorazvoja svjetskog uma ili Apsolutnog duha, već najbitnije strukturalne karakteristike same ljudske zbilje.

Neke postavke te nove materijalističke dijalektike, koja je utkana u samu povijesnu i društveno-konkretnu zbilju, izrazio je izvanredno pregnantno Lenjin u svom kratkom spisu »K pitanju o dijalektici« (Filozofske sveske) u kojem među ostalim kaže: »Uvjet spoznaje svih procesa svijeta u njihovom'*samokretanju'*, u njihovom spontanom razvoju, u njihovom životu, jeste spoznaja tih procesa kao jedinstva suprotnosti... Razvoj je 'borba' suprotnosti. Dvije osnovne... koncepcije razvoja (evolu-

cije) jesu: razvoj kao smanjivanje i povećavanje, kao ponavljanje, i razvoj, kao jedinstvo suprotnosti... Kod prve koncepcije kretanja ostaje u sjenci *samokretanje*, njegova *pokretačka sila*, njegov izvor, njegov motiv (ili se ovaj izvor prenosi napolje — bog, subjekt etc.). Kod druge koncepcije glavna pažnja upravlja se baš na spoznaju *izvora* '*samo*' kretanja. Prva koncepcija je mrtva, siromašna, suha. Druga je životna. *Samo* druga daje ključ za 'samokretanje' svega postojećeg; samo ona daje ključ za 'skokove', za 'prekid postupnosti', za pretvaranje u suprotnost, za uništenje starog i nastavak novog.«

Engels, Lenjin i mnogi drugi marksisti ukazivali su posebno na to da je dijalektika učenje kako o zakonima kretanja i razvitka prirode i društva (tzv. objektivna dijalektika), tako i ljudskog mišljenja koje reflektira o tome kretanju (tzv. subjektivna dijalektika).

U filozofijskom nazoru klasika marksizma, dijalektika nije samo metoda (kako je to bio proklamirao Staljin u svoje četiri crte dijalektičke metode, da bi zatim odvojeno izložio tri crte marksističkog filozofskog materijalizma), već je sastavni, nerazdvojni, organski dio čitavog marksističkog pogleda na svijet i život. Dijalektika je imanentna svemu povijesnom, te je uvijek u biti povijesna, a ne vanvremenska, vanhistorijska, vječna, pa se prema tome ne može tek »primijeniti na povijest« (kako je to kod Staljina) da bi se u toj simbiozi apsolutnog i vječnog, te relativnog i povijesnog stvorio »historijski materijalizam«. Upravo stoga je

poznati njemački revizionist E. Bernstein (Bernštajn), koji je iz marksizma pokušao izbaciti dijalektiku kao »varljivo svjetlo« i »logičko prevrtanje preko glave«, negirao samim tim i čitavu marksističku filozofijsku poziciju, a ne samo neki njen posebni, metodološki ili opći shematski dio. Jer i svaki »materijalizam — kako je to svojevremeno pisao mađarski marksistički filozof G. Lukács (Đerđ Lukač) — koji nije dijalektički, nije ništa drugo nego obrnuti platonizam«, pa stoga, u biti (bez obzira na sve razlike u početnim filozofskim stavovima) »predstavlja isto takvu mitologiju kao što je ona o sjećanju u svijetu ideja«. To, međutim, istovremeno uključuje i zahtjev da napuštanje hegelovske dijalektike totaliteta (kao sveobuhvatne metode koja u stvari onemogućuje svojom apriornošću otvorenost prema bilo kojem principijelno novom rezultatu misaonog istraživanja) bude poduzeto upravo s one pozicije koja u svom antidogmatskom filozofskom naporu želi prodrijeti do izvorno nove Marxove misli. Diskusije među marksističkim filozofima o karakteru i suvremenom značenju Marxove humane poruke odvijaju se stoga upravo i na planu negacije hegelovske dijalektike totaliteta.

Suprotstavljena statičko-metafizičkoj, misaono-evolucionističkoj, kontemplativno-pasivnoj, subjektivno ili objektivno idealističkoj kao i prirodoznanstvenoj i vulgarno-materijalističkoj koncepciji, Marxova je dijalektička misao potpuno novi nazor, bez presedana u historiji filozofije. Ta dijaletika ukazuje na skokovit, u sebi protivurječan razvoj, prije svega povijesno-realnog, kao i spo-

znajnog i cjelokupnog praktičnog ljudskog djelovanja, koje se, negirajući uvijek iznova samu negaciju, stalno penje i »beskonačno približava nizu krugova, spirali« (Lenjin). Pri tom ta materijalistička dijalektika ne želi nikakav zbiljski materijal »ugurati« u neke unaprijed pripremljene sheme, u neke dijalektičke skele, filozofski kostur, Prokrustov krevet nekih jednom za svagda utvrđenih kategorija, već je uvijek otvorena prema svim zbivanjima u realnoj i idealnoj zbilji, svjesna da kao dijalektika i sama podliježe uvijek iznova dijalektičkom razvoju (v. Idealizam, Identitet, Kvalitet i kvantitet, Marksizam, Materijalizam, Metafizika, Negacija negacije).

DIVIZIJA, v. Particija

DJAINIZAM, v. Indijska filozofija.

DOGMATIZAM (grč. dogma sud, mišljenje), shematizirano, nekritičko mišljenje koje se zasniva na apriornim, nepromjenljivim dogmama i apodiktičkim tvrdnjama, na autoritativnim formulama što su za sve obavezne, sudovima koji ne podliježu nikakvom ispitivanju i sumnji.

Dogmatski je način mišljenja svojstven kršćanskim, a prije svega skolastičkim filozofima koji se, pobijajući heretike, drže striktno ustaljenih, od vjerskih foruma sankcioniranih principa i dogmi. Sukob između dogmatskog i kritičkog mišljenja javlja se često u historiji filozofije (osobito je poznato Kantovo odbacivanje Leibniz-Wolfova dogmatizma). Ali se kritika dogmatizma i sama znala često

pretvoriti u dogmu ukoliko je pledirala na otkrivanje konačnih, apsolutnih istina i ukoliko je ignorirala neke nove spoznaje koje izviru iz promijenjenih povijesnih okolnosti i novih uvida u strukturu idejne i materijalne zbilje. Jer sve — bilo iskazano ne znam kakvom svježinom i intelektualnom snagom — može, ako se umrtvi i simplificira, postati dogmom. Stoga je nastala i paradoksalna situacija da je čak i Marxovo učenje — učenje koje je čitavo otvoreno prema novom, koje revolucionarno obara »vječne« religiozne, filozofske i ekonomske »istine«, koje je dijametralno oprečno svemu ustaljenom, umrtvljenom, nestvaralačkom — postalo — pod rukom staljinskih vulgarizatora — pukom dogmom, shemom, sakrosanktnom naukom koja se sva može iscrpsti u »tri tačke i četiri crte«. Bitna se shematičnost i jalovost dogmatskog mišljenja (pa i onog koje sebe zove marksističkim) korijeni u tome što ne trpi bilo kakve promjene, što mišljenje ostavlja statičkim, i što je prema njemu zaustavljena misaona i zbiljska povijest na određenim nepromjenljivim konstantama, što se sav misaoni napor ukopao u prošlo i tamo ostao ukočen i umrtvljen. Stoga je stvaralačkom marksizmu strana svaka striktna vezanost uz jednom proklamirane principe, stoga je on bitno suprotstavljen svemu ustaljenom, ukalupljenom, statičnom, jednom za svagda utvrđenom, fiksnom, standardnom, ukratko: svemu dogmatskom (v. Marksizam).

DOKAZ, logički oblik postupka odnosno metoda kojom se želi ustvrditi istinitost nekog suda. U tzv. direktnom dokazivanju navodimo neposredno raz-

loge i argumente za određenu tvrdnju, dok indirektnim dokazivanjem pokazujemo nemogućnost održivosti kontradiktorne opreke, pa tako posredno zaključujemo na istinitost određenog suda. No dokazivanje ne može ići ad infinitum i ima svojih granica. Postoje i nedokažljivi najopćenitiji sudovi (aksiomi), koji se ne mogu dalje dokazivati, a u svojoj evidentnosti sadrže fundamentalne, bazične pretpostavke.

Pogreške u dokazivanju, najčešće se pojavljuju zbog toga što se dokazuje ili pobija nešto o čemu se opće nije sudilo, što se nije tvrdilo. To obilaženje, prijeporne tačke zove se, ako je hotimice učinjeno, *mutatio elenchi,* a ako je učinjeno iz neznanja, nehotimice *ignoratio elenchi.* Ako dokazujemo previše, činimo pogrešku: *Qui nimium probat, nihil probat* (tko isuviše tvrdi, ništa ne tvrdi). Isto se tako griješi u dokazivanju ako se pri pobijanju protivnika služimo principom»*argumentum ad hominem*«. Ovaj princip (osobito u svojoj abuzivnoj, pogrdnoj varijanti) želi, namjesto rasprave o spornoj tezi, diskreditirati čovjeka koji raspravlja i svodi se na postupak u kojem nije najvažnije **što** se govori, već **tko** govori. Često se jedna teza dokazuje i dokaznim razlozima koji i sami nisu dosta provjereni ili očiti, pa se čitav dokazni postupak tada vrti u krugu (*circulus vitiosus* ili *circulus in demonstrando*). Kada se teza koju želimo dokazati pokušava izvesti iz argumenata koji ne mogu biti dokaz, zato što iz njih ta teza ne slijedi, ne proizlazi nikakvim valjanim zaključivanjem, pogreška se zove *non sequitur* (ne slijedi).

DUŽNOST, jedna od osnovnih kategorija mnogih autonomnih i heteronomnih etika: osjećaj obaveze da se radi u skladu s općom ili vlastitom moralnom voljom. D. se često definira i kao trebanje (njem. Sollen) uz koje se osjeća objektivno vezana individualna volja. Kod stoika smatra se dužnošću zahtjev za djelovanjem u skladu s prirodom, odnosno umom. Kršćanska heteronomna etika smatra da je osnovna dužnost djelovati primjereno božjim zapovijedima. Kantov formalizam naglašava da etičko djelovanje može biti samo ono koje je poduzeto iz čistog poštovanja dužnosti, a ne iz naklonosti, ljubavi i sl. U mnogim suvremenim etikama u raznim varijantama sadržaj se dužnosti pokušava odrediti s obzirom na zahtjeve zajednice, na opće dobro i sl. (v. Etika).

E

E, u logici oznaka, simbol (»e«) za univerzalni negativni sud (v. Sud).

EGZISTENCIJALIZAM, v. Filozofija egzistencije.

EKLEKTICIZAM, postupak, smjer, odnosno način filozofiranja kojim se iz različitih filozofskih sistema, bez određenog principa, izabiru pojedine teze i spajaju u jednu nedosljednu i neoriginalnu cjelinu. Eklektički postupak pabirčenja po raznim filozofemima ne dovodi redovno do nekog koherentnog, organski sraslog sistema ili uopće nazora, već taj mozaik različitih mišljenja ostaje često nedosljedan, besprincipijelan, mehanički zbir pojedinih postavki u kojima su vidljivi razni, često protivurječni utjecaji što se uzalud pokušavaju »pomiriti« i povezati. Danas ta riječ ima pretežno pogrdan smisao te je eklektik sinonim za neizvornog, neoriginalnog mislioca koji poprima sve tuđe, premda mu se ponekad kao dobra osobina pripisuje neekskluzivnost, otvorenost i mogućnost uživljavanja u određene sisteme, nedogmatičnost u odabiranju i za-

stupanju raznih mišljenja. Nekad, međutim (osobito u rimskoj filozofiji), ta riječ nije imala isključivo pogrdan smisao, već je označavala prihvaćanje (što je prije svega pretpostavljalo i poznavanje) raznih pravaca grčke filozofije i odabiranje onih postavki koje su imale značenje za nove društvene i kulturne prilike.

Filozofski eklekticizam pojavio se već u antici i Diogen Laertije tako naziva učenje Potamona iz Aleksandrije. Kasnije je jedan od najznačajnijih predstavnika rimskog eklekticizma bio čuveni govornik Marko Tulije Ciceron, koji u svojim spisima pokušava spojiti akademski skepticizam i stoička i peripatetička (v.) učenja. Eklekticizma ima i u Filona iz Larise, mnogih neoplatoničara, u popularnoj prosvjetiteljskoj filozofiji XVIII stoljeća u Njemačkoj i u francuskog filozofa V. Cousina (Kuzen).

EKSPRESIJA, općenito izraz (riječima, držanjem, pokretima tijela, mimikom očiju, lica itd.), odnosno izražajnost. Za neki objekt ili neko djelo kazat ćemo da je ekspresivno kad je dojmljivo, upečatljivo, snažno, lično. Ekspresijom se obično smatrao proces kojim se vlastito, intimno, subjektivno stanje umjetnika »pretvara« odnosno »prevodi« u određena objektivna umjetnička sredstva. Po B. Croceu (Kroče) ekspresija je, međutim, identična sa svakom umjetničkom intuicijom — između ekspresije i umjetnosti nema razlike. Stoga je opća lingvistika kao nauka o ekspresiji (izrazu) ujedno i estetika. Uz kategoriju ekspresije (lat. exprimere prikazati, jasno izraziti, prisiliti) vezan je i pojam ekspresionizam.

Ekspresionizam, pravac u likovnim umjetnostima, književnosti i muzici na početku XX stoljeća. Taj smjer umjetničkog stvaralaštva posvećuje pažnju prije svega subjektivnom izrazu vanjskih dojmova i krši konvencionalne forme izražavanja naglašavanjem individualnog, ličnog faktora koji treba da dade pečat čitavom djelu.

ELEAČANI, v. Grčka filozofija

EMPIRIOKRITICIZAM, idealistički filozofski pravac, zasnovan na nekim ekstremnim postavkama empirizma i pozitivizma. Začetnici i glavni zastupnici toga filozofskog nazora jesu R. Avenarius i E. Mach.

Analizirajući pojam iskustva, Avenarius tvrdi da je »puno iskustvo uzvišeno iznad dualizma fizičkoga i psihičkog«. Za njega su, međutim, osjetni sadržaji identični s osjetnim predmetima i podražajima. Iskustvo se gradi indiferentno od vlastitih i tuđih »izjava« koje imaju iskustvenu vrijednost (tzv. E-vrijednosti), ali ono sadržava u sebi kao »nešto nađeno« dvoje: »centralni član« (centralni živčani sistem, tzv. C-sistem) i »protučlan«, a svaka je izjava, izjava centralnog člana o protučlanu.

Za Macha je i predmet fizike veza između osjeta, a ne između stvari ili tijela. »Osjeti nisu simboli stvari. Prije se može reći da je stvar misleni simbol za kompleks osjeta koji se odlikuje relativnom postojanošću. Pravi elementi nisu stvari (tijela), nego boje, zvuci,pritisci, prostori, vremena (ono što mi obično nazivamo »osjetima«)«. (Iz Machove knjige »Mehanika, prikazana historijsko kritički u svom razvoju«). Mach tako sasvim određeno svodi obje-

ktivni svijet isključivo na kompleks osjeta i suprotstavlja — kao ekstremni pozitivista koji priznaje samo činjenicu osjeta — svoje gledište teoriji prema kojoj su osjeti zapravo samo simboli, slike, odrazi stvari.

U knjizi »Materijalizam i empiriokriticizam«, Lenjin je oštro kritizirao kako gledište glavnih predstavnika empiriokriticizma, ukazujući na idealističku osnovnu poziciju mahizma, tako i onih filozofa koji se prividno pozivaju na materijalizam (kao što su npr. Bazarov, Bogdanov, Juškević, Suvorov, Valentinov), a u stvari zastupaju empiriokriticističke nazore. Svodeći empiriokriticizam u krajnjim konzekvencijama na subjektivizam (v.) Berkeleya (Barkli), a ovaj na apsurdni solipsizam (v.), Lenjin je istovremeno ukazao i na neke društvene korelate te filozofije i njihove reakcionarne ideološke korijene.

EMPIRIZAM, filozofski pravac, odnosno način filozofiranja koji u svojim osnovnim spoznajnoteoretskim stavovima smatra da je iskustvo (empirija) temeljni izvor spoznaje i da ono određuje domet, mogućnosti i granice svekolike spoznaje. Osnovna deviza empirizma: Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu (Nema ničega u razumu, što prije nije bilo u osjetu), želi ustvrditi da je svaka razumska spoznaja uvjetovana osjetilnom, da u razumu nema nikakvih apriornih ni urođenih ideja i da je, nasuprot tvrdnjama racionalista, ljudski um u većoj ili manjoj mjeri ograničen samo na asocijativno kombiniranje raznih (vanjskih i unutarnjih) utisaka. Hume je npr. jedanput ustvrdio da zlatno

brdo (dakle nešto što u iskustvu ne postoji) možemo zamisliti samo zato što smo prije vidjeli i zlato i brdo, pa smo ta dva utiska mogli spojiti. Empirizam je uz racionalizam (v.) i kriticizam (v.) jedan od osnovnih smjerova spoznajne teorije (v.), a u raznim varijantama i s različitim modifikacijama njegova klasičnog oblika (prije svega u engleskoj filozofiji) zadržao se i u nekim suvremenim filozofijama (empiriokriticizam (v.), pozitivizam (v.), neopozitivizam, pragmatizam (v.) i dr.).

Mnogi elementi empirističke orijentacije uočavaju se u nekih antičkih filozofa. Tako su oni prisutni u sofista Protagore i u kirenaika (osobito Aristipa).

Stoičko, a još naglašenije epikurejsko učenje uglavnom tvrdi da svekolika naša spoznaja izvire iz iskustva. Ali svi ovi začeci empirističkog filozofiranja, koji su došli do izražaja i kod nekih engleskih skolastičara XIII i XIV stoljeća kao i kod renesansnih (naročito talijanskih) filozofa XV i XVI stoljeća, bili su povezani u jedinstveni sistem empirističke filozofije tek kod niza engleskih mislilaca XVI i XVII stoljeća. Stoga je pojam empirizma u prvom redu povezan uz imena Francisa Bacona, Thomasa Hobbesa (Hobs), Johna Lockea (Lok), Georgea Berkeleya i Davida Humea. No zajedničke empirističke polazne spoznajnoteoretske postavke ne znače istovetnost u zaključcima, pa ni u čitavom sistemu ovih filozofa. Dok se npr. za Bacona i Hobbesa može kazati da su materijalisti, i dok u Lockea ima i materijalističkih i idealističkih konzekvencija, Berkeley postaje prototipom subjektivnog

idealizma, a Hume završava kao spoznajni skeptik i agnostik. Svaki se od njih bavio i različitim specifičnim problemima i tumačio ih iz vlastitog aspekta i određenih ličnih filozofskih preokupacija. Osim po svom učenju o raznim vrstama ljudskih zabluda (tzv. idolae), Bacon je poznat zbog kritike skolastičke logike i pokušaja zasnivanja induktivne metode. Hobbes, značajan i po svom učenju o prirodi i po nominalističkoj logici, osnovnu je pažnju u svom istraživanju posvetio učenju o čovjeku i državi. Locke je svojom teorijom o sekundarnim i primarnim kvalitetama postao osnivač modernije materijalističke spoznajne teorije. Paradoksalna je pozicija biskupa Berkeleya koji je na osnovu empirističkih polaznih pretpostavki pokušavao opravdati spiritualističku metafiziku. Ali dok Berkeley — koji je odbacio mogućnost postojanja materijalne supstancije — tvrdi da postoje duhovne supstancije, Hume na kraju tog razdoblja skeptički odbacuje svaki supstancijalitet i tvrdi da se čak kauzalnost ne može objektivno ustvrditi i da je ona posljedica puke subjektivne psihološke navike i pogreške da zbog vremenskog slijeda raznih pojava ustvđujemo njihovu međusobnu uzročnost (post hoc ergo propter hoc).

Svim tim filozofima, međutim, zajedničko je polaženje od iskustva, od osjetilne spoznaje, negacija samosvjesne i neovisne funkcije uma, priznavanje opažanja kao osnove svakog mišljenja. Razlike pak između njih nisu samo rezultat tretiranja raznovrsne problematike kao i različitog tumačenja riječi iskustvo, već su posljedica i različitog stupnja do-

sljednosti i domišljenosti samih tih filozofija (u tom pogledu čini se da je Hume spoznajno najkonzekventniji). Manje ili više kontinuirani razvoj empirističke misli najbolje pokazuje i domet i bit same te filozofije koja u svojoj krajnjoj konzekvenciji dospijeva — upravo zbog isključivosti, nedijalektičnosti, jednostranosti prvog, početnog empirijskog gnoseološkog filozofiranja koje ne vidi i aktivnu ulogu subjekta, svijesti u spoznajnom procesu — do potpuno negativnog rezultata: bezizlazne spoznajne Humeove skepse. Tako je, metafizički razvijajući svoje polazne teze (u kojima je sadržana, u osnovi, ispravna tvrdnja da spoznaja izvire iz iskustva), engleski empirizam doveo do apsurda i neprekoračivih protivurječnosti koje su mjestimično oštro suprotstavljene samim empirističkim polaznim pozicijama. Ali taj isti empirizam ima nesumnjivo i velikih zasluga za razvoj evropske misli. Hume je Kanta (po vlastitim Kantovim riječima) probudio iz »dogmatskog drijemeža« i tako posredno omogućio snažni polet filozofske misli u klasičnom njemačkom idealizmu (v. Njemačka klasična idealistička filozofija). S druge strane, kako kaže i Engels, »Bacon i Locke su očevi one sjajne škole francuskih materijalista koji su učinili XVIII stoljeće francuskim stoljećem«. Radikalni i specifični oblik empirizma je senzualizam (v.)

ENTELEHIJA (grč. enteleheia djelovanje), kod Aristotela princip koji mogućnost pretvara u stvarnost (aktualnost, zbiljnost) i ovu dovodi do dovršenja, savršenstva, cilja njenog postojanja; biće kao »čin« nasuprot potenciji, mogućnosti.

Termin e. upotrebljava se u neovitalističkoj biologiji kao u osnovi mistički zasnovan »nematerijalni princip« koji upravlja razvitkom svekolikog života.

EPIKUREJCI, v. Grčka filozofija.

EPISTEMOLOGIJA, v. Spoznajna teorija.

ESENCIJA, v. Bit.

ESTETIKA, filozofijska disciplina koja ispituje lijepo u umjetnosti (po nekim estetičarima i u prirodi), istražuje osnovne preduvjete i kriterije umjetničkog prosuđivanja, stvaranja i doživljavanja kao i uopće smisao, vrijednost i bit umjetničkog. Premda je estetsko ispitivanje nesumljivo povezano s teorijom, sociologijom i historijom umjetnosti, ono se ipak od njih razlikuje specifičnošću svojeg, u osnovi filozofskog pristupa umjetničkom. Teorija umjetnosti (književnosti, muzike, slikarstva, arhitekture, kiparstva, grafičke umjetnosti, baleta, glume, a u posljednje vrijeme filma i televizije) ispituje opće uvjete za stvaranje i razumijevanje pojedinih oblika umjetnosti; historija umjetnosti prati konkretno nastajanje i nestajanje određenih umjetničkih pravaca i škola; sociologiji umjetnosti je predmet ispitivanje društvenih osnova koje uvjetuju u pojedinim epohama stvaranje različite umjetničke nadgradnje. Estetska filozofska ispitivanja, ako žele doista ući u bit umjetničkog, ne mogu, dakako, mimoići ili ignorirati rezultate historije, teorije ili sociologije umjetnosti, no ona prije svega nastoje da razmotre pitanja lijepog uopće (bez obzira na pojedine vrsti umjetnosti), te čak i onda kad

su empirijski zasnovana, brane određene opće filozofijske pozicije i teze. Stoga se unutar estetike često sukobljuju i neki primarni spoznajnoteoretski i ontološki stavovi, pa estetika, ispitujući zasnovanost lijepog, ujedno mora odgovoriti i na neka glavna pitanja svake filozofije.

Ime estetika bilo je jedno vrijeme upotrebljavano za nauku o osjetilnoj spoznaji (grč. aisthetikos osjetni). Tako je i transcendentalna estetika još i za Kanta znanost o svim apriornim principima osjetilnosti. Baumgarten, koji je prvi u djelu »Aesthetica« upotrijebio taj termin, pod estetikom kao osjetnom spoznajom (cognitio sensitiva) razumijeva znanost o lijepom u umjetnosti i prirodi. Većina kasnijih estetičara (Schelling, Hegel i dr.) slažu se u tome da filozofija umjetnosti ne propisuje nikakva pravila i norme za stvaranje i doživljavanje umjetnosti, već hoće »uopće razjasniti što je lijepo«.

Historija. Osnivačima estetike smatraju se u antici Platon i Aristotel. Platon drži da je ideja lijepog jedna od tri najviše ideje (uz ideju istine i dobra), ali umjetnike koji oponašaju ovaj svijet (što je već po sebi sjena svijeta ideja, pa je umjetnost samo »sjena sjene«), tjera iz svoje idealne države, jer potiču i uzbuđuju strasti koje će »svak razuman htjeti utomiti« i loše odgojno djeluju na puk. Aristotel, nasuprot tome, visoko cijeni umjetničko stvaralaštvo svojeg vremena (osobito velike grčke tragičare Eshila, Sofokla i Euripida) i vidi punu vrijednost dramskog umjetničkog stvaralaštva (umjetnost je za nj vrednija i od historije) u katarzi koja očišćuje i oplemenjuje dušu gledaoca. Od Ari-

stotela potječu i norme o tri klasična jedinstva grčke tragedije (jedinstvo vremena, mjesta i radnje), o kojima su zatim vođene oštre polemike između francuskih i njemačkih (osobito Lessing) teoretičara. I dok će Platonova metafizika lijepog preko Plotina, srednjeg vijeka, Kanta, Schellinga, Hegela i novijih zastupnika tzv. »estetike odozgo« i danas predstavljati bitnu osnovu spekulativno koncipirane filozofije umjetnosti, Aristotelovo će djelo Peri Poethikés ostati uzor onim teoretičarima koji će — polazeći s drugih pozicija i tražeći u samoj umjetnosti izvore estetskih normi — predstavljati suprotan smjer, osnovan na nekim empirijsko imanentnim zakonomjernostima umjetničkog stvaralaštva. Iz antike preuzete kategorije »razmjera«, »sklada«, »savršenstva«, »cjelovitosti«, »jasnoće«, »sviđanja po sebi«, dominiraju srednjovjekovnim nazorima o lijepom. Renesansni estetski mislioci preokupirani su nekim perifernim formalnim kvalitetama umjetničke tehnike (perspektiva, kompozicija, odnos dijelova tijela i sl.). Francuski estetičar Boileau (Boalo) tipičan je predstavnik dogmatskog racionalizma i intelektualizma i za njega su osnovne kategorije poetske umjetnosti razumnost, istinitost i jasnoća. Tendencija da se ono umjetničko u umjetnosti osvijetli kao sredstvo za širenje »dobrotvornosti i slobode«, karakteristična je za Diderota (Didro) i druge francuske enciklopediste. O »prirođenom osjećaju za lijepo«, koji se često povezuje i s moralnim osjećajem, govore estetske koncepcije engleskih filozofa od kojih je najznačajniji Shaftesbury (Šaftsberi). Kantovi, u biti formalno zas-

novani, estetski pogledi unutar analiza o rasudnoj moći (Urteilskraft) snažno su utjecali na razvoj estetike (osobito kod Schillera), a neke su njegove definicije (»Lijepo je ono što se sviđa samo po sebi, bez interesa za realnu egzistenciju i za posjedovanje predmeta«) ostale klasičnim obrascima za sve kasnije formalistički zasnovane estetike. I dok Schelling, nastavljajući na neke premise Kanta, odbacuje sve estetike »koje su dosad bile u dobroj mjeri recepti za kuharice« i pokušava zasnovati umjetnost kao »apsolutnu sintezu međusobnog prožimanja« slobode i nužnosti, svjesne i nesvjesne djelatnosti, konačnog i beskonačnog, uzdižući je tako na pijedestal najviših vrijednosti, G. W. F. Hegel, unutar svoje opće konstrukcije razvoja duha u povijesti, proglašava umjetnost — upravo zato što je samo »zorno« (dakle i najniže) predočavanje Apsoluta — prošlošću. Hegel je ostavio jedan od najsveobuhvatnijih pokušaja shvaćanja biti historije umjetnosti, zasnovan na različitom odnosu ideje prema vanjskom obliku djela. I dok u simboličkoj umjetnosti, koja je karakteristična za Indiju i Egipat i u kojoj je »duh shvatio ideju tek u apstraktnoj neodređenosti«, prevladava kao tipična forma arhitektura, a u klasičnoj umjetnosti (Grčka) skulptura, romantična umjetnost (u kojoj unutrašnje, duhovno trijumfira nad vanjskim) nalazi svoj najpuniji izraz u slikarstvu, glazbi i poeziji. A. Schopenhauer (Šopenhauer) smatra da je lijepo sve što izražava neku ideju; umjetnost (a osobito glazba, ta »kupelj duha«) izdvaja ideju iz slučajnih elemenata stvarnosti, pa je stoga njena bitna uloga

da bude »palijativom« svjetskog bola, utješiteljicom u ovom svijetu koji je »najgori od svih mogućih svjetova«.

Glavni predstavnik formalističke estetike Herbart definira estetiku kao nauku o ocjenjivanju tako da ona obuhvaća i etiku. Putem Herbartova učenika R. Zimmermanna (Cimerman) ostavile su neke Herbartove ideje svoj pečat i u značajnom djelu za nas F. Markovića »Razvoj i sustav obćenite estetike« (1905), koji je prvi u nas definirao estetsku terminologiju i unutar svojeg djela dao preglednu shemu estetskih teorija u toku historije. Novi pravac pokušao je dati estetici T. Fechner (Fehner) zahtijevajući eksperimentalni, strogo znanstveni, empirijski i induktivni postupak u estetici i negirajući vrijednost cjelokupne »estetike odozgo« kao intelektualistički zasnovane, pojmovne, apriorne filozofijske discipline. Njegovi učenici i nastavljači, kao što su Müller-Freienfels (Miler-Frajenfels), Meumann (Majman), Th. Lipps i dr. izvršili su brojna ispitivanja i mjerenja da bi eksperimentalno ustvrdili neke pravilnosti estetskog sviđanja. Među njima je najznačajniji Th. Lipps, glavni predstavnik tzv. teorije uživljavanja.

Uživljavanje (njem. Einfühlung) vrst je doživljaja u kojem se odigrava pretežno emocionalno stapanje i poistovećivanje subjekta s određenim objektom. Lipps tvrdi da je tzv. Einfühlung općiji proces, a ne samo estetski, ali dok u običnom životu ima mnogo okolnosti koje ga sprečavaju, u umjetnosti je on bez ostatka i savršen. Estetsko je uživljavanje potpuno, jer sve što umjetnost pokazuje

ima za svakog od nas vlastitu vrijednost i zbilju. Umjetnik, otklanjajući sve sporedno, olakšava uživljavanje te je u svakom estetskom sviđanju riječ, na kraju, o uživljavanju (Einfühlen) našeg Ja i njegova unutarnjeg aktiviteta u objektivno dane dojmove. Svi smo mi, dakle, Hamleti kad istinski doživljavamo Shakespeareovo djelo.

Vrijednost svake socijalno-empirijske i pozitivističko-historijske estetike od Fechnera do H. Tainea (Ten), tvorca poznate teorije milieua — (umjetničko je djelo, prema Taineu, determinirano faktorima rase, kulturnog duha i životnih navika neke zajednice) — zanijekao je radikalno B. Croce. On je definirao estetiku kao nauku o izrazu, odnosno kao »opću lingvistiku«, i identificirao intuitivnu spoznaju s umjetničkom. Za njega je ukus (doživljavanje umjetnosti) identičan pojam s genijem (umjetničkim stvaralaštvom). Croce tvrdi da nema nikakvog estetskog progresa — npr. Goethe (Gete), nije nikakav napredak prema Shakespeareu ili ovaj prema Danteu, Homeru i sl., — i u historiji umjetnosti pokazuje se napredak samo unutar određenih krugova od kojih svaki ima svoj vlastiti estetski problem (tako npr. Goethe znači napredak prema pjesnicima Sturm und Dranga).

U okviru tih raznih pravaca novije estetike osebujno mjesto zauzima Fr. Nietzsche. Pojmu apolonijskog (po bogu Apolonu) u kojem je utjelovljen red, mjera, harmonija, trezvenost, razbor, suprotstavlja pojam dionizijskog (po bogu Dionizu) kojim označuje tamne, ekstatičke, strasne, nemirne, ekspanzivne, orgijastičke, razaralačko-stvarala-

čke porive. Unutar apolonijskog i dionizijskog, kao dviju antiteza, odvija se po Nietzscheu čitav kulturni život. Apolinijski pristup karakterističan je prvotno za slikarstvo, a dionizijski za muziku. Za Nietzschea je umjetnost »vrednija od istine«, a život se »može izdržati samo kao estetski fenomen«. Stoga i »imamo umjetnost da ne bismo propali zbog istine«.

Unutar suvremene antiteze subjektivističke i objektivističke estetike pojavljuju se u nešto modificiranoj formi stari problemi antičke misli o umjetnosti. Tako se ljepota pokušava iznaći bilo izvan suda, osjeta ili osjećaja, što su sve samo reaktivna stanja u subjektu, stanja izazvana objektima koji »imaju posebičnu estetsku vrijednost« (tzv. objektivistička estetika), bilo da se lijepc definira kao »izvedeno, derivirano svojstvo, vrijednost suprotna biću«, čak i kao »ćuška postojanju« (Camus), koja je zasnovana u pobunjenom čovjeku (l'homme revolté), u subjektu (tzv. subjektivističke estetike).

Marksistički orijentirani teoretičari, među kojima su najznačajniji Plehanov i Lukács, ukazuju posebno na socijalne korelate umjetničkih djela kao i na klasni karakter umjetnosti i bitnu društvenu tendencioznost što je imanentna umjetničkom djelu čak i tada kad se u prvi plan stavlja krilatica l'art pour l'art (Plehanov). Hipostazirajući, međutim, neke teze o tendenciji i partijnosti umjetnosti u dogmu o nužnosti »socrealističke« orijentacije, mnogi su sovjetski teoretičari (Rozental i dr.) u stvari negirali potrebu izvornog umjetničkog stva-

ralaštva, nastojeći umjetnost svesti na plakatsku, praznu, dirigiranu propagandu. Stoga se u posljednje vrijeme u okviru antidogmatske marksističke orijentacije naglašava da tek istinska estetska vrijednost može progresivno utjecati na kulturna i društvena zbivanja i odrediti i sam socijalni domet umjetničkog ostvarenja.

Novije filozofije egzistencije (osobito M. Heidegger) stavljaju u pitanje mogućnost i održivost svih »metafizičkih disciplina«, pa tako i estetike, jer epohe povijesti estetike »bilo kao teorije umjetnosti ili metafizike lijepog« samo na svojevrstan način odgovaraju glavnim etapama povijesti bitka. Kao metafizičko pitanje o biti umjetnosti (koja se definira kao »Sebe-u-djelo-postavljanje istine bitka«), estetika — prema tim teoretičarima — ne može doprijeti do njenog pravog izvora. Antiestetske tendencije (koje su vidljive i kod suvremenog njem. filozofa talijanskog porijekla E. Grassia), ostaju međutim često i same u metafizičkim okvirima građanskog filozofiranja i ne prelaze pasivno kontemplativan i spekulativan odnos prema umjetničkom.

Estetičan, u širem smislu je svaki pojam u okviru estetike, dakle osim pojma lijepog i pojam komičnog, dražesnog, tragičnog, ružnog, uzvišenog i dr. U užem smislu pojam se uglavnom poklapa s pojmom lijepog, ukusnog, s onim što je u skladu s određenim estetskim principima. Estetičan tako može biti ne samo predmet ili pojava već estetično može biti i ponašanje, reagiranje prema kvalitetama svoje okoline i sam odnos prema cjelokupnom životu.

Esteticizam, filozofski i životni nazor koji u estetici i umjetnosti nalazi najviše oblike ljudske kreativnosti kojoj treba da se podrede sve druge etičke, proizvodne i druge svrhe. Izraz esteticizam ponekad se i pogrdno upotrebljava da bi se ukazalo na suviše jednostrano i isključivo pridavanje vrijednosti ljepoti ili profinjenim doživljajima, kao i na »estetiziranje« cjelokupne spoznajne, aksiološke i antropološke problematike.

ETIKA, filozofijska disciplina koja ispituje zasnovanost i izvor morala, temeljne kriterije za vrednovanje svekolikih ljudskih čina kao i opće ciljeve i smisao moralnih htijenja i djelovanja. I dok etika problematski ispituje filozofske pretpostavke i kriterije moralnih normi, njihovu društvenu i idejnu fundiranost, dok pita šta je moral uopće, moralni se kodeksi nekog društva (njegova moralka) određuju na osnovu jedne već pretpostavljene etičke pozicije iz koje proizlazi valjanost određenih propisa i zahtjeva vladanja. Moralka, odnosno ono što obično nazivamo moralnim vrednovanjem, često je u stvari samo ispitivanje stepena usklađenosti općih moralnih normi (za koje se ovdje ne pita na osnovu kojeg su kriterija iznađene) s posebnim postupcima u životu pojedinaca.

S obzirom na izvor moralnog, etička pozicija može biti heteronomna (kad je izvor morala nešto izvan čovjeka), ili autonomna, zatim i aprioristička, evolucionistička, intelektualistička, naturalistička ili voluntaristička. S obzirom na svrhu, cilj i smisao moralnog htijenja i djelovanja, u etici se može zastupati eudemonizam, (v.), hedonizam (v.), per-

fekcionizam itd., a s obzirom na objekt svog ispitivanja ona može biti i individualistički orijentirana (egoističke i altruističke teze), ili pak upravljena na socijalne i moralne probleme. Kao negacija građanske etike i čitave spekulativne etičke pozicije uopće i osnovnih moralnih postulata koji su na njima izgrađeni, marksizam ukazuje na društvenu i historijsku uvjetovanost moralnih normi, težeći istovremeno izgradnji novog humanističkog društva i novog »očovječenog čovjeka«, lišenog ograničenosti i protivurječnosti klasnog građanskog morala. Prema tome,marksizam nije nikakva etička koncepcija koja postoji uz druge etičke doktrine, već je zahtjev za zbiljskim dokinućem čitavog jednog svijeta (pa stoga i svih raznolikih koncepcija njegove etičke nadgradnje) kao prvom pretpostavkom opće dezalijenacije (v. Otuđenje) čovjeka.

Historija. Sofističkoj individualističkoj etici, po kojoj je »čovjek mjerilo sviju stvari« (Protagora), suprotstavlja se u antici Sokrat svojim optimističkim etičkim racionalizmom. Po njemu između mudrosti i morala nema razlike, a vrlina je identična znanju, jer istinska spoznaja dobra po sebi upućuje na to da dobro postupamo, a spoznaja zla da ga se klonemo. Optimizam Sokratove intelektualističke etike ogleda se u njegovoj tvrdnji da nitko ne griješi svojevoljno i da je grijeh zapravo zabluda. Sokratov učenik Platon tvrdi da je među idejama, tim vječnim uzorima svih pojava, najviša ideja dobra — osnova i »kruna carstva ideja«. Dobro, kao najviša ideja, ujedno je i najviša spoznaja, jer kao što je znanje vrlina, tako se i sama vrlina

zasniva na znanju. Prava se spoznaja ne odnosi na ovaj pojavni, promjenljivi svijet, kojim vlada mehanička uzročna nužda, nego na svijet nepromijenljivih vječnih ideja — a prije svega na ideju dobra. Platonovom idealističkom rigorizmu (Platon npr. negira etičku vrijednost tragedije, jer je za njega vrlina u istrebljivanju, lišavanju nagona i strasti koje tragedija pobuđuje i raspiruje) suprotstavlja se Aristotel koji vrlinu definira kao sredinu između dviju krajnosti (tako je npr. nezavisnost i dostojanstvo duha sredina između uobražavanja i samoponižavanja). U svojoj čuvenoj »Nikomahovoj etici« (naslov je stavljen po njegovu sinu Nikomahu), on je uz etičke (koje imaju voljni karakter) analizirao i tzv. dijanoetičke vrline (intelektualne vrline, kao što je npr. mudrost). Sokratovsko-platonističkom gledištu da mi nužno uvijek hoćemo dobro, Aristotel suprotstavlja tvrdnju da se ljudski porivi i nagoni, kako bi dostigli dobro, moraju uvijek upravljati zaključcima razuma i da po sebi ne moraju biti dobri. U svome poznatom raspravljanju o pojmu prijateljstva on ukazuje na tri vrsti prijateljstva: korisno, ugodno i kreposno prijateljstvo. Dok je prvo najčešće u starijih ljudi, a drugo u mladića, treće, pravo prijateljstvo, u kojem se prijatelj ljubi zbog njega samog, tipično je za muževnu dob. U Plotinovoj etici vrhovni cilj života čovjeka (koji pripada dvama svjetovima: materiji i duhu) postiže se oslobađanjem od tijela, putem askeze i ekstatičkog sjedinjavanja s božanstvom. Po stoicima moralno živjeti znači »živjeti u skladu s prirodom«. Ali kako je priroda

definirana kao svjetski um, pneuma, logos, moralno živjeti znači u stvari živjeti u skladu s umom. I dok je kod Aristotela um još samo sredstvo za postizanje blaženstva, ovdje je um cilj i sva vrlina. Moral, dakle, nije više sredstvo za postizavanje sreće, već čisti samocilj. »Podnosi sve i uzdržavaj se, tvoja je sreća što nemaš potrebe za srećom« — rekao je jedan od najvećih stoičkih etičara rob Epiktet. U svijetu potpunog duševnog mira i uzdržljivosti, u apatiji koju ne može pomutiti ni dobro ni zlo, sadržan je osnovni smisao egzistencije stoičkog mudraca. Nasuprot takvom visoko uzdignutom idealu (što ga je duhovito ismijao pjesnik Horacije), Epikur i epikurejci tvrde da nema dobra izvan zadovoljstva. Upravo se ugodom ili neugodom opredjeljujemo za prihvaćanje ili odbacivanje nekog čina. No čovjek ne treba da traži momentanu, prolaznu ugodu, već njenu trajnost, pa je velika uloga spoznaje u otkrivanju puta k stalnoj sreći. Stoga izbjegavajući zlo, valja ignorirati prolazna dobra.

Kršćanske etičke srednjovjekovne ideje često su bliske Plotinovim nazorima. I ovdje su stalno prisutni motivi preziranja tijela, askeze, odricanja od užitka i ovozemaljskih dobara. Namjesto mudrosti, smionosti, pravednosti, u prvi se plan ističu druge vrline: poniznost, čednost, bogobojažljivost. Namjesto autonomije grčkog morala dolazi kršćanska heteronomija: izvor morala i moralnih normi ne traži se više u čovjeku, već u vanjskim transmundanim sferama. Religiozan čovjek ostaje uvijek — vječno služeći nečemu što je izvan njega — po-

nižen, jer nema cilja u sebi, već samo kao sredstvo ispunjava zadatke božje promisli.

Većina renesansnih mislilaca ustaje protiv tih srednjovjekovnih nazora i traži da se etika, nezavisno od religioznih dogmi i raznih često minuciozno razrađenih ali i hipokritskih moralnih kodeksa crkve, zasnuje i razvija na »prirodnom razumu«. U engleskog filozofa Thomasa Hobbesa fenomen moralnosti ima svoje određenje samo s obzirom na državu. Praiskonska je svojstvenost ljudi da je čovjek čovjeku vuk (homo homini lupus), a primarno je stanje čovječanstva rat svih protiv sviju. U takvom slobodnom prirodnom stanju čovjek je sebičan, »osamljeni vuk«, nedruštveno biće. »Vidjeti tuđu nesreću — kaže on — ugodno je, ali se ta nesreća sviđa ne zato što je nesreća, već zato što je *tuđa* nesreća. Jednako je tako tuđa sreća neugodna upravo stoga što je *tuđa* sreća.« No to prvobitno, u stvari amoralno stanje ne može se održati, opasno je i sve podjednako ugrožava. Ljudi se stoga primoravaju (a taj je prirodni zakon izraz pravog uma) da dokrajče stanje rata u interesu mira, koji nesumnjivo za svakog predstavlja najveće dobro, što osigurava red i pravila zajedničkog života, čiji čuvar i jamac postaje država. Država tako osigurava i stvara svaku moguću moralnost.

Glavno djelo B. Spinoze nosi naslov Etika, premda se etičkom problematikom u užem smislu bave tek posljednja poglavlja te knjige. Taj veliki filozof, što živi u bijednim prilikama i izdržava se brušenjem stakla, izopćen i proklet od svoje vjerske zajednice najtežom anatemom, proganjan,

odbačen, prezren i usamljen, ne nalazi u svojoj duboko moralnoj ličnosti potrebe za mržnjom (svaka je mržnja po njemu zla) i za osvetom, već gradeći svoju etiku i na nekim stoičkim pretpostavkama nalazi u sebi unutrašnji mir, sigurnost i etičku ravnotežu. Za njega spoznaja može biti tek onda gospodar nad afektima ako i sama postane afekat. To se postiže u najvišoj, intuitivnoj spoznaji u »intelektualnoj ljubavi prema bogu« (amor dei intellectualis), koji nije nikakav kršćanski, transcendentni bog, već bog identificiran s prirodom. (Deus sive natura.) »Ljudska je moć konačna, ograničena i sitna u odnosu prema moći izvanjskih stvari« — kaže Spinoza. »Pa ipak možemo postojano podnositi sve udarce sudbine ako smo svjesni da smo izvršili svoju dužnost i da naše snage nisu bile dovoljne da otklone nesreću. A da bismo još jače osigurali mir svoje duše, ne treba zaboraviti da smo čitavim svojim bićem i svim svojim činima uvršteni u vječni poredak prirode. U istinitoj se spoznaji pokazuje sklad našeg duha s redom prirode.«

Engleski filozofi morala potkraj XVII i početkom XVIII stoljeća, kao što su Shaftesbury, Hutcheson (Hačeson) i A. Smith, suprotstavljaju se Hobbesovu egoizmu i ističu u prvi plan ili opću dobrobit, »dobrobit vrste« (Shaftesbury) ili savjest koja, nasuprot interesu, mora biti kriterij moralnosti (Hutcheson), ili pak simpatiju kao bit morala (Smith). Sasvim osebujno mjesto u tadašnjoj etici ima B. de Mandeville (Mandvij), protivnik Hutchesona i Shaftesburyja, koji je u svojoj »Bajci o

pčelama« ničeanski ustvrdio kako svaki moral škodi progresu kulture.

Francuski enciklopedisti, a posebno Diderot, Helvétius (Helvecius) i Holbach (Holbah), čija je velika zasluga što se karakter etičkih normi počeo shvaćati evolucionistički i historijski, polaze u nekim svojim etičkim tezama od egoističke aktivnosti pojedinca koja je ograničena i regulirana navikama stečenim u društvenoj sredini. Većina engleskih i francuskih socijalnih utopista smatra da se etika zasniva na odnosima interesa koji mogu biti međusobno usklađeni samo potpunom preobrazbom društva na razumnim načelima (v. Utopija).

Za I. Kanta kriterij moralne vrijednosti jest čista volja nezavisna od konkretnih empirijskih uvjeta i motivacija. Moralitet je za razliku od legaliteta (kojim se označava djelovanje samo zbog posljedica) etičko djelovanje iz čistog samocilja morala, radi samog poštovanja dužnosti (a ne npr. djelovanje iz sklonosti, prijateljstva itd.) Etički karakter vladanja pretpostavlja autonomiju naše volje i slobodnu volju, jer jedino uz autonomnu slobodu volje etička obaveza (imperativ) može imati bezuvjetan (kategorički) karakter. Taj moralni kategorički imperativ (koji mora biti dakako aprioran i formalno općenit) po Kantu glasi: »Radi uvijek tako da možeš htjeti da maksima tvog htijenja bude općenit zakon.« Drugim riječima: svako djelovanje za koje možeš poželjeti da postane opći zakon (a ne možeš npr. htjeti da krađa postane opći zakon jer bi i tebe okrali), moralno je djelovanje. Nastavljajući na Kantovu problema-

tiku, I. G. Fichte (Fihte) pretpostavlja kao i Kant praktički um teoretskom i definira niz normi i moralnih imperativa (»Postupaj prema dužnosti«, »Što nađeš da je dužnost, čini tako samo zato što je to dužnost«, »Ispuni svagda svoje određenje«) karakterističnih za formalnu i rigorističku etiku klasične filozofije. Hegelova filozofija morala data je u stvari u njegovoj »Filozofiji prava«, u kojoj je u okviru svoje podjele na 1) apstraktno pravo, 2) moralitet i 3) ćudorednost (Sittlichkeit), dao izvanrednu sliku historijskog razvoja moralnog osjećaja. Za njega je država (tj. ustavotvorna monarhija) realnost moralne ideje. Ona je sve prethodne stupnjeve razvitka u sebi uključila, prevladala i ukinula. Stoga je država istina obitelji, moraliteta, društva i apstraktnog prava.

Engleska utilitaristička škola (v. Utilitarizam), čiji je najznačajniji predstavnik J. Bentham (Bentam), zastupa tezu da je pokretač rada za opće dobro uvijek težnja za ličnom korišću i ličnom srećom. Stoga je osnovni etički imperativ najveća sreća najvećeg broja ljudi, no moral ima svoju pravu osnovu i prvu pretpostavku u razvijenom egoizmu.

Nasuprot tome, A. Schopenhauer smatra da su egoizam i moral nespojivi. Štaviše, upravo je odsutnost egoizma kriterij moralne vrijednosti. Najveća je etička vrlina dijeliti bol s drugim, identificirati se s njim, pa je zato samilost jedini predmet moralnog.

Polazeći sam u početku svog filozofiranja od Schopenhauera, Fr. Nietzsche, međutim, uskoro radikalno odbacuje taj pesimistički moral samilosti,

mirnih prosječnosti, kršćanski moral »stada«, i u okviru svog imoralizma preobrće rang svih dosadašnjih vrijednosti i postavlja nove tablice koje znače pokušaj destrukcije svekolikog dosadašnjeg morala. »Filozofi su — kaže Nietzsche — vjekovima vjerovali u moralne istine i oni su u njima nalazili najviše vrijednosti« — šta im je onda drugo preostalo nego da negiraju život, utoliko više ukoliko su ga više poznavali. Jer »ovaj je život nemoralan«. »Moj je zadatak da moralne vrijednosti, koje su prividno postale nezavisne i neprirodne, vratim njihovoj pravoj prirodi — tj. nemoralnosti.« Iznalazeći tako neke zbiljske osnove morala jedne epohe na zalazu, Nietzsche se, međutim, nije uzdigao do težnji za zbiljskom revolucionarnom promjenom tog svijeta, već je ostao na njegovoj deskripciji, na dijagnozi moralne bolesti jednog novog imperijalnog svijeta, ali ne i na njegovoj stvarnoj negaciji.

Među mnogobrojnim fenomenološki orijentiranim etikama, najzanimljiva je, uz etiku Nicolai Hartmanna, etika Maxa Schelera. Suprotstavljajući se Kantovu formalizmu i rigorizmu, Scheler pokušava razviti svoju »materijalnu vrijednosnu etiku«, smatrajući da apriorno ne mora biti formalno i da sadržajno, materijalno određene emocije također mogu biti apriorne. (Tako je npr. za njega ljubav sadržajno određena, ali ipak apriorna i vječna vrednota.)

Sve ove etike (uključujući ne samo Nietzscheov imoralizam već i neke novije teorije filozofije egzistencije), koliko god bile »materijalno« i »realno«

upravljene, ostaju ipak, u manjoj ili većoj mjeri, u okviru dilema i protivurječja građanskog svijeta. Sva zbivanja u toj sferi ukazuju, međutim, na temeljno otuđenje čovjeka i osamljenog pojedinca u građanskoj povijesti, koji stalno živi u podvojenosti privatnog i javnog, masovnog i ličnog, ideala i moći, misli i zbilje, individuuma i društva. Tek je stvarno povijesnom mišljenju, što ga je utemeljio Marx, uspjelo da izvrši revolucionarni obrat i iznađe one temeljne preduvjete etičkih i drugih ideoloških otuđenja što imaju svoje korijene u stvarnoj dehumaniziranoj zbilji klasnog društva. Stoga je Engels i mogao reći da će tek »etika socijalizma biti istinski ljudski moral uzvišen nad klasne protivurječnosti«.

EUDEMONIZAM (grč. eudaimonia sreća, blaženstvo), etičko učenje prema kojem je sreća cilj i smisao cjelokupnog ljudskog djelovanja. Određena vrst eudemonizma je i hedonizam (v.).

U grčkoj je filozofiji branio eudemonistički nazor Epikur. Za nj je osnovni kriterij vrednovanja zadovoljstvo koje vodi k sreći. »Mi zadovoljstvo — kaže on — priznajemo za prvobitno i urođeno dobro, ono nam služi kao polazna tačka kod svake želje i izbjegavanja, te k njemu uvijek dolazimo kao k cilju, jer svako dobro ocjenjujemo osjećajem zadovoljstva kao mjerilom.« To, međutim, nikako ne znači prihvaćanje svakog užitka. Štaviše, Epikur zahtijeva da se zaobilaze mnoga uživanja kad za njima dolaze još veće tegobe, pa je stoga ponekad čak i patnja važnija od užitka. Najviše je dobro potpuna sreća, a ono je u bezbolnosti i duševnom

miru (ataraksija). »Kad kažemo — piše Epikur u pismu Manoheju — da je uživanje cilj, mi ne mislimo na uživanje raspusnika, niti na gastronomska zadovoljstva, kao što to misle neki neupućeni, ili oni koji se drže drugačijih shvaćanja, ili oni koji su loše raspoloženi prema nama. Naš je cilj: ne patiti tjelesno i ne uznemirivati se duševno. Ni neprestane pijanke i igre, ni uživanje s mladićima ili ženama, ni uživanja u ribi i svemu što pruža raskošan stol — ništa to ne daje plodan život. Njega daje razum.«

U raznim su etikama, sve do Kanta (koji je prvi radikalno negirao svekoliku etiku dobara), prisutne eudemonističke tendencije bilo u utilitarističkoj i naturalističkoj, bilo u izvorno hedonističkoj varijanti (v. Utilitarizam).

F

FENOMENOLOGIJA (grč. fainomenon pojava i logos nauka, učenje, istraživanje), u prvotnom smislu nauka o pojavnosti (u suprotnosti sa »stvari po sebi«), učenje koje kao pretpostavku ima fenomenalizam, tj. dijeljenje svijeta na spoznatljivu pojavnu (fenomenalnu) i nespoznatljivu (noumenalnu) sferu. Kod E. Macha i drugih mahista tim se terminom označava sređivanje, deskripcija, analiza pojava iz određenih znanosti. Hegel je u svom čuvenom djelu »Fenomenologija duha« upotrijebio taj termin u drugom specifičnom značenju. U Hegela fenomenologija znači prije svega prikazivanje svijesti u kretanju, od njenih prvih neposrednih suprotstavljanja predmetu do apsolutnog znanja. Proces povezivanja svijesti i predmeta i njegovog sve jasnijeg i tačnijeg određenja, koje izlaže Hegelova Fenomenologija, pokazuje put razvoja duha od naivno osjetilne izvjesnosti preko samosvijesti, pa zatim uma, duha i religije do apsolutnog znanja. Svijest će u svom razvojnom putu dostići onu tačku gdje će negirati pričin da je obuzeta nečim drugim, tuđim, onu tačku gdje pojava postaje jednaka

biti, da bi na kraju, shvaćajući samo tu svoju bit, označila prirodu apsolutnog znanja.

Potpuno novo značenje, značenje u kojem se danas ta riječ pretežno upotrebljava, dobija fenomenologija u Edmunda Husserla (Huserl). U njegovu, uz «Logička istraživanja«, glavnom djelu: »Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenološku filozofiju«, Husserl ističe da se tek pomoću fenomenološke metode može zaštititi autonomija filozofije i filozofija uzdići do »stroge znanosti«. Husserl je fenomenologiju u stvari zamislio kao negaciju ne samo psihologizma, relativizma i empirizma, kao i raznih transcendentalnih neokantovskih varijanti, već prije svega kao obranu od prodora nefilozofskog i antifilozofskog duha, što postaje sve očitiji u općoj kulturnoj atmosferi toga doba, a koji se više ne može »suzbiti« tradicionalnim metodama. U Husserlovoj i posthuserlovskoj fenomenologiji možemo razlikovati četiri glavne karakteristike, odnosno četiri osnovna oblika fenomenologije: 1) deskriptivna fenomenologija u skladu s Husserlovom poznatom krilaticom »k samim stvarima« (»zu den Sachen selbst«), što ih fenomenologija želi deskribirati (opisati); 2) eidetska fenomenologija koja hoće u analizi fenomena ukazati na sadržaj čiste biti, sadržaj nezavisan od materijalne opstojnosti. Njen je metodski princip eidetska redukcija; 3) transcendentalna fenomenologija, čiji je metodski princip fenomenološka ili transcendentalna redukcija (tj. epohé) i 4) tzv. apsolutna fenomenologija koja prevladava transcendentalni subjektivitet i postaje

kao »čista znanost« apsolutna metoda sviju znanosti.

Husserlova fenomenologija hoće u biti »pročistiti« pojmove, odnosno »staviti u zagrade« ne samo sve empirijsko već i sve nebitno, polazeći pri tom od onoga što je u našoj svijesti zorno dano, tj. od fenomena; ona ne želi ulaziti ni u kakvu »stvar po sebi«, već se hoće zadržati na fenomenu, ali ujedno i spoznati njegovu bit (Wesen), tako da je sama fenomenologija kao znanost definirana kao »znanost o bitnome« (Wesenswissenschaft).

Iz fenomenološke škole (za čije je rezultate jednom sam njen osnivač E. Husserl rekao da je otkrila, u mučnom i teškom probijanju do biti, »ili trivijalne ili same po sebi jasne istine«) izašlo je niz eminentnih građanskih mislilaca od M. Schelera i logičara i psihologa A. Pfändera (Pfender) do M. Heideggera i J. P. Sartrea.

FILOZOFIJA (od grč. filos prijatelj i sofia mudrost; filosofia ljubav prema mudrosti), oblik ljudskog stvaralaštva koji u sebi sadrži nazor na svijet i život i težnju za spoznajom totaliteta postojećeg i osnove cjelokupne zbilje. Predmet je filozofije u toku historije toliko puta mijenjan — od kozmoloških, antropoloških orijentacija u Grka do mnogobrojnih suvremenih pozitivističkih, fenomenoloških, egzistencijalnih, kulturfilozofskih ili marksističkih koncepcija o zadatku, smislu i misiji filozofije — da je gotovo nemoguće iznaći jedinstvenu definiciju koja bi mogla zadovoljiti sve do danas poznate filozofske preokupacije.

Razvoj filozofske misli do danas može se pratiti kako s obzirom na određene društvene i općekulturne uvjete, tako i s obzirom na diferencijaciju i odvajanje posebnog znanstvenog sadržaja od specifično filozofskog i napora filozofije da vlastitu problematiku rješava primjereno stepenu razvoja cjelokupne ljudske prakse i teorije. Među filozofima (pa i onim koji djeluju u suvremenim uvjetima) ne vlada čak ni suglasnost o tome da li je filozofija uopće znanost, odnosno »znanost nad znanostima«, »kraljica znanosti« itd., ili se njen predmet bitno razlikuje — kao što se razlikuje npr. i predmet umjetnosti — od svih posebnih znanosti toliko da je uopće ne možemo supsumirati pod pojam znanosti kao njen genus proximum. Filozofija je na neki način uvijek stavljala u pitanje svoj vlastiti predmet, pa je stoga i historija filozofije ujedno i historija različitih predmeta, »sadržaja« filozofiranja. Negirajući vrijednost pukog meditativnog spekuliranja, filozofiranja koje ostavlja po strani svijet i ne mijenja ga, već ga samo uvijek na novi način pasivno tumači, Marx je u čuvenoj 11 tezi o Feuerbachu (»Filozofi su do sada samo tumačili svijet, ali stvar je u tome da se on izmijeni«) ukazao radikalno na potrebu da filozofi aktivno sudjeluju u revolucionarnoj izmjeni zbilje. Stoga je »ostvarenje filozofije« ujedno i njena bitna misija i smisao. Ali ona može biti potpuno ostvarena samo u novom svijetu, u svijetu gdje su dokinute klasne razlike: »Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ostvarenja filozofije.«

Razdioba filozofije na tzv. filozofijske discipline također se može prihvatiti samo uvjetno (s obzirom na širinu građe i raznovrsnost područja), jer je pitanje ne rješavaju li sve te tzv. discipline iz *filozofskog aspekta* u stvari jednu fundamentalnu problematiku koja se samo različito prezentira i pojavljuje u svoj širini estetskih, etičkih, logičkih, gnoseoloških ili ontoloških aspekata. Osim toga su i razlike u shvaćanju predmeta filozofije nužno uvjetovale i razlike u određivanju filozofijskih disciplina i razdiobi čitave filozofijske problematike. Tako npr. kod Platona filozofija obuhvaća dijalektiku (logika i spoznajna teorija), etiku i fiziku, a Aristotel razlikuje u svojim djelima kao filozofijske discipline logiku, fiziku, metafiziku, matematiku, ekonomiku, politiku i retoriku. Kasnije se na univerzitetima ustalila praksa diobe filozofijskih disciplina na tzv. teoretske (metafizika, logika, spoznajna teorija) i praktičke (etika, estetika). Sveobuhvatni Hegelov sistem filozofije dijeli filozofiju na logiku (što je u stvari i Hegelova ontologija), filozofiju prirode i filozofiju duha. Unutar filozofije duha Hegel razlikuje filozofiju historije, f. prava (što je u stvari Hegelova etika), estetike, religije i historiju filozofije. W. Wundt smatra da filozofijske discipline treba podijeliti na genetičke (gnoseologija i logika) i sistematske (metafizika, filozofija prirode i filozofija duha). U okviru marksizma može se, uzimajući u obzir neke Marxove, Engelsove i Lenjinove teze o *jedinstvu* filozofijske problematike (npr. Lenjinove teze o indentičnosti dijalektike s gnoseologijom, logikom i ontologijom) samo uvjet-

no izvršiti podjela na tzv. objektivnu dijalektiku (ontologija i dijalektika) i subjektivnu dijalektiku (logika i spoznajna teorija). (V. Antropologija, Dijalektika, Estetika, Etika, Idealizam, Logika, Marksizam, Materijalizam, Ontologija, Povijest filozofije, Spoznajna teorija.)

FILOZOFIJA POVIJESTI, osvješćenje i prikaz najopćijih principa povijesnog zbivanja i historijske znanosti, »znanstvena samosvijest o smislu povijesti« (Hegel).

Već od Agustina, koji je u svojoj povijesti spasenja — što je određena božanskom odlukom (pa su stoga sva povijesna ljudska htijenja i pokreti puke marionetske igre, predestinirane božjom voljom) — prvi pokušao zacrtati neke zakonomjernosti historije, pa sve do Hegela i O. Spenglera, postoje razne konstrukcije o logosu povijesnog razvoja čovječanstva. Od filozofije povijesti valja, međutim, lučiti razne teozofije, mističke predstave koje sve zbiljske događaje stavljaju u carstvo božje promisli, i žive antinomije realiteta rješavaju sveznanjem mudrog upravljača svih povijesnih zbivanja. Od zanimljivih pokušaja osvjetljavanja unutarnjeg smisla pojedinih razdoblja historije ili pak čitavog povijesnog toka spomenut ćemo samo niz filozofa koji su preokupirani tom problematikom. Od Nijemaca to su Leibniz, Lessing, I. Iselin, Kant, Fichte, Schelling, Schiller, W. v. Humboldt (Humbolt), Rosenkranz (Rozenkranc), a od Francuza Montesquieu (Monteskje), Rousseau (Ruso) i Michelet (Mišle). No razrađenije povijesti filozofije, domarksističkog kao i kasnijeg građanskog filozofira-

nja, dali su prije svega G. Vico (Viko), Herder, Fr. v. Schlegel (Šlegl) i posebno Hegel i O. Spengler (Špengler).

Po Herderu povijest u biti i nije drugo do neprekidno nastavljanje prirodnog razvoja. I kao što je sam čovjek kruna božjeg stvaranja, tako je i njegova povijest samo optimistički zacrtan razvoj ljudskosti, razvoj ideje humaniteta.

Friedrich v. Schlegel smatra da je u početku povijesnog razdoblja čovjek bio stvoren kao slobodan i da su pred njim ležala dva puta: put u visinu i put u duboki ponor. Da je ostao vjeran prvom, od samog boga proizašlom putu, njegova bi sloboda bila konstantna, ali kako je čovjek, nesrećom, odabrao drugi put, to mu sad preostaje jedino zadaća da nižu, zemaljsku prirodnu volju preobrazi u božansku. Ova filozofija povijesti počinje već s neizmjernim žaljenjem što povijest uopće postoji i što nije sve ostalo na prvobitnom blaženom stanju. Povijest je, dakle, kao povijest otpadništvo, pomračenje čistog božanskog bitka.

Jednu od najgrandioznijih skica povijesti čovječanstva dao je Hegel, sistematski preradivši cjelokupan misaoni materijal povijesti. Za nj je država ostvarenje ćudoredne ideje, a svjetska povijest i nije drugo do ostvarenje ideje o državi. U tu povijest narodi ulaze sukcesivno kako bi svoj duh iživjeli u stvaranju različitih oblika države i tada nestali s historijske pozornice. Razmatrajući u svojoj »Povijesti filozofije« povijest Orijentalnog, Grčkog, Rimskog i napokon Germanskog svijeta, Hegel tvrdi da je upravo u ovom posljednjem sloboda »našla

povoda da realizira svoj pojam kao svoju istinu« i da je time ispunjen cilj povijesti. Svjetska povijest za Hegela nije ništa drugo do razvoj pojma slobode. »Mi smo — kaže Hegel pri kraju svoje »Filozofije povijesti« — razmatrali samo taj tok pojma, pa smo se morali odreći draži da pobliže opišemo sreću, periode cvjetanja naroda, ljepotu i veličinu individuuma, interes njihove sudbine u žalosti i radosti. Filozofija ima posla samo sa sjajem ideje, koja se zrcali u svjetskoj povijesti.«

No često Hegelovo nasilje nad empirijskim povijesnim materijalom rezultat je njegova konstruktivizma, koji zbiljsko ne želi prikazati onakvim kako ono doista izgleda, već kako bi trebalo da izgleda kao potvrda i argumenat njegove aprioristične sheme historije.

O. Spengler daje specifičnu filozofiju povijesti na principima morfologije povijesti i kulture.

Marksističko shvaćanje povijesti — dijametralno suprotno raznim umjetnim i idealističkim filozofijskim obrascima poimanja bitnih faktora u povijesti čovječanstva — razvio je uz klasike marksizma posebno Plehanov u svojoj studiji »O materijalističkom shvaćanju historije« (v. Marksizam).

FILOZOFIJE EGZISTENCIJE (lat. existentia postojanje), niz suvremenih građanskih filozofija koje u centar istraživanja stavljaju postojanje (egzistenciju) čovjeka, a možemo ih podijeliti u tri velike grupe: 1) filozofiju egzistencije u užem smislu, 2) egzistencijalnu filozofiju i 3) egzistencijalizam.

Filozofija egzistencije u užem smislu (izraz je prvi upotrijebio 1928. god. Fritz Heinemann) zao-

kupljena je problematikom svojevrsnosti i samoodređenja neponovljive egzistencije čovjeka. Sadržavajući u sebi neke elemente filozofije kasnog Schellinga, Nietzschea i osobito danskog mislioca Sörena Kierkegaarda (Seren Kjerkegor), ta filozofija ima kasnije svoje predstavnike među literatima (Rilke, Kafka) i među konfesionalnim misliocima, npr. G. Marcel (Marsel) i P. Wust (Vust), a zatim i među filozofima kao što su M. Buber i F. Rosenzweig (Rozencvajg). No glavni je predstavnik filozofije egzistencije Karl Jaspers, koji razlikuje tri temeljna područja filozofiranja kao transcendiranja (prelaženja preko) objektivno danog. Ta su osnovna područja: filozofska orijentacija, osvjetljenje egzistencije i metafizika. Temeljna mu je teza da se egzistencija, kao ostvarenje vječnog u vremenu, ne može misliti (odnosno predmetno spoznati), nego samo »pozvati« u svoju zbilju, koja je uvijek »sustajanje« pred neizrecivim.

Egzistencijalne filozofije. Najznačajniji je predstavnik tzv. egzistencijalne filozofije M. Heidegger. Cjelokupno njegovo filozofiranje posvećeno je pitanju o bitku (v.), pa je ispitivanje egzistencije u njenoj vremenitosti, tj. ispitivanje ljudskog opstanka (Dasein) u stvari pripremanje za pitanje o bitku samom. Međutim, smisao za ono što je bitak može se istinski probuditi samo ako se čovjekova bit promisli kao »ek-sistencija«, tj. kao primarna otvorenost istini bitka, kao mjestu »boravljenja« bitka, kao »kući« bitka.

Egzistencijalizam, francuska varijanta filozofije egzistencije čiji je glavni predstavnik J. P. Sartre i

niz francuskih literata i filozofa. U toj je filozofiji pojam egzistencije, za razliku od drugih filozofija te vrsti, shvaćen u smislu tradicionalnog protivustava između egzistencije i esencije. Unutar te antiteze tvrdi egzistencijalizam da egzistencija čovjeka prethodi njegovoj esenciji. Stoga francuski egzistencijalisti nastoje svoju doktrinu do kraja osmisliti prije svega u romanu i drami kao izražajnim formama koje su najbliže i najprimjerenije konkretnoj neponovljivoj egzistenciji. Zato i Simone de Beauvoir (Bovoar) piše: »Ako je deskripcija esencije proizašla iz filozofije u pravom smislu te riječi, samo roman dopušta da iskrsne originalni izvor egzistencije u svojoj potpunoj, pojedinačnoj vremenskoj realnosti.«

Bez obzira na niz razlika (često u eminentno filozofskom smislu i bitnih razlika), sve ove filozofije egzistencije karakterizarane su ipak nekim temeljnim zajedničkim obilježjima,prije svega s obzirom na sociološke korelate takvog filozofiranja. Hegelova teza da »filozofija shvaća u mislima svoje vrijeme« vrijedi u punom smislu za te filozofe. Kriza građanske evropske misli i građanskog svijeta uopće, kojem su zatvoreni horizonti i perspektive u buduće, karakterizirana je upućenošću na pojedinačnu egzistenciju i na redukciju čitave povijesti na zbivanje osamljenog pojedinca. I koliko god je ta kriza filozofije često poprimila oblik filozofije krize, tj. i osvješćivanja vlastite svoje besmislene pozicije, to ona ipak nikada nije doprla do njenog korijena, prikrivajući često, upravo tvorbom novih riječi, prave uzroke rasula nekada po-

nosne misaone samosvijesti građanske filozofije. A uzroci te destrukcije i egzistencijalne rezignacije nisu, kako ukazuje marksizam, samo u filozofskoj sferi, već i u općim socijalnim, političkim i ekonomskim krizama posljednje epohe građanskog društva.

FRANCUSKI MATERIJALISTI XVIII STOLJEĆA, grupa filozofa-prosvjetitelja, najznačajnijih predstavnika predmarksističke materijalističke misli.

Karakterizirajući jednom francusku filozofsku misao, Hegel je napisao: »U Francuza nalazimo dubok, sveobuhvatni filozofski interes... pun živahnosti; općenit, konkretan pogled na svemir s punom neovisnošću o svakom autoritetu podjednako kao i o svakoj apstraktnoj metafizici.« Ove osnovne crte odnose se prije svega na francusku prosvjetiteljsku filozofiju, a unutar nje posebno na francuske materijaliste kao što su bili Denis Diderot (Didro), J. O. de Lamettrie (Lametri), E. B. de Condillac (Kondijak), C. A. Helvétius (Helvecijus) i P. Holbach (Holbah).

Francuski materijalizam ima dva osnovna idejna izvora koji se u čitavom razvoju te filozofije često isprepleću i nadopunjuju: »..postoje dva smjera u francuskom materijalizmu: jedan vuče svoje podrijetlo od Descartesa, drugi od Lockea. Drugi uglavnom smjera prema razvitku francuske kulture i utječe neposredno u socijalizam; prvi, mehanički materijalizam, gubi se u francuskim prirodnim znanostima. U toku svoga razvitka oba smjera se križaju« (Marx).

Revolucionarna, progresivna djelatnost francuskih filozofa tog razdoblja bila je koncentrirana prije svega na izdavanje »Enciklopedije ili obrazloženog rječnika znanosti, umjetnosti i zanata« (izdano 28 knjiga u Parizu od 1751-1772, zatim 5 knjiga u Amsterdamu od 1776-1777 i 2 knjige u Parizu 1780). Enciklopediju, koja je često morala biti ilegalno štampana, uređivali su Diderot i pisac predgovora, matematičar D' Alembert (Dalamber), a u njoj su surađivali najveći duhovi tadašnjeg francuskog »filozofskog stoljeća«: Voltaire (Volter), Rousseau, Montesquieu, Condillac, Helvétius, Lamettrie, Holbach i drugi.

Bez obzira na niz nedosljednosti, pa i ezopovski način izražavanja (na koji su enciklopedisti bili prisiljeni kako bi izbjegli česte zabrane izdavanja), Enciklopedija je pravo remek-djelo naprednog ateističkog i materijalističkog francuskog duha, što je dalo izvanredno značenje i plodonosne poticaje za dalji razvoj evropske kulture kao i idejnu osnovu onih revolucionarnih akcija što su upravo tada stajale pred Francuskom i svijetom. U Enciklopediji je doista pokazana »opća slika napora ljudskog uma svih naroda i u svim vremenima« (kako su pisali njeni sastavljači), a ukazano je i na osnovne idejne elemente rušenja starog društva i imperativnu potrebu smjelog probijanja do novih spoznaja o društvu budućnosti.

Denis Diderot napisao je za Enciklopediju najviše članaka iz oblasti filozofije, umjetnosti i zanata, a ostao je do kraja njen urednik i, kada su se svi drugi uplašili terora i represalija, on nije sustao,

već je sam, nakon mukotrpne borbe, izdao posljednji svezak, poslije kojeg su štampani samo dodaci i registri.

Prešavši sav put od deista do ateista, Diderot je postao jedan od najdosljednijih kritičara religioznog morala, uvjereni materijalista i prosvjetitelj. Po Diderotu materija je aktivna, sastavljena od najsitnijih čestica čijim se mehaničkim spajanjem i razdvajanjem sve zbiva u prirodi. Razum i spoznaja zasnivaju se na općoj osjetljivosti materijalnog svijeta. Život je Diderot objašnjavao kao organizam u kojem se atomi tako međusobno spajaju i prožimlju pa ne tvore samo izvanjski sklop već sačinjavaju integralnu cjelinu. U pogledu razvoja društva i historije, Diderot je tipični prosvjetitelj koji vjeruje da progres čovječanstva zavisi od ideja koje utječu na razvoj zakonodavstva što određuje oblik vladavine pojedinih zemalja i historijskih epoha.

Liječnik Lamettrie, polazeći od nekih Descartesovih teza (prije svega od tvrdnje da su životinje mašine), smatra u svom glavnom dijelu »Čovjek-mašina« da čovjek i nije ništa drugo nego najsloženiji stroj: pa i samo je mišljenje mehanizam. Materija se sama kreće, osjeća i misli pa čak i vjeruje da posjeduje grižnju savjesti. Najtipičniji predstavnik vulgarno mehaničkog materijalizma, koji je naivno pokušavao protumačiti svu kompleksnost idejnog i zbiljskog svijeta pomoću mehanizma, Lamettrie je ipak značio vrijednu materijalističku antitezu tadašnjim teološkim i teleološkim

nazorima i idealističkim i spiritualističkim spekulacijama.

Condillacova filozofija predstavlja prijelaz između empirizma i naturalizma francuskog prosvjetiteljstva, te je, nastavljajući na Lockeovo učenje, razvila specifičnu spoznajnu orijentaciju nazvanu senzualizam (v.). Radikalno razvijajući u gnoseologiji (v. Spoznajna teorija) teze engleskog empirizma, Condillac pokušava sistematizirati sve materijalističke postavke francuskog prosvjetiteljstva te prekida s tradicijom aforističkog i esejističkog filozofiranja, tako karakterističnog za francuski duh u »filozofskom stoljeću«. Njegove senzualističke teze snažno su utjecale u Francuskoj npr. na Cabanisa (Kabanis), ili D. de Tracyja (Tresi), a inspirirale su i mnoge učenjake (njegov je učenik npr. kemičar Lavoisier) da izvrše svestrana znanstvena ispitivanja.

Helvétiusov filozofski interes zaokupljen je prije svega društvenom problematikom i etičkim pitanjima. U stalnom kontaktu i raspravama s Holbachom i Diderotom (Helvétius je imao i vlastiti salon, koji je, uz Holbachov salon, bio jedan od centara materijalističke misli XVIII stoljeća), Helvétius postavlja tezu da je čovjek i njegovo mišljenje proizvod okoline, pa prema tome upravo te vanjske okolnosti, tu sredinu (koja ne ovisi o čovjeku) valja promijeniti da bi se promijenio čovjek. Helvétius potpuno odbacuje mogućnost postojanja urođenih moralnih ideja, ali je ipak i u njega »ljudska priroda« nepromjenljiva, a samim tim su vječni i neki elementarni moralni principi.

Najsveobuhvatniji kompendij francuskog materijalizma dao je Holbach u svom djelu »Sistem prirode« (prevedeno u nas). Holbach je smatrao da je temeljni zadatak filozofije borba za bolji, racionalniji život, suprotstavljanje tiraniji, nepravdi i religioznom misticizmu. Odstranjujući iz prirode bilo kakve natprirodne moći, Holbach je, negirajući vjerski fanatizam i spoznajni idealizam, razvio i izgradio sistem materijalističkog monizma i borbenog ateizma. Prirodni, materijalni svijet je osnov svega, sam je sebi dovoljan i u svom kretanju proizvodi i samo mišljenje. Holbach polazi od iskustva kao izvora spoznaje, koja se stalno produbljuje u borbi s prirodom, što je čovjek potčinjava da bi zadovoljio svoje potrebe. Služeći se historijskom metodom, Holbach je sa znanstvenih ateističkih pozicija analizirao razna religiozna, metafizička i idealistička učenja, od vjerovanja unutar primitivne zajednice do profinjenih i rafiniranih kršćanskih teoloških sistema svoga doba. Njegova ateistička kritika najdosljednija je i najsnažnija u čitavom francuskom materijalizmu XVIII stoljeća, i Holbach teži da sve pojave religije i njenu ulogu u društvu objasni kao mistifikaciju kojom vladajuće klase odvraćaju izvlaštene od borbe za svoja elementarna ljudska prava.

U »Materijalizmu i empiriokriticizmu« Lenjin je visoko ocijenio doprinos francuskih materijalista riznici ljudske kulture i napredne misli, često citirajući njihove postavke (osobito Diderota) i suprotstavljajući ih besmislu subjektivnog idealizma. No klasici marksizma ukazivali su i na ogra-

ničenosti te škole. Tako je Engels analizirao tri glavna nedostatka tog pravca. Prva je njegova ograničenost mehanicizam u okviru kojeg su sve prirodne pojave, a mjestimično čak i čovjek, tumačene samo na osnovu zakonomjernosti mehaničkog kretanja, pa je i mišljenje samo puki mehanički proizvod mozga. Druga mu je ograničenost metafizički karakter prirodoznanstvene pozicije na osnovu koje je i ljudska priroda u stvari samo pasivni produkt prirode, pa je njena spoznaja i čitavo njeno djelovanje svedeno na statički odraz objekta, a ne i na dijalektičko mijenjanje ljudskog svijeta. Treća mu je ograničenost historijski idealizam, na osnovu kojeg pokretačka snaga razvoja društva jeste u idealnim faktorima, u razumu, idejama, odgoju. Taj utopistički odnos prema historiji, po kojem čitava povijest i nije ništa drugo do historija prevladavanja zabluda i predrasuda, pokazuje se i u savjetima vladarima za reformama (Diderot Katarini II, Holbach Louisu XVI), što će, prema njihovu mišljenju, riješiti osnovne društvene krize.

Francuski su materijalisti ipak — uza sve svoje nedostatke i ograničenosti, uvjetovane i vremenom u kojem su djelovali kao i protivnicima koje su s pravom i entuzijazmom negirali — odigrali značajnu ulogu teoretske pripreme društvenog obrata. Taj obrat, koji su filozofski i ideološki zasnovali i stvorili plodno tlo za njegovu realizaciju, došao je u obliku francuske revolucije, u kojoj je novovjeki evropski čovjek, bourgeois, dobio svoju historijsku afirmaciju i u kojoj je sa svjetske pozornice počeo silaziti preživjeli feudalni društveni poredak.

G

GENERALIZACIJA, v. Apstrakcija.

GENUS PROXIMUM (lat.), najbliži viši rodni pojam. Prema tradicionalnim pravilima, g. p. osnovni je (i prvi) dio svake definicije, kojem se zatim pridaju i specifične razlike (differentia specifica) pojma koji se definira (v. Definicija).

GNOSEOLOGIJA, v. Spoznajna teorija.

GRČKA FILOZOFIJA, antikna grčka filozofija je neiscrpni izvor bogatstva i mnogostrukosti ljudske slobodne i ponosne misaone aktivnosti, kojom su se stoljećima, sve do naših dana, nadahnjivali i oplemenjivali najstrastveniji i najnapredniji istraživači istinske spoznaje svijeta i čovjeka. Klasična filozofija postavila je u svoj širini čitav niz temeljnih ontoloških, logičkih, spoznajnoteoretskih, etičkih i estetskih problema, koje su različito rješavali, u gotovo čitavom daljem povijesnom razdoblju, najznačajniji mislioci novovjeke filozofije s novih idejnih ili filozofskih pozicija. Ta je antička filozofija stoga i danas temelj svakog istinskog filozofiranja, i bez poznavanja njenih pitanja i rješenja, te goleme kulturne baštine, ne možemo ni za-

misliti puno razumijevanje misaonih tvorbi suvremenog svijeta. Od problema bitka, postavljenog u miletskoj filozofskoj školi, kvantitativne problematike pitagorejaca, mnogih bitnih problema objektivne dijalektike koje postavlja Heraklit, zatim problema Jednog elejske škole, atomističke slike svijeta Demokrita, pa preko antropoloških pitanja sofista i Sokrata, sve do velikih sistema Aristotela i Platona, grčka filozofija predstavlja najpoučniji, najraznovrsniji i najbogatiji dio čitave evropske filozofske tradicije. Premda je zasnovana kao nadgradnja na robovlasničkoj strukturi društva, u okviru kojeg je filozofija bila pristupačna samo manjem dijelu povlaštenih klasa, i premda je tek nastanak brojnih grčkih robovlasničkih država-polisa predstavljao odlučujući uvjet za mogućnost pojave filozofske misli u antičkoj Grčkoj, ta je filozofija odigrala vanredno veliku povijesno svjetsku ulogu i ostala do danas veličanstveni spomenik kulture Starih. Stoga »... bit ćemo prinuđeni da se u filozofiji, kao i u mnogim drugim oblastima, stalno vraćamo na podvige onog malenog naroda kome je njegova univerzalna obdarenost i djelatnost osigurala takvo mjesto u historiji razvitka čovječanstva na koje ne može pretendirati nijedan drugi narod« (Engels).

Od predsokratovske filozofije sačuvali su se samo pojedini fragmenti grčkih mislilaca, a mnoga su djela i kasnijih filozofa izgubljena ili sačuvana u nepotpunom obliku.

Historija. Premda se i u okviru raznih mitova, kozmogonija i teogonija nalaze začeci pojedinih

filozofskih misli, ipak je to u biti pretfilozofsko mišljenje, u sebi ograničeno religioznim i mitskim predodžbama i tumačenjima svijeta, potpuno različito od smjelih pitanja prvih pravih filozofa koji s punom samosviješću žele razumski i slobodno odgovarati na osnovne probleme svijeta i ljudskog postojanja. Stoga obično povijest evropske filozofske misli započinje miletskom školom. Tražeći arhé, prauzrok i praosnovu svemu postojećem, prvobitno stanje stvari, prapočetak čije mijenjanje rezultira pojedinim stanjima i realnim stvarima, miletski su filozofi različito odgovorili na to tada temeljno pitanje kojim je preokupirana gotovo čitava predsokratovska filozofija, tj. filozofija tzv. kozmološkog razdoblja grčke misli. I dok Tales iz Mileta smatra da je prvi princip ili početak svega, na što bi se moglo svesti mnoštvo pojavnog, voda, a Anaksimen zrak, Anaksimandar ne određuje konkretno taj prauzrok, već ga naziva apeiron, što je beskonačna materija u kojoj su potencijalno sadržane sve razlike koje nastaju izdvajanjem suprotnosti (npr. toplog i hladnog). U centru je filozofskog interesa Heraklita iz Efeza, tog »oca dijalektike«, problem kretanja. Zbilja je po njemu u stalnoj mijeni, sve se kreće i razvija u okviru stalnih protivurječnosti, jedno prelazi u drugo (npr. život u smrt i obratno) i ništa nije vječno osim samog tog procesa po kojem sve postaje i propada. Logos, svjetski um, zakon svijeta po kojem se sve događa, ne može se uništiti i, premda ga mnogi ne vide i ne čuju, on vlada svijetom i ljudskim egzistencijama. Materijalni je nosilac svega, po Heraklitu, vat-

ra, a neprekidna borba u prirodi nezaobilazan uvjet svakog postojanja. Problemom kvantitativnih, brojnih odnosa bavio se čuveni filozof i matematičar Pitagora. Sve se, po Pitagori, u prirodi može mjeriti, odrediti brojem, stoga je upravo broj bit svijeta. Spoznati kozmos, njegovu temeljnu strukturu, njegovu zakonomjernost znači upoznati brojeve koji njime upravljaju. Pitagora i njegovi učenici, sakupljeni u aristokratski pitagorejski savez, neprijatelji su demokratskog uređenja, ali su, bez obzira na društveno regresivnu ulogu, i kao matematičari i kao filozofi značajni za razvitak grčke i evropske misli. No kasniji su pitagorejci izgradili čitav jedan sistem mistike brojeva (a elementi se za takvo učenje nalaze već i u idealističkim osnovama Pitagorine filozofije) te su niz znanstvenih teza pretvorili u religiju, fantaziju, mitos. Elejska filozofska škola iz jednog posvema novog aspekta postavlja pitanja o bitku, kretanju i spoznaji. Osnivač te škole Ksenofan smatra da postoji jedan vječni, nepromjenljivi i nepokretni bitak. Problematiku jednog nepromjenljivog bitka, nasuprot promjenljivoj raznolikosti stvari, dalje razvija Parmenid, Ksenofanov učenik, najznačajniji predstavnik elejske škole. Apstraktni, metafizički, ali u osnovi materijalistički Parmenidov nazor zasnovan je na tvrdnji da praosnov svega mora biti uvijek jednak samom sebi i nepromjenljiv. Osjetilna spoznaja nas vara: ona nam govori o kretanju i mijenjanju. Samo nas umna spoznaja može dovesti do toga da »gledamo na ono čega nema pred očima kao na ono što jeste«. Postoji samo bitak, on je vječan,

ne postaje i ne propada, ostajući istovetan i uvijek jednak samom sebi. Učenik i nasljednik Parmenidov, Zenon, u svojim je popularnim aporijama (v.) pokušao obraniti učiteljevo filozofiranje. Svojevrsnu materijalističku filozofiju brani Empedokle i smatra da se sve pojavno formira spajanjem i razdvajanjem četiriju elemenata: zemlje, vode, zraka i vatre. Te elemente pokreće naizmjenična djelatnost ljubavi i mržnje. Anaksagora smatra da postoji bezbroj homeomerija (najsitnijih čestica) te se njihovim miješanjem oblikuju razne stvari. On u filozofiju uvodi nus (svjetski um), koji je prvi pokretač svega, ali kasnije više ne djeluje na prirodu, već se sve zbiva na osnovu strogo mehaničkih prirodnih zakona. Nasuprot kvalitativnom atomizmu Empedokla i Anaksagore, kvantitativni atomisti Leukip i, posebno značajan mislilac, Demokrit izgradili su materijalistički filozofski sistem. Zastupajući mišljenje da postoje realna i po sebi nedjeljiva bića, atomi, Demokrit je ustvrdio i postojanje praznog prostora kao nužne pretpostavke za kretanje atoma. Na osnovu različitog oblika i položaja atoma nastaje svekolika pojavnost. Naša osjetila daju građu ljudskom razumu da se uzdigne do prave spoznaje. Empirist i materijalist u spoznajnoj teoriji, Demokrit ipak ne zapostavlja ulogu razuma i odlučno negira relativističko brisanje granica između »istine« i »mnjenja«. Atomi i praznina (a samo to objektivno postoji) mogu se spoznati istinskim načinom spoznaje, razumom, jer »mračna« vrst spoznaje, osjeti, nisu dovoljni za spoznaju objektivne istine.

Sa sofistima, obrazovanim putujućim učiteljima, počinje novo, antropološko razdoblje grčke filozofije. Nasuprot problemima svijeta i kozmosa, prauzroka i kretanja, u prvi plan stupa problematika čovjeka. Poznati sofist Protagora postavlja tezu: »Čovjek je mjerilo svih stvari, postojećih da jesu a nepostojećih da nisu.« Senzualist i relativist Protagora iz Abdere izvanredan je analitik spoznajnog procesa. Među sofistima značajniji su mislioci Gorgija iz Leontina, nihilist i skeptik, zatim teoretičari društva, nastanka raznih institucija i religije kao što su Prodik iz Keja, Kritija, Hipija iz Elide, Likofrom i Kalikle. Spoznajnom skepticizmu i nihilizmu kao i etičkom relativizmu (v. Etika) sofista suprotstavlja se Sokrat. O svojoj filozofskoj djelatnosti nije sam ostavio nikakve pisane dokumente, pa su glavni izvori za proučavanje njegove filozofije Platonova i Ksenofontova djela. Filozofska se istina, po njemu, može otkriti putem majeutičkog (primaljskog) postupka, tj. u toku planski vođenog razgovora, koji polazeći od stava »znam da ništa ne znam« ide putem isključivanja protivurječja i induktivnog zaključivanja do jasnih i sigurnih definicija. Ta tako dobivena istina sadrži — po Sokratu — u sebi opću valjanost i apsolutnu vrijednost za sve ljude. Svoju idealistički zasnovanu nauku o istinitim pojmovima prenio je također na etičko područje i time znatno utjecao na svoga velikog učenika Platona.

Sokratovi pojmovi (u njega još zasnovani u subjektu) dobivaju u Platona vrijednost posebnih, ontoloških, samostalnih, o čovjeku neovisnih ideja.

Natpojavnom svijetu ideja je vidljivi svijet materijalnih oblika i zbivanja samo nesavršen odraz i oponašanje (mimesis). Toj temeljnoj idealističkoj koncepciji Platon supsumira i rješenja svih ostalih etičkih, spoznajnih, antropoloških i estetskih pitanja. Čovjek je podijeljen na tijelo koje pripada prolaznom svijetu materije i na besmrtnu dušu što se uključuje u duhovni svijet ideja. Spoznaja je sjećanje duše na ideje koje je motrila u svom predživotu. U svojoj grandioznoj i utopističkoj zamisli države, Platon (zastupajući u stvari shvaćanja aristokratske klase) smatra da filozofi moraju vladati cjelokupnom državom, tj. srednjim staležom »čuvara« i činovnika, a pomoću njih zanatlijama, seljacima i robovima. Najznačajniji su Platonovi dijalozi, koji osim oštre i misaone filozofske dosljednosti sadrže u sebi i izvanrednu umjetničku vrijednost: Država, Fedon, Fileb, Fedar, Parmenid, Protagora, Simposion, Teetet, Timej i Zakoni. Bez obzira, međutim, na spoznajne i estetske kvalitete tih besmrtnih dijaloga, što će uvijek ostati među najvrednijim i najzanosnijim djelima ljudskog uma u riznici kulturne baštine antike, Platon nije prevladao dualizam svijeta ideja i zbilje i ostao je u okviru protivurječja što su karakteristična i za mnoge kasnije idealističke sisteme. Na neka od tih protivurječja ukazao je već i njegov učenik Stagiranin Aristotel.

Jedan od najvećih sintetičkih mislilaca sviju vremena, genijalni i sveobuhvatni duh antike Aristotel, kritički preispituje filozofiju svog učitelja, razvija u nizu značajnih djela novu originalnu filo-

zofiju i istovremeno sistematski sabire sve značajnije rezultate dotadašnje grčke filozofije i znanosti. Aristotelova djela možemo podijeliti na logičke spise (sakupljene od učenika pod imenom Organon), prirodoznanstvene (npr. Fizika, O duši), teoretsko-filozofske (prije svega njegova »prva filozofija«, nazvana kasnije »Metafizika« zato što je u zbirci njegovih djela »poslije fizike«), zatim etičke i političke spise (Nikomahova etika i Politika) i, najposlije, djela s područja estetike, teorije književnosti i govorništva kao što su Poetika i Retorika. Aristotelova se logika u nekim svojim osnovnim postavkama (kao što su klasifikacije pojmova, sudova i zaključaka) održala do danas kao uzor za zasnivanje elementarno logičkih koncepcija (v. Logika). Metafizičke teze Stagiranina ukazuju na realističku tendenciju kojom se suprotstavlja Platonovu svijetu ideja, smatrajući da su ideje imanentne samim objektima realnosti. Oblik (morfé) uz neuništivu materiju (hyle) sačinjava sve što u svijetu postoji. Čista materija, međutim, bez ikakvog oblika ne postoji, a svrhovito se kretanje pokazuje u tome da se oblik (forma) sve više razvija na račun materijalnog, sve do završetka u »formi forme«, u čistom mišljenju koje ima samo sebe za svoj vlastiti objekt. U spoznajnim i ontološkim problemima Aristotel daje čitav niz specifičnih rješenja koja predstavljaju pokušaj posredništva između idealističkih i materijalističkih pozicija raznih grčkih filozofa. Politički i socijalni Aristotelovi nazori temeljeni su na tezi da je čovjek po prirodi društveno, političko biće (zoon politikon). Nakon opšir-

ne analize političkih formacija (monarhije, oligarhije, demokracije), Aristotel izvodi zaključak da je najbolje uredjenje umjereno demokratska republika. Ali u svojim političkim i društvenim razmatranjima on ipak zadržava u punom opsegu instituciju ropstva, smatrajući da su robovi neophodni za život »pravih ljudi«, tj. za pripadnike slobodnih građana.

U okviru tzv. »Sokratovih škola« razvijaju se tri glavna filozofska pravca. Kinička škola (glavni predstavnik Antisten) zastupa materijalističku filozofiju a etički ideal vidi u prirodnom pojedincu, čovjeku bez predrasuda, oslobođenom potreba i strasti. Kirenska škola (glavni predstavnik Aristip iz Kirene) orijentirana je hedonistički (v. Hedonizam). Megarska škola (glavni predstavnik Euklid) pokušala je sintetizirati Sokratovo učenje o vrlini s Parmenidovom filozofijom.

Temeljne postavke kiničke škole nastavljaju stoici (v. Stoicizam). Epikur i epikurova škola (posebno Lukrecije Kar), nadopunjuje i razvija Demokritov atomizam. Epikurejci tvrde da u prirodi objektivno postoji i slučajno skretanje atomskih masa s njihove putanje. U etici oni su eudemonisti (v. Eudemonizam), a s obzirom na religiju odbacuju učenje o prekogrobnom životu i smatraju da ljude valja osloboditi od straha pred smrću i pred bogovima. Skeptičke tendencije (v. Skepticizam) ukazuju svojim agnosticizmom i relativizmom i na sustalost svježe i samosvjesne grčke misli, što se još jasnije zapaža u nekim eklektičkim (v. Eklekticizam) koncepcijama. Često se i orijentalne misti-

čke doktrine sintetiziraju na različite načine s platonovskom ili aristotelovskom filozofskom baštinom.

Neoplatonizam je također rezultat takvog spajanja i pun je idealističko-mističkih teza o emanaciji božanstva, o svjetskoj duši i materiji kao negativnom principu svijeta. Takva učenja zastupaju Filon iz Aleksandrije, Plotin, Proklo i dr. Tako se sve više u sebi slama i gubi u fantastičnim tvorbama, prožetim morbidnim i ekstatičkim religioznim vizijama, veličanstveni i herojski put grčke filozofske misli. Različiti ekonomski i društveni uvjeti kao i općekulturna i idejna atmosfera tog vremena zatvaraju mogućnost daljeg slobodnog filozofiranja. Ukidanje platonovske akademije u Ateni, koja je prestala radom 529. godine na osnovu dekreta cara Justinijana, bio je konačni ali zapravo samo formalni akt potpune likvidacije grčke klasične filozofije, u čijim se »raznovrsnim oblicima nalaze već u zametku, u postajanju gotovo svi kasniji načini gledanja na svijet« (Engels).

H

HEDONIZAM, pravac u etici, smatra da je glavni motiv i cilj cjelokupnog djelovanja osjetilna ugoda, zadovoljstvo, užitak. Aristip, osnivač kirenske Sokratove škole, identificira vrlinu sa sposobnošću uživanja. Ali samo onaj tko je obrazovan, samo mudrac zna uživati. Osjeti mogu biti prijatni i neprijatni. Trpnja je rezultat neprijatnih osjeta, a svaka je trpnja zlo. Nasuprot tome, prijatni su osjeti, čiji je cilj zadovoljstvo, ono dobro. Tako osjeti, koji su osnovni kriterij i u Aristipovoj spoznajnoj teoriji, postaju centralna kategorija hedonističke etike. Osjećaj naslade ili zadovoljstva (grč. hedoné, odatle se i pravac zove hedonizam) izražava se u kretanju. I premda Aristip smatra najvrednijim konkretno zadovoljstvo datog momenta, on ipak tvrdi da čovjek ne treba da se podvrgne u cijelosti trenutnim osjetilnim nasladama. Štaviše, mudrac rukovođen razumom ne podvrgava se zadovoljstvima, već njima razumno gospodari. Teodor-Ateist, pripadnik iste škole, smatra da zadovoljstvo nije u pojedinačnim nasladama već u općem radosnom raspoloženju duha. Ostali su predstavnici hedonizma, koji

manje ili više radikalno brane njegove osnovne teze, Hegezija, Euhemer, u nekim postavkama Epikur (v. Eudemonizam) a zatim u okviru novije filozofije (u izmijenjenom i umjerenijem smislu) i Helvétius, Holbach i Lamettrie.

HILOZOIZAM (grč. hyle materija i zoe život), učenje koje smatra da je čitava materijalna priroda prožeta životom, da čitav svijet nosi u sebi bitne životne i psihičke karakteristike. Prisutna u raznim varijantama kod mnogih grčkih filozofa (Tales, Anaksimander, Anaksimen, Heraklit, Empedoklo), hilozoizam se u specifičnom obliku javlja i u filozofiji G. Bruna. zatim kod Paracelsusa, pa i u nekim suvremenim naturfilozofskim i neovitalističkim koncepcijama.

HUMANIZAM, naziv za niz socijalnih pokreta i strujanja, za spoznajne i etičke orijentacije i za konkretnu praksu što se ispoljuje u nastojanju da među ljudima zavladaju što humaniji odnosi, za praksu koja u centar stavlja duhovne i materijalne interese čovjeka i teži njegovu punom očovječivanju; h. se zove i kulturno-historijsko razdoblje koje traje od početka XIV do kraja XV stoljeća a karakterizirano je nastojanjem da se upozna, objasni i slijedi klasična književnost i opći duh antike (v. Renesansna filozofija).

Mnoga filozofska naučavanja — od Protagore i Sokrata do suvremenih antropoloških orijentacija (v. Antropologija) — temelje se na tezi da spoznaja proizlazi samo iz čovjeka i vrijedi isključivo za nj

(npr. Protagorin stav da je »čovjek mjerilo sviju stvari«). Isto tako mnoge etičke koncepcije naglašuju prvenstvenu potrebu uvažavanja i afirmacije ljudske prirode kao specifične vrijednosti u svakom čovjeku pojedincu, kao i potrebu ocjenjivanja humaniteta kao najveće vrednote općeljudske zajednice. Sve te koncepcije — počevši od humanizma antike, zatim ranokršćanskih mislilaca III i IV vijeka, posebno humanista prosvjetitelja XVIII stoljeća, Herdera, Goethea, Schillera, utopijskih socijalista, umjetnika romantike, ruskih humanista (Hercen, Tolstoj, Černiševski, Dobroljubov), pacifističkih teoretičara i dr. — nose u sebi težnju za životom dostojnijim čovjekova bića. Istovremeno, međutim, evropska se humanistička tradicija ponekad ispoljava i u pasivno-meditativnom obliku, lišena poziva za onom zbiljskom revolucionarnom promjenom svijeta koja bi omogućila doista ljudske oblike egzistencije.

Marxova misao — koja je građena i na najvećim dostignućima evropske humanističke baštine — znači, međutim, i u tom pogledu radikalni raskid s onim humanizmom koji je ostao na pukoj pasivnoj, nerealnoj i romantičnoj težnji za poboljšanjem međuljudskih odnosa, ne shvaćajući bitne društvene determinante koje doista uvjetuju dehumanizirane oblike ljudskog života. Pa premda je ta realna humanistička komponenta Marxova djela bila zapostavljena ili čak direktno negirana u teoriji i praksi dogmatika našeg stoljeća — ona ostaje srž Marxova učenja, i — posebno nakon »otkrića« tzv. ranih Marxovih radova — ona je ponovo postala

centar stvaralačkih marksističkih filozofskih preokupacija.

Marx i Engels su kamenom temeljcem novog društva smatrali prije svega *nove odnose među ljudima*, koji su građeni dijametralno drugačije no što su stari, pa je za njih humaniziranje tih odnosa primarnije i bitnije za stvar socijalizma od npr. samog razvoja snaga proizvodnje. Ali čovjek po sebi i za sebe, izvan svojih stvarnih uvjeta i relacija postojanja, može postati u najboljem slučaju predmet mišljenja, kontemplacije, lukavstva uma te je stoga upravo ovdje riječ o *apstraktnom humanizmu*. Nasuprot tome, ljudski svijet u totalitetu svih materijalnih i idejnih faktora, zbiljska revolucionarna promjena čitavog tog svijeta, koja je ujedno i jedina potvrda, kriterij i izvor humaniteta svakog pojedinca i čovjekova društva u cjelini, ne ostaje na mišljenju o humanizmu već na stvaranju zbiljskih uvjeta za sve humaniji život, pa smo stoga tek ovdje na tlu *realnog humanizma*. U tom je smislu realni humanizam onaj koji *djeluje* ovdje, odmah, svakodnevno i aktivno protiv svakog nečovječnog stanja, a ne onaj koji samo zamišlja neko idealno buduće društveno stanje i raspravlja o svim idejnim premisama takvog u dalekoj perspektivi ostvarljivog cilja: carstva čistog i punog humaniteta. Jer iz tako postavljenog idealnog carstva i zbog te navodno ružičaste perspektive, takav je apstraktni humanizam, bilo s teološkom, bilo s dogmatsko-etatističkom fasadom tendirao često ili potpunoj irelevantnosti prema ovozemaljskim »prljavim«, »sitnim«, »svakodnevnim«, za samu uzvišenu ideju

nebitnim činiocima, ili direktno najsurovijim i najnehumanijim sredstvima za postizanje nekog navodno humanog cilja. Apstraktni se humanizam tako pokatkad pretvorio i u antihumanizam, neljudsku praksu posvećenu isključivo »višim« ciljevima.

Čovjekova ljudskost, koja ostaje samo u okviru unutarnje slobode, vlastite individualne zatvorenosti, potpune introvertiranosti i neangažiranosti prema svome ljudskom svijetu, isto je tako temeljena na principima apstraktnog humanizma kao i ona koja se stalno povija, prilagođava ili čak određuje isključivo tzv. vanjskim materijalnim okolnostima. Ljudska sloboda, preduvjet realnog humaniteta, ne nalazi se prema tome samo u slobodnom ljudskom mišljenju ili govorenju, već prije svega u *djelovanju*. Takvo slobodno djelovanje omogućuje realno i konkretno (a ne tek u potenciji, tj. apstraktno) upravo revolucija i socijalizam kao zbiljski teren punog stvaralačkog aktiviteta, kao ishodišna tačka i conditio sine qua non stalnog očovječivanja čovjeka.

I

I, u logici, oznaka simbol (»i«) za partikularno-afirmativni sud (v. Sud).

IDEALIZAM, jedan od dva temeljna smjera filozofiranja (suprotno materijalizam, v.); nazor o svijetu po kojem je primarno ono duhovno (bilo kao misao, svijest, bog, duh, ideja), a sekundarno i iz duhovnog izvedeno ono materijalno, stvarno, zbiljsko. Pitanje o odnosu bitka (odnosno društva, materije) i mišljenja (odnosno svijesti) smatra marksizam osnovnim filozofskim pitanjem. »Prema tome kako su odgovorili na to pitanje, filozofi su se podijelili u dva velika tabora. Oni koji su tvrdili da je prvobitan duh a ne priroda, koji su dakle u krajnjoj liniji pretpostavili bilo kakvo stvaranje svijeta ... sačinjavali su tabor idealizma. Oni pak koji su smatrali da je priroda prvobitna, pripadaju raznim školama materijalizma« (Engels). Idealistički odnosno materijalistički elementi i tendencije u određenim kompleksnim sistemima raznih filozofa nisu,međutim, uvijek vidljivi i prezentni i nisu iskazani u čistom obliku (kao npr. objektivni idealizam u Platona), već se zamršeno isprepleću i dopunjuju.

Upravo je stoga često (osobito u suvremenim filozofijama) teško iznaći ispod nove terminologije, definicija i verbalnih odricanja, ove stare dileme, pa se ponekad i ne mogu otkriti (dakako, bez vulgarizacije koje su karakteristične za dogmatike) ti primarni elementi koji govore o osnovnoj opredjeljenosti određenih filozofa. Ipak se često na tom planu mogu ustvrditi, npr. kod Kanta, i imanentne protivurječnosti čitavog sistema, jer u sebi nužno ne mogu pomiriti materijalističke s osnovnim idealističkim postavkama.

Idealističke su filozofije u svim svojim dosljedno izvedenim varijantama (kao i materijalističke) monističke orijentacije, jer svijet objašnjavaju jednim principom duhovne (ili u materijalizmu: materijalne) prirode. Još je u primitivnom religioznom nazoru o svijetu, koji kao stvaraoce svijeta smatra razna natprirodna bića (bogove, duhove, magične sile i moći) sadržan osnovni postulat idealizma. Kasniji je filozofski idealizam — koji je odigrao vrlo značajnu, u nekim historijskim razdobljima čak i presudnu ulogu u razvoju ljudske misli — također za polaznu tačku uzeo u biti razne nematerijalne sile kao što su svjetski duh, apsolutno Ja, transcendentalni subjek i sl. Stoga je uvijek — od Pitagore, Sokrata, Platona, Plotina, većine srednjevjekovnih kršćanskih filozofa (osobito tzv. realista), Leibniza, Wolffa, Kanta, Fichtea, Schellinga, Hegela, Schopenhauera, škotske škole, neokantovaca i neohegelijanaca, vitalista ili empiriokriticista, pa sve do najnovijih varijanti fenomenološki, duhovnoznanstveno, pozitivistički ili aksiološki orijenti-

ranih mislilaca — idealistički smjer u filozofiji pretpostavljao (bilo naglašavanjem samo tzv. pozitivno datih osjetnih iskustava, bilo »stavljanjem u zagrade« svega materijalnog ili nedvosmislenim inzistiranjem na »trećem carstvu« vrednota) duhovnu, idealnu, samosvjesnu, subjektivnu sferu — materijalnoj i realnoj, degradirajući ovu drugu sferu ili na puki pričin ili na zbilju drugog reda.

U okviru ontološke problematike (v. Ontologija) možemo lučiti dva osnovna oblika idealizma: tzv. objektivni i subjektivni idealizam. **Objektivni idealizam,** inzistira na postojanju neke opće, duhovne, vrijednosne, misaone, logičke, apsolutne zbilje izvan subjekta. Ta objektivna zbilja, koja je s onu stranu subjekta i koja samostalno, objektivno postoji neovisno o njemu, primarna je, ona predstavlja kvintesenciju, izvor i bit svijeta. (Tako npr. Platonove ideje, Aristotelova forma forme, pojmovi u srednjovjekovnih realista, Hegelova apsolutna ideja, svijest uopće — Bewustsein überhaupt—neokantovaca itd.). **Subjektivni idealizam,** nasuprot tome tvrdi da objektivno postoje samo subjektivni doživljaji svijesti, samo vlastite predodžbe o svijetu ili vlastiti osjeti svijeta; sve drugo što bi postojalo izvan subjekta prividan je svijet, što ga pretpostavlja naivna nekritička svijest. Glavni je predstavnik tog idealizma biskup Berkeley (koji je — to ne treba zaboraviti — empiristički filozof), zatim u specifičnom smislu Fichte, empiriokriticisti, imanentisti i dr. Takav konzekventno domišljeni subjektivni idealizam završava, kako to pokazuje Lenjin u »Mate-

rijalizmu i empiriokriticizmu«, u apsurdnim tezama solipsizma (v.).

U okviru spoznajnoteoretske problematike, idealizam daje prioritet spoznajnom subjektu pred objektom, aktivitetu svijesti pred odrazom stvarnosti. U pitanjima izvora spoznaje isključivo se orijentira na um, svijest, dušu i stoga se često pojavljuje, nasuprot empirizmu materijalista, u obliku onog radikalnog racionalizma (v.) koji zastupa tezu da su mišljenje i svijest jedini i samostalni izvori spoznaje (Platon, u izvjesnom smislu Descartes i Leibniz). I Kantova je filozofska orijentacija (v. Kriticizam) baš s obzirom na tako postavljenu gnoseološku problematiku idealistička (premda se on u »Kritici čistog uma« vrlo odlučno ograđuje od toga da je idealist), jer je on upravo u svom poznatom spoznajnom »kopernikanskom obratu« cjelokupnu spoznaju svijeta sveo na apriorne subjektivne forme osjetilnosti (prostor i vrijeme) i dvanaest transcendentalnih kategorija. No iz tog idealizma koji je još ipak kao posljednji »materijalistički ostatak« (Plehanov) zadržao »Stvar po sebi«, razvio se idealizam koji dokida i te elemente kod Kanta i tvrdi da isključivo »Ja stvara ne-Ja« i da »teorijsko Ja stavlja samo sebi granicu, prepreke i postavlja predmete da bi praktično Ja, koje je djelatno, imalo šta savlađivati« (Fichte). Fichte jasno i nedvosmisleno postavlja temeljne teze idealizma kad piše: »Um (Die Vernunft) je jedino mogući opstanak i život koji počiva na sebi samom i stoga je sve što se pojavljuje kao postojeće i živo samo njegova daljnja modifikacija, promjena i preoblikovanje.« Specifično me-

tafizičku varijantu voluntarizma zastupa Schopenhauer posebno u temeljnoj, klasično idealistički formuliranoj tezi iskazanoj pregnantno odmah u početku svoga glavnog dijela »Svijet kao volja i predodžba«: »Svijet je moja predodžba: to je istina koja vrijedi u odnosu prema svakom živom i spoznajnom biću, premda je jedino čovjek može dovesti u refleksivnu apstraktnu svijest: i čini li on to zbiljski, to je kod njega nastupila filozofijska razboritost. Tada mu postaje razgovijetno i izvjesno da ne spoznaje Sunce ni Zemlju, nego uvijek samo oko koje vidi Sunce, ruku, koja osjeća Zemlju, da svijet koji ga okružuje postoji samo kao predodžba, tj. da postoji uopće samo u odnosu prema nečemu drugom, prema predodžbama, što je čovjek sam.« Od Kantova idealizma nastaje objektivni idealizam Schellinga i apsolutni idealizam Hegela. Apsolutni je idealizam onaj smjer u kojem se čitav racionalni i zatvoreni sistem temelji na jednoj, apsolutnoj ideji, koja je ujedno i njegov spoznajni i povijesni »završetak i kruna«, »krug krugova«, apsolutni duh, odnosno apsolutna ideja. Tako Hegel smatra da tu apsolutnu ideju umjetnost shvaća osjetilno, religija predodžbeno, a filozofija ideji najprimjerenije i najadekvatnije, tj. pojmovno. U tom je apsolutnom idealizmu apsolut kao osnov cjelokupne zbilje, kao pojam, supstancijalni apsolutni bitak, suprotstavljen i onom relativnom, subjektivnom, pojavnom.

No iz idealizma njemačke klasične filozofije vuče svoj korijen isto tako i pozitivistički idealizam Macha, Avenariusa i ostalih empiriokritičara i

imanentista, koji svekoliku stvarnost svode na »komplekse« ili »snopove« osjeta, pa prema tome u novom obliku zastupaju u stvari stare teze o nepostojanju objektivne, o subjektu neovisne zbilje. Od Fichtea i nekih kasnijih idealista odvaja se drugi pravac spoznajnoteoretskog idealizma poznat pod imenom neokantovskih škola (Cohen (Koen), Natorp, Windelband, Rickert) koji potpuno odbacuju datost vanjskog svijeta (»svijet nije dan već zadan«), zastupajući radikalni aprioristički idealizam. U novijoj građanskoj filozofiji Zapada čitav niz mislilaca u osnovi također brani neke modificirane idealističke postavke (npr. neoidealizam Rudolfa Euckena (Ojken) koji, međutim, često zastupaju i pod vidom »pomirenja«, odnosno verbalnog »prevladavanja« suprotnosti između idealističkih i materijalističkih osnovnih postavki. Valja, međutim, imati u vidu da su uopće rijetki (u suvremenom filozofiranju gotovo ih i nema) oni filozofi koji sami za sebe tvrde da su idealisti. Tako to i svojevremeno za sebe nisu govorili takvi idealisti kao što su npr. W. Schuppe (Šupe), koji piše u pismu isto tako idealističkom filozofu R. Avenariusu: »Uvijek sam pretendirao na realizam kao i vi . . . i mene su, imanentistu, oklevetali da sam subjektivni idealist«.

Premda je često, štaviše u pravilu, bio vezan uz različite hipostazirane pojmovne fikcije ili religiozne predodžbe, premda je jednostrano i iluzionistički zastupao mnoge filozofske i socijalne teze pa bio povezan i uz društveno regresivne krugove, idealizam je ipak u nekim historijskim epohama i nekim svojim oblicima bio nosilac razvoja znanstve-

ne i filozofske misli i značio nesumnjivo misaoni progres (npr. idealizam jednog Aristotela, Descartesa, Kanta, Schellinga, Hegela), osobito u uspoređenju s mnogim tezama vulgarnog materijalizma. Kao protuteža prenaglašenom i nedijalektičkom isticanju objekta i kao antiteza pasivnom, prirodoznanstvenom promatranju subjekta poput prazne ploče po kojoj iskustvo ispisuje utiske, idealizam je (često isto tako jednostrano) naglašavao specifičnost i vlastitost subjekta, svijesti, autohtonost ljudske spoznajne moći i uopće svih idejnih i idealnih faktora. Marx je stoga jasno uočio potrebu sintetiziranja i zbiljskog prevladavanja tih krajnosti (raznih oblika apstraktnog, dogmatskog idealizma i vulgarnog, mehaničkog, prirodoznanstvenog, scientistički orijentiranog materijalizma). U svojim čuvenim tezama o Feuerbachu Marx je ukazao na to kako je sav dotadašnji materijalizam bio uglavnom kontemplativan i kako je zapostavio ljudsku djelatnost i zaboravio na subjektivnu stranu spoznajnog procesa. »Stoga se desilo — kaže Marx — da je djelatnu stranu, nasuprot materijalizmu razvio idealizam — ali samo apstraktno, jer idealizam naravno ne poznaje stvarnu osjetilnu djelatnost kao takvu.« U tom istom smislu on je već i u jednom svom ranom spisu (Kritika Hegelove dijalektike i filozofije) pisao o potrebi prevladavanja idealističkih i materijalističkih jednostranosti: »Ovdje vidimo kako se provedeni naturalizam ili humanizam razlikuje kako od idealizma tako i od materijalizma, a istovremeno je njihova istina koja ih ujedinjuje.«

IDENTITET, ili identičnost, istovetnost, odnos po kojem je neko biće jednako samom sebi. U logičkom smislu identitet je jedinstvenost značenja misli, nasuprot mnogolikosti misaonih i predodžbenih akata i procesa koji se odnose na isti (realni ili idealni) predmet. Identični su oni pojmovi koji imaju isti sadržaj i opseg. (Stav identiteta, v. Principi logičkog mišljenja.) Psihologijski se identitet sastoji u tome da svijest ostaje u sebi ista kao jedinstvena cjelina u raznolikosti psihičkih uvjeta i situacija. U svijetu realnosti to je istovetnost stvari ili bića u mijenjanju njihovih stanja i u toku njihova razvoja. Dvije stvari mogu biti međusobno manje ili više slične, ali se nikad ne mogu bez ostatka poklapati, pa stoga i ne mogu biti apsolutno identične.

Filozofija identiteta, jedna je od najznačajnijih faza u filozofiji F. W. Schellinga, po kojoj su mišljenje i bitak, subjekt i objekt, duh i priroda dva pola, dvije strane, dvije suprotnosti (dva atributa, »indiferencije«) jedne te iste u sebi identične zbilje. Taj se termin upotrebljava i za mnoge monističke filozofije (od Spinoze do Hegela) koje materiju i duh, objektivno i subjektivno, nužnost i slobodu smatraju samo suprotnostima jedinstvenog indentičnog bitka, a u novije se vrijeme primjenjuje i za neke filozofe engleskog i američkog neorealizma.

ILUZIONIZAM (lat. illusio varka, tlapnja, pričin), nazor koji u mnogolikim filozofijskim varijantama i često na raznim osnovama svekoliku istinu, ljepotu i ćudorednost proglašuje pukim ilu-

zijama, prividom, obmanom. Jedna varijanta iluzionizma je i fikcionalizam.

IMANENTNA FILOZOFIJA (lat. imanere ostati unutra; imanentan, unutrašnji, neodvojiv od određene pojave, sadržan u samoj njenoj biti), subjektivno idealistička filozofska orijentacija koja smatra da je sav spoznatljivi svijet samo unutarnji sadržaj svijesti. Imanentisti (Schuppe (Šupe), Schubert-Soldern (Šubert-Zoldern), Rehmcke (Remke) i dr.) tvrde da se spoznaja mora ograničiti na »moguće iskustvo«, a da je iskustvo moguće samo unutar svijesti, pa stoga u stvari negiraju postojanje objektivnog svijeta izvan subjekta. Filozofiju imanentista — kao varijantu subjektivno idealističkih i pozitivističkih koncepcija — podvrgao je radikalnoj kritici Lenjin u djelu »Materijalizam i empiriokriticizam«.

IMPERATIV, općenito zapovijed; nužan, neotklonjiv zahtjev, nezaobilazan zakon. Za razliku od hipotetičkog imperativa, *kategorički imperativ,* osobito u Kantovoj etici (v. Etika) ima bezuvjetan karakter i ne može ga se ne izvršavati unutar etičkog djelovanja, a traži i izvršenje nekog djela zbog njega samog, bez odnosa na neku drugu svrhu. Taj formalistički kategorički imperativ (»Radi uvijek tako da možeš htjeti da maksima tvoga htijenja bude općenit zakon«) želi iskazati vječnu, nepromjenljivu, od iskona razumu svojstvenu, bezuvjetnu zapovijed, ali samim tim zapostavlja i mimoilazi pitanja društveno-historijske uvjetovanosti morala i savjesti.

INDIJSKA FILOZOFIJA. Najstariji su književni spomenici indijske, a i indoevropske kulture **Vede**, u kojima uz pjesničke i vjerske predodžbe nalazimo i najraniji izraz filozofskih pojmova o bitku i nebitku, o zakonitosti svemirskog zbivanja (rita) i o ograničenom dosegu ljudske spoznaje. U obliku u kojem su nam sačuvane najstarije vedske himne, one su, prema proračunima evropskih učenjaka, nastale do kraja II milenija pr. n. e. Indijski učenjaci smatraju ih danas mnogo starijima.

S filozofijskog stanovištva, za verziju u kojoj su nam ove pjesme sačuvane, karakteristično je prije svega to da je to verzija iz relativno kasnog razdoblja, kad se sve snažnije osjeća sumnja u bogove, u njihov opstanak, u njihovu samovolju i u teokratski režim vedske učenosti, u kojem je kasta brahmanskih svećenika nastojala da prigrabi u svoje ruke svu vlast u društvu i državi. Slabljenje tog kastinskog režima jasno se osjeća u prvoj polovici posljednjeg milenija pr. n. e.

Upanišadi, tekstovi većinom u prozi koji se nadovezuju na vedske himne i na njihove prve komentare zvane brahmane. Autori upanišadi bili su redovno stariji brahmanski mudraci i učitelji koji su se povukli u šume i pustinje, pa umjesto da obavljaju vjerske obrede, počinju razmišljati. Ta su razmišljanja još uvijek pretežno teološke prirode, ali među njima nalazimo i izrazite filozofske fragmente, pa i čitava poglavlja, upravo ona koja su od središnje važnosti za pojedinu upanišad. To osobito važi za dvije najstarije i najopsežnije upanišadi, Chândogja i Brihadâranjaka. U prvoj mudrac

Uddâlaka Aruni tumači sinu Švetaketi nauku o identitetu svih bića po njihovu ontičkom bivstvu, koje se naziva sveobuhvatno brahman. Tu nauku formulira konačno u čuvenoj izreci: tat tvam asi (»To ti jesi«). Izvod se temelji na iskustvu realnog svijeta. Kao što je svaki »lonac« bez obzira na oblik i umjetničku izradu samo glina, a svake »škarice za nokte« ili drugi željezni alat samo željezo, svaki »zlatni nakit« samo zlato, tako je bez obzira na »ime-i-oblik« i svako živo biće, od »komarca« do »lava« i do »čovjeka« samo izraz života. Napokon sve se te osnovne empirijske materije svode na jedan jedinstveni i sveobuhvatni bitak.

Uddâlakin učenik bio je Jađnjavalkja, središnja filozofska ličnost Brihadâranjaka-upanišadi. U razradi svoje nauke on polazi od primjera iz fizičke prirode, od kojih je pošao i njegov učitelj, ali nauku o jedinstvu bitka nadopunja naukom o jedinstvu »svijesti o sebi«, identificirajući bitak i svijest. Time daje cijeloj ovoj monističkoj nauci idealistički zaokret, što se jasno vidi i iz njene etičke primjene. Kod Jađnjavalkje prvi put susrećemo ideju moralne zakonitosti koja se odražava u uzročnoj determinaciji djela (karman). Tako čitav kasniji etički determinizam u indijskoj filozofiji postaje poznat po terminu: nauka o karmanu.

Spomenute dvije upanišadi sadrže još niz drugih hipoteza i shvaćanja o svijetu i njegovu materijalnom i duhovnom sastavu, koja su vrlo raznolika. Među njima se ističu osobito nauke raznih upanišadskih hilozoista. Među najstrijima je Raikvina teorija o »zraku«, kao praelementu. Bolje nego kod

helenskih hilozoista (zbog oskudnosti fragmenata), u upanišadskim svjedočanstvima možemo pratiti oblike i razvoj hilozoističkih teorija. One se najprije dijele na dvije osnovne skupine koje potječu iz različitih izvora: 1) evolucionističke teorije o razvoju triju prapočela iz jednoga (najprije je to »voda«, zatim »vatra«, i najposlije »zrak«); pritom se element »zemlja« javlja kao konačni proizvod razvoja životne materije — »hrana« i 2) atomističke teorije o četiri prapočela koja su data istovremeno; njima se pridružuje naknadno peti element eter ili prostor. Te teorije ne slijede evolucionističku shemu, nego se osnivaju na astrološko-kosmogonijskoj teoriji o harmoničnoj koincidenciji mikrokosmosa s makrokosmosom i polaze od iskonske dualističke pretpostavke koja se historijski bolje održala na iranskoj strani u filozofiji mazdaizma, čiji je glavni predstavnik u historijskom razdoblju bio Zaratustra (doba njegova života prema novijim teorijama varira između XII i VI st. pr. n. e.). Prodorom stranih i novih elemenata starijih svjetskih kultura u misaoni svijet vedskih Indijaca pod povoljnim socijalno-političkim uvjetima teritorijalne ekspanzije, dolazi do snažnog diferenciranja indijskih pogleda na svijet i život polovicom I milenija pr. n. e. Nasuprot ortodoksnim »afirmatorima« (astika, od sanskrtskog »asti« jeste) vedeske teološke nauke, dižu se pokreti »negatora« (nastika) vedskog autoriteta i »objavljene nauke«. »Negatorski« pokret u početku nosi svoja specifično sofistička obilježja. To je istovremeno doba razvoja logičke vještine diskutiranja i formalnologičkog dokaznog postupka ko-

jim se služi većina sofista. Na drugoj strani, pojava novih i stranih teorija o prirodi, čiji donosioci u upanišadsko doba postaju predstavnici ratničkog plemstva koji osvajaju nove zemlje i pronalaze nepoznate kulture, dovodi među »negatorskim« pokretima do izrazitijih spekulacija o prirodi ili »svijetu«. Te se teorije nazivaju lokajata (sanskr. loka »svijet«) i postaju osnov daljeg razvoja indijskog materijalizma, koji kasnija ortodoksija naziva pogrdnim imenom ćârvaka (nauka »žderonja«).

Za neposredan razvoj indijske misli i opće kulture važna su druga dva negatorska pokreta tog vremena: *buddhizam,* nauka Gotama Buddhe (Probuđenog) i *djainizam,* nauka Buddhina suvremenika Nataputte Varddhamane, nazvanog Djina (Pobjednik).

Buddhizam. Prema tradiciji po kojoj se broje godine buddhističke ere u azijskim zemljama, Buddha je živio 623. do 543 g. pr. n. e. Poslije njegove smrti nauka mu je sređena i sitematizirana u tzv. tri skupine kanonske književnosti na pali jeziku. Kralj Ašokal je u III stoljeću počeo slati buddhističke misije po azijskim zemljama, a i na zapad sve do Sredozemnog mora u područja helenističke kulture. Buddhina nauka u tom autentičnom obliku sačuvana je najbolje na Cejlonu. U Indiji je doživjela velik procvat, ali i znatne promjene pod utjecajem starijih ortodoksnih tradicija, osobito početkom naše ere, a potkraj prvog milenija počinje naglo izumirati pod pritiskom najprije lokalnih vjerskih progona, a zatim pod najez-

dom islama. U to doba buddhizam konačno osvaja Tibet, Kinu i Japan, ali u oblicima znatno izmijenjenim i različitim od izvorne Buddhine nauke.

Buddhina izvorna nauka (sačuvana uglavnom u obliku govora i dijaloga nazvanih sutta) polazi od »četiri plemenite istine« — o bolu, o nastanku bola, o prestanku bola i o osmeročlanom putu koji vodi do prestanka bola. Njegova je intencija prije svega metodološka. Postoji osmeročlani put duhovne discipline ličnosti, čiji je krajnji cilj da omogući »čistu« spoznaju i tako nas oslobodi patnje koja je u svim indijskim filozofijskim naukama, počevši od prvih upanišadi, posljedica »neznanja«. Čovjek je definiran kao »nasljednik vlastitih djela«, jer je uzročnost prvenstveno zakon moralne »djelatnosti«. Krajnji je cilj spoznajnog prozrijevanja strukture svijeta ili »analitike«, stišavanje bola putem »oslobođenja« od okova zbivanja. To je »utrnuće« — nibbana (sanskr. nirvana) koje se postiže moralnim naporom »plivanja protiv struje« pojavnog zbivanja koje nije nosilac istinskih vrednota. Ontološki i logički, Buddha karakterizira nibbanu kao »ni bitak ni nebitak, ni bitak-i-nebitak, ni ni-bitak-ni-nebitak«.

Kasnije se u mahajana školama na tim osnovima razvija dijalektička teorija o ništavilu i ništetnosti života i svijeta (šunjata). Glavni predstavnik te nihilističke dijalektike bio je veliki filozof mahajane Nagarđuna (najkasnije u II. st. n. e..), koji kao indijski nacionalni filozof ne zaostaje za najvećim predstavnikom ortodoksne vedanta filozofije Šamkarom, koji je oko pola milenija kasnije nasto-

jao da prevlada buddhističku metafiziku polazeći od niza Nagarđuninih pretpostavki.

U I mil. n. e. buddhistička je filozofija postala još važnija zbog novih podstreka koje je dala razvoju logičke teorije, odvajajući se od naivnorealističkih pretpostavki na kojima se osnivaju klasična i najstarija indijska logika sistema njaja.

Djainizam, osniva se na znatno starijim i složenijim pretpostavkama indijskih i azijskih tradicija. Odlikuje se prije svega ekstremnom strogošću svojih etičkih i religiozno-asketskih propisa. Čitav se sistem, čiji je razvoj vrlo polagan i historijski se ne da ograničiti, osnovan na etičkom principu ahimsa ili »nenanošenja nasilja«. Nije samo zabranjeno uništiti fizički bilo koje živo biće, osobito ne životinje u svrhu ishrane, nego se isto tako na principu ahimse osniva i jedan od najzanimljivijih sistema logike, sjâd-vâda ili anekânta-vâda. Bitno je za tu teoriju, kao i za većinu drugih sistema indijske logike, da ne priznaje aristotelovski princip »isključenja trećega«. Kod Djaina spoznajnoteorijski moment osobito je istaknut etičkom pobudom da princip nenanošenja nasilja moramo poštovati i u mislima i u intelektualnoj diskusiji, a ne samo u fizičkoj djelatnosti.

Djainska nauka o prirodi osniva se na prastaroj antropomorfnoj kosmologiji,za koju je karakteristična određena teorija o »monadama«, kako se u novije vrijeme često interpretira po analogiji s Leibnizom. Te su monade atomske jezgre životne energije »oblijepljene« materijom čiji je stvaralac nji-

hova vlastita životna djelatnost. »Oslobođenje« je pročišćenje od tog taloga skrutnute djelatnosti.

U eposima »Ramajana« i »Mahabharata« nalazimo ne samo niz filozofijskih refleksija nego i čitave dijelove i poglavlja koja se bave isključivo filozofijskim raspravljanjem o pitanjima pogleda na život. Tradicionalni sistemi samkhja i joga, i pored religiozno etičkog ideala »oslobođenja« od patnji života putem otuđivanja od zemaljskih interesa, ipak opravdavaju etički ideal socijalnomoralne djelatnosti kao formalne dužnosti altruizma. To je središnja nauka o »nezainteresiranoj djelatnosti«, o čistoj djelatnosti koja se odriče »ploda« da bi mogla biti univerzalno korisna i spasonosna.

Na principu ahimse i etosu »Bhagavad-gite« teorijski se zasnivala i Gandhijeva revolucija pasivnog otpora.

U posljednjim stoljećima pr. n. e. i prvim stoljećima n. e. dobiva svoju klasičnu formulaciju i tzv. šest ortodoksnih sistema ili »pogleda« na svijet:

Joga, preuzima od samkhje teoriju o strukturi ljudske ličnosti, osobito njene psihološke pretpostavke. Na toj osnovi izgrađuje specifičnu teoriju meditacije ili duhovne discipline mišljenja, osjećanja, volje i praktične djelatnosti, pa i higijene. Svrha je pravilna ekonomija psihičkom energijom, a ta se energija, akumulirana praksom joge može upotrebljavati u dobre ili u loše svrhe. Kao »disciplina praktičkog uma« joga je u krajnjem pogledu vrijednosno neutralna etika formalno shvaćene dužnosti.

Njaja, najstariji je indijski klasični sistem lologike. Polazi od definicije logičkih kategorija uopće, zatim od analize »sredstava vjerodostojne spoznaje«, napokon razrađuje teoriju logičkog zaključka, usporedivu s helenskom teorijom o silogizmu. Po svojim ontološkim pretpostavkama njaja ostaje u okvirima naivnog realizma.

Vaišešika, najizrazitija je indijska nauka o prirodi zasnovana na pluralističkoj teoriji o atomima. Nauka o kategorijama ove škole srodna je njaji.

(Pûrva) mimâmsâ, polazi od »istraživanja« ili formalne, osobito jezične analize vedskih tekstova, najprije u teološke i ritualne svrhe. U kasnijem razvoju ova sistematska analiza jezičnih struktura postaje važna za razvoj logičke problematike.

Vedanta ili uttara-mimamsa postaje s vremenom naziv za metafizički sistem do kojeg napokon Šamkara (oko VIII st. n. e.) dovodi upanišadski idealizam, koji tako postaje indijski nacionalni ortodoksni sistem metafizike. Svijet pojavnosti tu je varka ili iluzija koja je kao fatamorgana »nametnuta« nad istinski bitak, koji je jedan, jedinstven, stalan, nepokretan i bez razlika među pojedinostima. Bit te iluzije je efekt »diferencijacije«. Napokon, svijest i bitak su identični.

Višištadvaita. Nezadovoljan Šamkarinom interpretacijom iluzornosti svijeta, veliki predstavnik u osnovi istih tradicija Ramanudja (XI st.) razrađuje sistem višištadvaita ili »kvalificiranog monizma«, važan po spoznajnoteoretskoj kritici Šamkarine metafizičke spekulacije.

* * *

Tradicionalna indijska filozofija razvijala se od kasnog srednjeg vijeka do britanske okupacije i novih zapadnih utjecaja, zamirući u skolastičkom formalizmu i dogmatizmu. Suočavanje s modernim evropskim duhom, više znanstvenim nego filozofskim, dovodi potkraj XVIII st. do žive i zanimljive reakcije u Indiji. Indijci uviđaju bitne prednosti kako svoje teološke tako i svoje filozofske metafizike nad evropskom. Metafizička spekulacija nije u Indiji nikada bila dogmatski sputana religijom ni iz daleka toliko koliko evropska. Njena teološka podloga nije bila toliko skučena i neadekvatna modernoj znanosti kao podloga kršćanske teologije. Indijska je metafizika uvijek polazila od pretpostavki evolucije života, od korelativnosti materijalnih i psihičkih elemenata, o njihovu pluralitetu i o sintetskoj relativnosti svih psihičkih tvorevina, pa i same duše kao »svijesti o sebi«. Svijet nije nikad bio shvaćen kao djelo lične volje nekog božanstva, pogotovu ne jednog isključivog božanstva. Kršćanska etika, napokon, može se bez teškoća uvrstiti u spektar indijskih shvaćanja o dobrobiti i o slobodi, Kršćanstvo i historijski pripada nizu soterioloških religija ili religija spasenja, čiji su stariji izrazi osobito buddhizam i djainizam u Indiji, mazdaizam u Iranu i etički primitivniji misterijski kultovi u maloj Aziji, Egiptu pa i u Heladi. Tako dolazi do pojave neohinduizma, čijim začetnikom možemo smatrati Ram Mohum Roya, a čiji su najpoznatiji predstavnici na filozofskom području u XX st. Aurobindo Ghose i S. Radhakrishnan, današnji

predsjednik Republike Indije. Shvatljivo je da je moderna indijska filozofija osobito zainteresirana za komparativno proučavanje svoga vlastitog razvoja s analognim pojavama u razvoju evropske misli.

INDUKCIJA, metodološki postupak zaključivanja od pojedinačnog na opće, od posebnih, konkretnih činjenica na njihove zakone, odnosno od parcijalnih istina na općenitije. Suprotan je postupku dedukcije (v.). Indukcija se zasniva na tome da pojedini članovi jednog određenog kruga predmeta ili pojava posjeduju neka opća svojstva, neke zajedničke karakteristike, pa se iz niza pojedinačnih primjera može zaključiti kako su svi ti predmeti u određenim zakonomjernim, općim odnosima. Stoga i sama indukcija počiva na pretpostavci postojanja neke opće zakonitosti, nekog reda, uzročnosti, jednobraznosti određene grupe pojava.

Često se, međutim, u povijesti logike isticalo da su vrlo problematične spoznaje dobivene induktivnim putem, tj. zaključivanjem od jedinki na vrstu, odnosno generalizacijom pojedinačnih pojava. Logički je, po tim mišljenjima, samo vjerojatno da je bio opravdan prijelaz od određenog broja posebnih činjenica na neki općeniti sud. Potcjenjivanje kao i precjenjivanje vrijednosti indukcijske metode proizlazi, međutim, upravo s razloga što se dovoljno ne uviđa njena dijalektička, nerazdvojna povezanost s dedukcijom.

U logici razlikujemo dvije vrsti indukcije:

Potpuna indukcija je ona čiji se izvod temelji na potpunom nabrajanju svih pojedinačnih slučajeva.

Već je Aristotel smatrao da je sigurna samo ta vrst indukcije. No rijetki su slučajevi u kojima je ona uopće u praksi primjenljiva, a njen rezultat nikako ne znači proširivanje, već u najboljem slučaju samo sistematiziranje znanja.

Nepotpuna indukcija (koja se mnogo češće upotrebljava u znanosti od potpune), stvara izvode na osnovu ispitivanja manjeg, ograničenog broja pojedinačnih pojava, a njeni su zaključci primjenljivi na ostale činjenice iste vrsti. J. St. Mill, nastavljajući na učenje F. Bacona, ukazao je na četiri vrsti induktivne metode: metodu slaganja, metodu razlike, metodu zajedničkih varijacija i metodu ostatka.

INTELEKTUALIZAM, smjer filozofiranja koji preferira isključivo misaone, teoretske, diskurzivne aktivnosti; često se upotrebljava i pogrdno u smislu i suviše velikog, jednostranog pridavanja važnosti intelektu a zapostavljanju drugih (čuvstvenih, osjetilnih, iskustvenih, nagonskih, intuitivnih, praktičnih) djelatnosti. U gnoseologiji intelektualizam se očituje u tendenciji da se racionalnom faktoru prida temeljno značenje, a u etici da sve moralne vrijednosti određuje razum koji ujedno i upravlja svim moralnim činima (n. pr. kod Sokrata, stoika, Spinoze, Hegela). Estetski intelektualizam stavlja u prvi plan umjetničkog stvaralaštva i doživljavanja idejne, opće, apstraktne, misaone elemente.

Intelektualitet, pripadnost intelektu, primjerenost razumu; npr. kod Schopenhauera je intelektualitet zora »zor određen razumom u njegovoj biti«.

INTUICIJA, neposredno sagledavanje, spoznavanje, promatranje. Sposobnost da izravno, bez posredstva diskurzivne, logičke, racionalne, pojmovne spoznaje, sagledamo i jednim aktom uvidimo bit nekog predmeta. Intuitivna je spoznaja bila predmet različitih tumačenja u povijesti filozofije. Od Platona, Descartesa, Fichtea i Schellinga do Bergsona i Crocea, ona je u pretežno idealističkim filozofijama smatrana prvom vrsti uvida (o svakom iskustvu i zaključivanju neovisnom), što omogućuje zrenje istine bez bilo kakve svjesne kontrole. Mnoge mistične doktrine, kao i razne filozofije života, pridaju veliko značenje intuiciji. B. Croce poistovećuje intuiciju s ekspresijom, smatrajući da je ta umjetnička, estetska spoznaja bitno različita od naučne, logičke i da joj prethodi.

Intuicionizam, filozofski nazor čiji je glavni predstavnik u novijoj filozofiji H. Bergson koji smatra da se u intuitivnoj spoznaji — nasuprot racionalnoj — očituju neke elementarne, pa i instinktivne snage duha. U krajnjoj liniji taj filozofski smjer, zasnovan na iracionalističkim pretpostavkama, završava u specifičnom obliku misticizma.

IRACIONALIZAM, nazor na svijet, odnosno filozofsko naučavanje po kojem bit svijeta nikad nije dostupna razumu, po kojem princip svekolikog zbivanja nije nikakva racionalna i logička zakonomjernost te se stoga ne može spoznati intelektom. Iracionalizam je u stvari skupni naziv za niz orijentacija i filozofskih naučavanja te može biti orijentiran kako mistički tako i voluntaristički, biologi-

stički, agnostičko-skeptički, pa i egzistencionalistički i pozitivistički (v. Racionalizam).

IRONIJA (grč. eironeia ismijavanje, hinjenje), opć. ismjehivanje, ruganje kojim se prividno pozitivno pa i superlativno izražavamo o nekoj pojavi, djelu ili čovjeku kojeg u stvari na taj način duhovito negiramo.

U filozofiji Sokrata to je naročita metoda razgovora pomoću koje se prividno naivnim pitanjima i tvrdnjom o vlastitom neznanju dovodi sugovornika do nerazrješivih protivurječnosti, do apsurda.

J

JUGOSLAVENSKA FILOZOFIJA, filozofija koja se razvijala u različitim uvjetima pretežno u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, a karakterizirana je mnogobrojnim pravcima i utjecajima, ali i nizom značajnih samostalnih mislilaca. Premda tu filozofiju (osobito našu izvanrednu bogatu i vrijednu antiaristotelovski orijentiranu filozofiju renesanse koja još uvijek nije dovoljno istražena i valorizirana) karakteriziraju već ranije mnogi specifični, autohtoni elementi, ipak se u stvari tek nakon oslobođenja 1945. godine može govoriti o bitnim zajedničkim tendencijama i stremljenjima jedne nove generacije stvaralačko marksističkih mislilaca i o postavljanju nekih temeljnih zajedničkih platformi (bez obzira na niz varijanata) za izgradnju jugoslavenske filozofske misli. U posljednje je vrijeme jugoslavenska filozofija u cjelini (osobito nakon 1960. god.) postigla niz vrijednih i zapaženih rezultata, a istupanja jugoslavenskih filozofa na mnogobrojnim međunarodnim filozofskim kongresima i simpozijima (kao što je npr. bio simpozij u Dubrovniku 1963. god.) praćeno je s velikim inte-

resom i priznanjima najpoznatijih svjetskih naprednih mislilaca.

U *Srbiji* se počeci sistematskijeg i produbljenijeg bavljenja filozofijom mogu naći u početku XIX stoljeća. Najznačajniji je predstavnik prosvijetiteljskog racionalizma Dositelj Obradović u čijim djelima nailazimo na niz zdravorazumskih i etičkih teza (osobito u knjigama »Sovjeti zdravoga razuma« i »Etika ili filozofija naravoučitelna po sistemi g. profesora Soavi«). Prvi spis logike izdao je Nikola Šimić 1808. g., a u duhu Krugovih filozofskih teza napisao je 1851. Konstantin Branković, prvi nastavnik filozofije na beogradskom Liceju, djelo »Misloslovlja ili logike«. Mihailo Ristić također piše u okviru teza kantovca Kruga »Sistem celokupne filozofije« (1858). Hegelovac Dimitrije Matić napisao je 1865. »Udžbenik iz istorije filozofije« (uglavnom prema djelu A. Schweglera), a Alampije Vasiljević u istom duhu piše »Kratki pregled Hegelove filozofije«. Najznačajniji je mislilac druge polovine XIX vijeka nesumnjivo Svetozar Marković koji se od svih srpskih socijalista najviše bavio i problemima filozofije (osobito u knjigama »Realni pravac u nauci i životu«, »Pevanje i mišljenje« i dr.) U djelu »Osnovno načelo«, romantičarski pjesnik Laza Kostić iznosi neke zanimljive filozofske poglede (osobito u tezi o tzv. »načelu ukrštaja«, za koju neki suvremeni interpreti tvrde da je analogna dijalektičkom principu jedinstva suprotnosti). Značajniji je, međutim, Božidar Knežević, čije se ideje uglavnom temelje na principima Spencerova evolucionizma, a nošene su kako materijalističkim tako i idea-

lističkim hipotezama i elementima. Glavno mu je djelo: »Principi istorije«. Početkom XX stoljeća najznačajniji su srpski filozofi Dragiša Đurić, koji je pokušao spojiti pozitivizam E. Laasa i neka kauzalno genetička shvaćanja, kao i Branislav Petronijević najpoznatiji i najorginalniji srpski predratni filozof. U spoznajnoj teoriji brani Petronijević specifično stanovište, blisko i nekim Leibnizovim pogledima, a napisao je vrlo pregledan i informativan udžbenik novije filozofije. Poznatija su imena predratnog filozofskog kruga u Beogradu (koji je karakteriziralo mnoštvo različitih pravaca od krajnjeg iracionalizma do mistike sveslavenskog pravoslavlja, ali i neki napredniji pogledi) Vladimir Vujić, Prvoš Slankamenac, Ksenija Atanasijević, Borislav Lorenc i osobito dobar poznavalac antičke filozofije Miloš Đurić. Među predratnim marksistički orijentiranim misliocima poznatiji su Sima Marković i Dušan Nedeljković, a poslije rata djeluje u Beogradu snažna grupa marksističkih filozofa među kojima se mnogi bave pretežno logičkom problematikom. Bez obzira na razne divergencije — u kojima se pokatkad kod manjeg broja filozofa očituju i neke tendencije što nisu posvema lišene i dogmatskih teza — ta grupa mislilaca (Veljko Korać, Andrija Krešić, Mihailo Marković, Vuko Pavičević, Svetozar Stojanović, Andrija Stojković, Bogdan Šešić, Radmila Šajković, Svetlana Knjazeva, Miladin Životić, Dragan Jeremić i dr.) nesumnjivo je mnogo unaprijedila jugoslavensku stvaralačku marksističku misao.

U Hrvatskoj se začeci filozofske misli mogu potražiti već u XII stoljeću (npr. djelo De essentiis Hermana Dalmatinca) pa i ranije, ali se značajniji radovi javljaju tek drugom polovinom XV stoljeća. Dubrovčanin Juraj Dragišić posebno se bavi pitanjima logike i pokušava s nekih peripatetičkih pozicija izmiriti suprotne teze tomističke i skotističke filozofije. Zadranin Benko Benković napadao je kao pristalica Duns Scotusa teze Tome Akvinskog. Najveći naš humanista Marko Marulić bavio se pretežno moralističkom problematikom. Od XVI stoljeća filozofska je literatura vezana gotovo isključivo uz Dubrovnik i na tom se tlu javlja niz originalnih mislilaca kao što su Grgur Budisaljić, Augustin Nalješković, Klement Ranjina, Leonard Tralasić, a posebno Nikša Vitov Gučetić jedan od najslobodnijih i najsuptilnijih mislilaca dubrovačkog kruga petnaestog stoljeća koji je napisao niz metafizičkih, estetskih, astronomskih, fizičkih i dr. radova. Crešanin Franjo Petrić (ili Petrišević, Franciscus Patricius) nesumljivo je jedan od najoriginalnijih i najvećih mislilaca naše povijesti filofije čije značenje daleko prelazi i granice naše zemlje. Djelovao je uglavnom izvan domovine pretežno na talijanskim univerzitetima, a njegova snažna prirodonaučna misao oštro se suprotstavlja — često i iz platonističkih pozicija — vladajućem aristotelizmu. Juraj Dubrovčanin kao i Antun Medo pristalice su tzv. čiste peripatetičke škole koje nastoje osloboditi Aristotelovo učenje od raznih skolastičkih, mističkih i magijskih natruha. Nakon prilično neplodnog XVII stoljeća u kojem protureformaci-

ja ugušuje slobodan filozofski rad, javlja se u XVIII stoljeću jedna od najvećih ličnosti tadašnje evropske nauke Ruđer Bošković. Baveći se prvenstveno prirodnim naukama i matematikom on je i kao filozof najplodniji na području filozofije prirode. Stoga su njegove osnovne filozofske preokupacije pitanje strukture materije, kretanja, prostora i vremena. Materija je po Boškoviću diskontinuirano građena od nedimenzionalnih središta sila a sve su pojave u prirodi zasnovane na jednom osnovnom zakonu o izmjenjivanju privlačne i odbojne sile prema razlici udaljenosti među atomima (glavno mu je djelo izašlo 1763. a nosi naslov »Theoria philosophiae naturalis reducta ad unicam legem virium in natura existentium«). Relativna stagnacija filozofske misli potkraj XVIII i u prvim decenijima XIX stoljeća — u kojem razdoblju su bili poznatiji samo neki skolastički mislioci — prekinuta je donekle tek osnutkom katedre za filozofiju na Zagrebačkom sveučilištu 1874. godine. Prvi profesor filozofije postaje književnik i estetičar Franjo Marković koji je napisao za nas značajno, u herbartovskom duhu koncipirano djelo »Sustav obćenite estetike«. Đuro Arnold, koji je bio bliz spiritualističkim sistemima monadološkog tipa napisao je udžbenike iz logike i psihologije koji su se dugo upotrebljavali kao standardni za studij filozofije. Unutar teološko-skolastičke orijentacije poznatiji su filozofi Josip Stadler, Antun Bauer, a kasnije i Stjepan Zimmermann. Albert Bazala predavao je na Fakultetu preko trideset godina filozofiju, a najpoznatije mu je djelo Povijest filozofije u 3 sve-

ska. Osnovni filozofski nazori A. Bazale temelje se na jednoj specifično voluntarističko-aktivističkoj koncepciji svijeta. Uz pedagoga Stjepana Matičevića i povjesničara novije filozofije Vladimira Dvornikovića, mnogobrojnim se originalnim filozofskim radovima u predratnoj Hrvatskoj ističe posebno Pavao Vuk-Pavlović. Profesori Zagrebačkog univerziteta Marijan Tkalčić i Vladimir Filipović djeluju i poslije oslobođenja. M. Tkalčić bavi se pretežno estetskom i etičkom problematikom a V. Filipović problemima kulture i povijesti filozofije (»Filozofija renesanse«, »Klasični njemački idealizam« i dr.). Poslije oslobođenja javlja se uz neke starije autore i niz mladih filozofskih radnika koji su već izdali — s većim ili manjim uspjehom — niz monografijskih studija i knjiga i osobito snažno djelovali kao suradnici mnogobrojnih časopisa. U okviru osnovne stvaralačko marksističke orijentacije ta je generacija filozofa (Predrag Vranicki, Rudi Supek, Gajo Petrović, Danilo Pejović, Vanja Sutlić, Branko Bošnjak, Abdulah Šarčević, Milan Kangrga, Ivan Focht i dr.) preokupirana prije svega humanističkom problematikom i radikalno antidogmatskim traženjima i previranjima.

U Sloveniji se filozofska misao javlja unutar mnogobrojnih rukopisa od XII do XV stoljeća, ali su to vrlo često samo prijepisi tekstova srednjevjekovne filozofske literature. Uz neka vrednija dokazivanja starih teza često se zastupa svojevrsni tomizam (ta se filozofija predavala na ljubljanskom jezuitskom kolegiju od 1597-1779) i skotizam što su ga propagirale franjevačke redovničke škole. Djela

objavljena u tom razdoblju redovno su bila anonimna. Franc Karpe iz Ljubljane predstavnik je prosvjetiteljske filozofije i branitelj liberalnog slobodnog filozofiranja. Matematički zasnovanu filozofiju pokušava braniti Mislej Jožef iz Podrage, ali su mu često i zanimljive misli praćene mističnim spekulacijama. Uz niz manje značajnih skolastika pa i pozitivista kasnije je postao mnogo rasprostranjen Masarykov filozofski pogled (Dermota Antun, Lončar Dragutin, Ferfolja Josip). Tuma Henrih, koji je isprva bio pozitivist, prihvatio je kasnije neke Marxove filozofske teze. Veber France, koji je jedno vrijeme bio zastupnik Meinongove »teorije predmeta«, kasnije prelazi na neke pozicije egzistencijalizma. Sodnik Alma najveći broj svojih radova posvetila je historiji filozofije i istraživanju filozofskih tekstova kod Slovenaca. U poslijeratnoj, marksističkoj filozofiji javljale su se samo povremeno i neke nebitne, dogmatske tendencije — ali je ona također u cjelini karakterizirana snažnim razvojem stvaralačke misli i osobito ozbiljnim filozofskim i sociološkim istraživanjima (Boris Ziherl, B. Majer, T. Kermauner, B. i V. Rus, B. Debenjak i dr.)

K

KALOKAGATIJA (od grč. kalós lijepo i aghatos dobro), harmonijska povezanost lijepog i dobrog, estetskog i etičkog, ideal grčkog mišljenja i obrazovanja.

KATEGORIJE, najviši rodni pojmovi, najopćenitija određenja, »prapojmovi«. Aristotel smatra da kategorije »niti što tvrde niti odriču, već afirmacija ili negacija nastaje zbog njihove međusobne veze«. Takvih najopćenitijih predikata suda, predikata s najvećim mogućim opsegom (koji su, međutim, i glavni oblici bitka) ima u Aristotela deset. To su supstancija, kvantitet, kvalitet, odnos, mjesto, vrijeme, položaj, posjedovanje, djelovanje i trpljenje. »Supstancija je npr., kaže Aristotel, čovjek, konj; kvantitet je nešto od dva lakta ili od tri lakta dužine; kvalitet je npr. bijelo, gramatičko; odnos je npr. u liceju, na trgu; vrijeme je npr. jučer, lani; položaj je npr. leži, sjedim; posjedovanje (stanje) je npr. obuven je, naoružan je; djelovanje je npr. siječe, spaljuje; trpljenje je npr. biva siječen, biva spaljivan.« Aristotel smatra da je time iscrpio svekoliku realnu i idejnu zbilju, da se sve što opstoji može

supsumirati pod jednu od ovih kategorija. Nasuprot deset Aristotelovih kategorija, stoici priznaju samo četiri: supstanciju, svojstvo, stanje i odnos. Novo značenje dao je kategorijama Kant, za kojeg su to osnovni apriorni oblici u kojima transcendentalni subjekt oblikuje bezobličnu građu iskustva. Uz čiste zorove (prostor i vrijeme), dvanaest Kantovih kategorija dio su subjektivno zasnovane transcendentalne apercepcije, koja omogućuje svekoliko spoznavanje. Izvan tih kategorija ne možemo misliti, pa upravo stoga i ostajemo na pojavnosti (fenomenu), a nikad ne spoznajemo noumenon, tj. kakva je *stvar po sebi*, neovisno o tome kako je shvaća subjekt. Osnovne su Kantove kategorije: 3 kategorije kvantiteta: jedinstvo, mnoštvo, sveukupnost; 3 kategorije kvaliteta: realitet, negacija, limitacija; 3 kategorije relacije: inherencija-subzistencija, kauzalitet-dependencija, zajedništvo; 3 kategorije modaliteta: mogućnost - nemogućnost, postojanje - nepostojanje, nužnost - slučajnost. W. Wundt (Vunt), O. Külpe (Kilpe), W. Windelband, E. Husserl i mnogi drugi pokušali su stvoriti nove sisteme kategorija, pretežno u okviru idealistički zasnovanih shema, što su kategorijama pridavali metafizičko, apsolutno značenje, ne smatrajući ih misaonim uopćavanjima i određenjima same zbilje.

U okviru formalnologičke problematike smatra se da kategorije, kao najširi rodni pojmovi (dakle kao pojmovi koji nemaju genus proximum), ne mogu biti definirane.

KINESKA FILOZOFIJA. Do I v. n. e., kad je u Kinu zvanično pozvana prva buddhistička misija iz

Indije, kineski nazori o životu i svijetu razvijali su se, iako vrlo intenzivno, ipak u odvojenosti od ostalog kulturnog svijeta antike, kako indoiranskog tako i sredozemnog područja. U to je doba kineska misao već bila izgrađena na čvrstim temeljima starijim od tisuću godina, a vrhunac njenog klasičnog razvoja zbio se polovinom posljednjeg milenija pr. n. e. u doba Kung-fu-cea (čije su ime jezuiti u XVII st. latinizirali u Confucius, Konfucije), koji je dao klasičnu formulaciju kineskoj socijalno-političkoj tradiciji, zatim Lao-cea, utemeljitelja metafizičkog shvaćanja o zokonitosti prirodnog zbivanja (tao), i Mo-tija, kome se u to doba pripisuje autorstvo najstarijeg djela o logici poznatog u svjetskoj književnosti.

S obzirom na čvrstoću tih kulturnih tvorevina stare Kine, proces prilagođavanja buddhizmu u Kini nije bio jednostavna pojava stranog utjecaja. Buddhizam je i u sebi samom i u novoj kulturnoj sredini izazivao duboke promjene. Sretna je okolnost za njegovo širenje bila neobična unutarnja srodnost s Lao-ceovom naukom, *taoizmom*, koja se na prvi pogled nametnula kineskoj kulturnoj sredini. U XII st., pri kraju vladavine dinastije Sung, dolazi u okviru tzv. neo-konfucijanske ideologije, koja je u državnom i vjerskom životu zemlje prevladala nad ostalima, do zbližavanja i sintetiziranja taoističkih i buddhističkih shvaćanja u konfucijevskom sistemu, a time i do znatnog produbljenja filozofskih osnova konfucijanstva. Za taoizam, konfucijanizam i buddhizam važi od tada izreka: »Tri religije, jedna religija.«

Iako izolirana u svom hiljadugodišnjem razvoju, osnovna kineska kultura polazi od dovoljno jasno izraženih elemenata znanja o svijetu čije je porijeklo, nesumnjivo u zajedničkom izvoru ostalih protokultura (sumerske, elamske, protoindijske i egipatske), u III pa i u II mileniju pr. n. e., danas već dovoljno poznato. Ti su elementi sadržani u jednoj od pet klasičnih knjiga kineske kulturne baštine, koje je redigirao Konfucije, Ji-ćing. Iako se Kinezi nisu dalje bavili analitičkom razradom elemenata od kojih je izgrađen svijet, i njima je kao i ostalim antičkim narodima bila poznata teorija o pet atomskih supstancija (voda, vatra, zrak, zemlja i eter) i o njihovim preobrazbama u vječnom kretanju oko »nebeskog pola«. U očuvanoj verziji toga »velikog plana«, elementu etera (koji se kasnije predočava kao »vjetar«) ili prostora odgovara simbol »drveta« ili kosmičkog stabla, koji nalazimo u svim mitologijama, a uz vatru, vodu i zemlju pridodat je ovdje još i »metal.« Sva elementarna zbivanja pokreću dvije polarne snage *jin* i *jang*, od kojih prva simbolizira zemlju, ženu i uopće pasivnu stranu svemira, a druga nebo, muškarca i svaku aktivnu djelatnost. Nad vječnom suprotnošću tih dviju pokretnih snaga vlada kosmički zakon *tao*, koji je izraz vječne harmonije u prirodi. Osnovna je razlika između Konfucijeva i Lao-ceova filozofskog shvaćanja da prvi taj iskonski zakon, tao, tumači kao aktivni princip, utjelovljen osobito u funkciji vladara, koji kao»sin neba« treba da trajno usklađuje ljudski, mikrokosmički poredak s nebeskim, makrokosmičkim. Ako to ne čini, nebo će

vladara žigosati svojim znacima, sušama, poplavama i drugim elementarnim katastrofama, a narod u tom slučaju ima pravo da ga svrgne. Nasuprot tome Lao-ce shvaća tao kao pasivno predviđenu neminovnost.

U daljem razvoju taoizma i konfucijanstva ovi su se osnovni stavovi prema funkciji taoa mijenjali i prilagođivali novim okolnostima i stvaralačkim ličnostima filozofa. Kao što su potkraj VI st. pr.n. e. Kung-fu-ce i Lao-ce bili suvremenici, tako su u drugoj polovici IV st. pr. n. e. istovremeno njihovu nauku unaprijedili i doveli do razvojnog vrhunca njihovi nastavljači, veliki taoistički dijalektičar Čuang-ce, čiji je stav prema svijetu znatno aktivniji nego Lao-ceov, i Meng-ce (latinizirano ime Mencije) koji je Kung-fu-ceovu aristokratsku i konzervativnu teoriju o tome da se vrlina i sposobnost vladanja stječe jedino dobrim odgojem i održavanjem harmoničnih formi u ophođenju i u gajenju umjetnosti, zamijenio širom hipotezom prema kojoj su svi ljudi po prirodi dobri, a jedino ih težnja za imovinom skreće s pravog puta.

Lao-ce je u dubokoj starosti navodno sam zapisao svoje aforizme o životnoj mudrosti vanredno blistavim i sažetim stilom, podvlačeći osobito apsurdnost izvještačene kulture i nemogućnost da se suprotnosti u prirodi i u životu riješe putem racionalne spoznaje. Kung-fu-ce nije se sam smatrao ni filozofom ni utemeljiteljem religije prema kojoj je zastupao stav skepticizma. Njegov je osnovni interes bio da provede političku reformu u carstvu Čou, koje je u to doba već bilo u rasulu, a tu je reformu

želio provesti konzervativnim sredstvima, vraćanjem na uzore starih legendarnih vladara »zlatnog vijeka«. Zato je poduzeo da sakupi i objavi tu prastaru kulturnu baštinu Kineza, pa je to učinio u pet klasičnih knjiga »Vu-ćind«.

Doba Kung-fu-cea i Lao-cea u Kini bilo je, kao i doba Buddhe u Indiji ili doba Sokrata u Heladi, razdoblje procvata sofistike. Kineski su sofisti koncentrirali pažnju kulturnih krugova na političke, osobito na pravne probleme. Iako kod kineskih sofista nalazimo niz argumenata koji nas gdjekada gotovo doslovno podsjećaju npr. na Zenona, među kineskim sofistima nalazimo i osnivače klasičnog pravnog sistema koji su racionalna sredstva svoje dijalektike znali da usmjere i na korisne političke svrhe. To se stanje jasno ogleda, osobito kod Kung-fu-cea, u nekoliko djela čiju formulaciju zahvaljujemo njegovim učenicima. S gledišta vrlo izrazitog etičkog formalizma, koji ovdje ima značenje njegovanja lijepih i plemenitih formi u društvenom ophođenju, on prelazi na područje logičkih diskusija svog vremena koje se kreću oko problema ispravnog određivanja »imena«, tj. pojmova. Kung-fu-ce smatra da treba ispraviti definicije »imena« i njihovih uzajamnih odnosa (»vladar«, »otac obitelji«, »podanik«, »sin« itd.), da bi se tako dobivenim normama ispravio društveni poredak. Na ovu teoriju odgovaraju neki sofistički logičari da je tačno da stvarima uvijek odgovaraju imena, ali nije tačno i obrnuto, da imenima odgovaraju stvari koje treba svrstati prema logičkoj normi.

Zasluga je Mo-tija i njegove škole u to doba da je sistematski produbio razradu logičke problematike. Prema Mo-tiju zadatak je logike: 1) da omogući razlikovanje istine od zablude, 2) da istražuje razloge uspjeha i neuspjeha ljudskih poduhvata, 3) da spozna zajednička i različita obilježja stvari, 4) da ustanovi odnos supstancije i njenih obilježja ili svojstava, 5) da ustanovi kriterije dobra i zla i 6) da pomogne u teškim i spornim problemima. U analizi logičkog suda Mo-tijeva logika ovako određuje odnos subjekta i predikata: »Ono čime se iskazuje nešto o nečem drugome je predikat, a ono o čemu se to iskazuje zove se subjekt«. Logička metoda može se osnivati na tri sredstva spoznaje: učenju, zaključivanju i ličnom iskustvu. Kineski silogizam po obliku odgovara entimemu u aristotelovskoj logici: »Ako je X čovjek, onda je smrtan.« Pojam uzroka definiran je ovako: »Uzrok je ono čijom pojavom nastaje nešto drugo.« Logički zaključci dijele se na pet vrsti: deduktivni (hsiao), poredbeni (pi), po kongruenciji (mu), tj. na osnovu potpune dedukcije, po analogiji (juen) i induktivni (tuei).

Dodir s Indijom i buddhizmom u I st. n. e. značio je novu fazu u razvoju kineske misli i njeno proširenje na područja mnogo šira od tradicionalnih, koja su ipak ostala u središtu pažnje. Do fantastičnih razmjera razvila se djelatnost prevođenja indijskih tekstova i opisa putovanja kineskih hodočasnika u Indiju. Tim hodočasnicima i kineskim sanskrtistima zahvaljujemo dragocjene podatke o političkoj i kulturnoj historiji Indije i o prilikama u ranom srednjem vijeku. Analogno tome Kina je

osobito u XVII st. doživjela i iskoristila dodir s Evropom koji su uspostavili kršćanski misionari. U početku su ti misionari, osobito jezuiti, bili vrlo širokogrudno primljeni na kineskom dvoru. Počelo je opet naglo prevođenje djela evropske znanosti na kineski jezik, osobito matematike, astronomije i prirodnih znanosti. Taj plodan odnos nije dugo potrajao, jer je politička aktivnost misionara potkopala prvobitno povjerenje, pa su sramotno napustili Peking.

Iz tih vremena datira i primjena moderne zapadne metode na kritičko proučavanje klasičnih djela kineske kulture, osobito konfucijevskih. Dok se od XII st. dalje težilo da se sintetiziraju i zbliže raznorodne stare nauke i spoje u jedan sistem pod osnovnim principima konfucijanstva, sada počinje obrnuti proces kritičkog pročišćavanja tekstova. U XVIII i XIX st. tendencija je konfucijevskih učenjaka da vraćanjem na stare izvore svoje klasične nauke obnove i pojednostavne svoj sistem da bi ga lakše prilagodili novim vremenima. Povijest je, međutim, pokazala jalovost takvih pokušaja konzervativne reforme. Revolucija 1911. i proglašenje republike dokrajčilo je ovu vrst reformatorskih pokreta. Drevna kulturna baština Kine nije time prestala da bude predmet daljeg proučavanja i na području ocjena filozofske vrijednosti i životnosti njenog sadržaja. I u posljednje vrijeme nailazimo na pokušaje da se osobito konfucijevska i taoistička misao prikaže u novom svjetlu, s gledišta onih komentatora i sljedbenika starih mudraca čiji su stavovi u konzervativnim okvirima ranije bili smatra-

ni presmionim, pa su zbog toga bili stoljećima zanemarivani. Takvi pokušaji do sada imaju pretežno historijsku vrijednost.

KOGNITIVAN (lat. cognoscere spoznati, upoznati), spoznajni, koji se tiče spoznaje, odnosno nešto što je primjereno spoznaji, spoznatljivo. Po M. Maieru taj je pojam suprotan emocionalnom.
Kognoscirati, spoznajno istraživati.

KOMIČNO, određeno stanje ili zbivanje što pobuđuje smijeh ili veselost, pojam koji je različito tumačen u okviru mnogobrojnih filozofskih i estetskih koncepcija. Prema Aristotelu, komična može biti samo ona pogreška ili zabluda koja je bezbolna i neškodljiva. Neke estetske teorije komičnog zasnivaju taj pojam često na pokušaju povezivanja protivurječnog i nespojivog. Kant drži da se komično temelji na osjećaju besmisla (Widersinniges), a Schopenhauer na iznenada uočenoj nepodudarnosti (Inkongruenz) između pojma i realnog predmeta. Lipps smatra da se komične situacije stvaraju kad nešto malo i beznačajno zahtijeva da bude veliko i značajno, pa komično definira kao »iznenađujuće malo«. Osjećaj ugode kod komičnog objašnjava Lipps time što postoji, u očekivanju nečeg teškog i značajnog, određena psihička prenapetost koja se pretvara u osjećaj lagodnog veselja i preobilja zbog toga što se zbilo nešto znatno lakše i beznačajnije od očekivanog. Bergson smatra da je komično nešto mehaničko, automatsko, ukrućeno nakalemljeno na živo, a rađa se kad ljudi skupljeni u grupu uprave

svi pažnju na jednoga od njih, »ušutkujući svoju osjećajnost i upotrebljavajući samo svoj razum«.

KONCEPTUALIZAM (lat. conceptus zahvaćanje,zametak, pojam), filozofijsko učenje koje je u srednjovjekovnom sporu oko univerzalija (v. Nominalizam i Realizam) igralo posredničku ulogu. Taj je nazor prisutan već i kod Abélarda, ali ga je potpunije razradio tek W. Occam. Univerzalije po konceptualizmu nisu ni objektivne datosti (kako misle realisti) ni naprosto riječi (nominalisti), već pojam postoji samo u mišljenju, on je psihički fenomen poslije stvari (universalia post rem). Jednu varijantu konceptualizma zastupao je u novovjekoj filozofiji John Locke.

KONTEMPLATIVAN (lat. contemplatio gledanje, promatranje), misaono promatralački. Kontemplativan je onaj čovjek koji razmišlja bez posebnih aktivnih poriva, koji ponire samo do određenih spoznaja spekulativnog, bez potrebe za praktičnom djelatnošću i bez neke vanjske pobude ili utjecaja. U estetici kontemplativno je ono promatranje objekata koje je oslobođeno interesa (Kant), odnosno bilo kakvog htijenja ili želje (Schopenhauer).

KRITICIZAM, filozofski nazor (pretežno se identificira s filozofskim sistemom I. Kanta) koji — suprotstavljen svim vrstima dogmatizma — želi »kritički« ispitati izvore i granice spoznaje i prije izricanja određenih sudova ili istina razmotriti same opće uvjete i mogućnosti odvijanja svakog spoznajnog procesa. Smatrajući da je cjelokuna dotadašnja metafizika stajala u znaku »dogmatskog

drijemeža«, Kant drži da je neophodno kritički osvijetliti odnos svijesti i predmeta u okviru gnoseološke problematike. Njegov kritički »kopernikanski obrat« sastoji se prije svega u tome što se mogućnost spoznavanja premješta iz objekta u transcendentalni subjekt, koji uvijek mora svijet promatrati na način koji je njemu svojstven i kako je sam strukturalno sazdan (tj. uvijek u 12 kategorija i 2 vrsti zora). Stoga je Kantov kriticizam u stvari svojevrsni subjektivizam (v.) i agnosticizam (v.). Kantova kritička teza da svekolike naše znanstvene spoznaje imaju vrijednost isključivo u granicama iskustva odnosno pojavnog svijeta, značila je, s jedne strane, opravdano negiranje skolastičkog i racionalističkog dogmatizma (koji je tvrdio da se mogu izricati sigurni i apsolutni sudovi o svim metafizičkim pitanjima), ali je, s druge strane, postavila neprekoračivu granicu između pojavnog i noumenalnog, koju je oborilo tek Hegelovo dijalektičko shvaćanje odnosa subjekta i objekta u spoznajnom procesu (v. Njemačka klasična idealistička filozofija).

KVALITET i KVANTITET, dvije temeljne filozofijske kategorije čijim se odnosom posebno bavi dijalektička misao marksizma. Negirajući razne subjektivističke interpretacije tih pojmova, kao i statičko-metafizički odnos koji se tim kategorijama pripisuje u okviru raznih idealističkih koncepcija (uključujući i neke semantičke teze), marksizam smatra da ti pojmovi zavise od strukture predmeta i promjena u samom tom predmetu. Odnos kvaliteta i kvantiteta (poznat i iz Hegelove filozofije) izra-

žen je dijalektičkom zakonomjernošću, po kojoj kvantitativne promjene, kad dosegnu određeni stupanj, dovode do nagle, skokovite promjene kvaliteta. »Našoj svrsi — kaže Engels — bit će udovoljeno ako se izrazimo u tom smislu — da u prirodi na način tačno utvrđen za svaki pojedini slučaj, kvalitativne promjene mogu nastati samo kvantitativnim dodavanjem ili kvantitativnim oduzimanjem materije ili kretanja (tzv. energije). Sve kvalitativne razlike u prirodi počivaju bilo na različitom kemijskom sastavu, bilo na različitim množinama ili oblicima kretanja (energije), ili pak, što se gotovo uvijek događa, na jednome i drugome. Nemoguće je, prema tome, promijeniti kvalitet određenog tijela bez dodavanja ili oduzimanja materije ili kretanja, tj. bez kvantitativne promjene toga tijela. Tajanstveni Hegelov zakon u tom je obliku ne samo potpuno racionalan nego i sasvim jasan« (iz »Dijalektike prirode«).

L

LOGIKA, filozofijska disciplina koja ispituje oblike, zakonitosti i uvjete razložitih i ispravnih misli kao i opće metode spoznaje istine; učenje o logosu (umu, smislu, govoru, zakonu, razlogu). Različito tumačenje problema samog predmeta logike uvjetuje i različito definiranje te filozofijske discipline, pa stoga gotovo nijedna karakterizacija ne bi mogla zadovoljiti sve logičke koncepcije tokom historije logike. Predmet logike određivao se kako s obzirom na različito ontološko zasnivanje samog logosa, tako i s obzirom na različito određenje sfere istine. I dok neki drže da je zadatak logike (budući da je apsolutna istina i apsolutna zbilja identična) naprosto pojmovno izražavanje apsolutne istine (ontološki zasnovane logike), drugi smatraju (budući da istina može biti situirana samo u psihičkom procesu mišljenja) da je logika u stvari dio psihologije, odnosno njena praktična primjena. Određeni broj logičara zasniva svoje koncepcije na tezi da se značenje i istina može iskazati samo u jeziku, pa da je stoga osnovni zadatak logike izgradnja jednog unutrašnje koherentnog simboličkog

sistema. Neki će opet logiku pokušati zasnovati u autonomnom »trećem carstvu«, pa će je npr. definirati kao nauku o mislima (dakle ne o mišljenju, što bi bio predmet ispitivanja psihologije).

Marksistički teoretičari, kao i niz suvremenih zapadnoevropskih logičara, naglašavaju u pogledu određenja predmeta logike da realno ne postoji neko »treće carstvo«, pa da prema tome ni logika ne može biti »čista nauka« o tom carstvu. Isto se tako ukazuje na to da se istina doista zbiva u aktu mišljenja, ali da istinitost mišljenja ne ovisi u potpunosti o samom faktu mišljenja, te da se prema tome logika ne može identificirati sa psihologijom. Istina koja se otkriva u našem mišljenju ima i svoje ontološke temelje, što znači da u krajnjoj liniji logika mora biti na određen način i ontološki zasnovana. No fenomen istine ne iscrpljuje se do kraja u tim ontološkim prvim pretpostavkama, pa stoga logika ima i svoje relativno samostalno područje ispitivanja. Odnos logike prema drugim filozofijskim disciplinama (prije svega prema ontologiji i spoznajnoj teoriji), kao i njene razlike i sličnosti sa psihologijom, ili uopće tendencije da se naglase formalni ili materijalni elementi istine, mogu se jasnije i svestranije upoznati samo u okviru proučavanja historije logike. Stoga ćemo i mi ukratko skicirati neke glavne pravce što su se javljali tokom historije ove filozofijske discipline, obraćajući pažnju samo najznačajnijim logičkim teorijama i naznačujući samo sumarno neke osnovne teze logičkih orijentacija. (U pogledu ostalih logičkih termina v. Analiza, Dedukcija, Definicija, Determinaci-

ja, Dokaz, Indukcija, Kategorije, Metoda, Modalitet, Particija, Pojam, Principi (logičkog) mišljenja, Silogizam, Simbolička logika, Sinteza, Sud i dr.)

Historija. Premda začetke logike možemo potražiti i u Sokrata i Platona (v. Grčka filozofija), ipak je krug logičkih problema kojima se oni bave i suviše uzak, a logička pitanja još nedovoljno diferencirana od ostalih (etičkih, spoznajnih i dr.) problema i opće premalo sistematizirana da bismo ih mogli smatrati osnivačima evropske misli o logici. Stoga je pravi začetnik te filozofijske discipline tek Aristotel, jedan od najvećih logičara sviju vremena. U Aristotelovim djelima iscrpno su i izvanredno egzaktno raspravljani neki temeljni logički problemi kao što su pojam, sud i zaključak, kategorije, principi mišljenja, indukcija i dedukcija, definicija, dokaz i logičke pogreške. Uz opširnu eksplikaciju teorije kategoričko-asertoričkog silogizma (što se često smatra njegovim najvećim doprinosom logici), u njegovim spisima nalazimo i veoma složenu modalnu logiku kao i mnoge začetke kasnijih logičkih teorija. Osnovni su Aristotelovi logički spisi (što su kasnije dobili naziv »Organon« — oruđe): 1) »Kategorije« — učenje o deset najopćenitijih predikata; 2) »O tumačenju« — učenje o rečenici i sudu; 3) »Prva analitika« — učenje o silogizmu; 4) »Druga analitika« — učenje o dokazu i definiciji; 5) »Topika« — učenje o dijalektičkom zaključivanju na osnovu vjerojatnih premisa; 6) »O sofističkim opovrgavanjima« — o pogrešnom, samo prividno istinitom zaključivanju. Aristotelovo izlaganje gotovo svih problema elementarne logike bilo je

toliko produbljeno i sistematski razrađeno da je Kant mogao reći kako je Logika u Aristotela dobila tako savršen oblik da iza toga niti je mogla više učiniti korak naprijed, niti je morala učiniti korak nazad. I premda je Aristotel u osnovi razradio principe strogo formalne logike, on ipak te oblike razložitog mišljenja nije potpuno odijelio u nekom čistom apstraktnom vidu od samog bitka. Za njega su npr. i kategorije ne samo najopćiji predikati mišljenja, već ujedno i najopćije odredbe svega postojećeg, a osnovni logički principi istovremeno su i principi samih stvari.

Od brojnih predstavnika megarsko-stoičke škole logičkom se problematikom posebno bave Megarani: Euklid, Diodor i Filon, kao i stoik Hrizip (koji je napisao 311 knjiga iz logike). No sva su djela ovih plodnih mislilaca na žalost izgubljena, tako da o njihovim tezama saznajemo uglavnom iz djela njihovih protivnika. Megarsko-stoička škola otkrila je tzv. logiku antinomija (kao što je npr. antinomija »Lažljivac« u okviru koje se za sud »Ja lažem« ne može ustvrditi ni da je istinit ni lažan), kao što je stvorila i logiku propozicija (upravo taj dio stoičko-megarske logike visoko vrednuju pripadnici suvremene simboličke logike). Stoici su prvi toj disciplini dali ime logika u smislu koji se otprilike i danas upotrebljava za tu disciplinu, lučeći je od gramatike (što nije slučaj kod Aristotela), ali još uvijek ne i od spoznajne teorije (pa i retorike).

U srednjem vijeku (naročito u razdoblju apsolutne prevlasti skolastike) logika je formalizirana i razrađivana do preciznih distinkcija kao osnovni

instrument kojim je prije svega trebalo dokazivati ispravnost vjerskih dogmi i koji nije služio za spoznavanje neke sadržajne, objektivne istine. Kako bi olakšali učenje takve logike, skolastici su uveli niz vrlo praktičnih mnemoteničkih naziva koji olakšavaju pamćenje određenih logičkih pravila (npr. Barbara, Celarent, Darii, Ferio itd., gdje vokali u riječima pokazuju kvalitet i kvantitet sudova). Oni su razradili i neke specifične probleme, kao što su problem supozicije, apelacije, analogije itd. Najzanimljivija je, međutim, srednjovjekovna logička problematika bila tretirana u tzv. sporu oko univerzalija, koja je filozofe podijelila u dvije oprečne struje (v. Nominalizam, Realizam). Petrus Ramus ustaje već na početku novog vijeka protiv aristotelovske logike. On je logici dao sistematsku razdiobu (pojam, sud, silogizam i dr.) koja se u mnogih logičara zadržala do danas. Od ostalih mnogobrojnih kritičara Aristotelova i skolastičkog formalizma u logici valja prije svega spomenuti engleskog filozofa Fr. Bacona (Bekn). On negira vrijednost silogizma i dedukcije i pokušava izgraditi novu logiku koja treba da zamijeni staru, aristotelovsku. Već i u samom naslovu njegova glavnog djela »Novi organon ...« jasno se vidi tendencija da se Aristotelov organon zamijeni novim »oruđem«. Nasuprot deduktivnom silogističkom dokazivanju treba, prema Baconu, primijeniti empirijsko istraživanje, kako bismo savladali prirodu a samim tim i poboljšali uvjete ljudskog života. Za takav je posao primjerena samo induktivna metoda koja polazi od osjeta i

pojedinačnih činjenica te se postupno uzdiže do općih zaključaka. Baconovo učenje o induktivnoj metodi, premda nedovršeno i jednostrano, odigralo je veliku ulogu u razvoju logike. On je osnivač induktivne logike koju su dalje razvili i usavršili engleski logičari XIX stoljeća (osobito J. St. Mill).

Najpoznatiju logiku XVII stoljeća, tzv. Logiku Port-Royala (»La logique ou l'art de penser«) napisali su Descartesovi učenici A. Arnauld (Arno) i P. Nicole (Nikol), a u njoj su sadržani, kao kasnije u nekim Leibnizovim istraživanjima, mnogi elementi moderne metematike i simboličke logike.

Po Kantu, logika se dijeli na logiku opće upotrebe razuma i na logiku specijalne upotrebe razuma. I dok prva logika sadrži apsolutno nužna pravila mišljenja, bez kojih uopće nije moguća upotreba razuma, druga sadrži pravila po kojima treba misliti o nekoj određenoj vrsti predmeta. Opća se pak logika dijeli po Kantu na čistu i primijenjenu. U čistoj logici apstrahiramo od svih empirijskih uvjeta u okviru kojih djeluje naš razum (kao što su npr. utjecaj osjetila, zakoni pamćenja i sl). Primijenjena logika bavi se, naprotiv, pravilima upotrebe razuma unutar subjektivnih, psihološki relevantnih uvjeta. U užem smislu, Kant pod logikom dakle misli na logiku za koju uopće nije važan sadržaj spoznaje, već samo forma mišljenja. Logika je stoga apriorna formalna disciplina koja može formulirati samo negativne uvjete istinitosti. Pored formalne logike, Kant je zasnovao i tzv.transcendentalnu logiku, tj. logiku koja određuje podrijetlo, opseg i objektivnu valjanost naših spoznaja apriori. (Ono

što Kant zove transcendentalnom logikom u stvari je gnoseologija.)

Tvrdeći istovetnost bitka i mišljenja, Hegel prvi zasniva domišljenu i konzekventnu ontološku logiku. U svom dijalektičkom samorazvojnom procesu apsolutna ideja poprima tri temeljna oblika: ona je, prvo, čista ideja koja se zatim otuđuje u prirodi, da bi se konačno sebi vratila u ljudskom duhu. Tim fazama u razvoju Apsoluta odgovaraju i tri osnovne filozofijske discipline: logika, filozofija prirode i filozofija duha. Logika je dakle nauka o »čistoj ideji«, odnosno o ideji u »apstraktnom elementu mišljenja«. Ali mišljenje nije samo neko subjektivno svojstvo čovjeka, već također »najunutarnija unutrašnjost« cjelokupne objektivne zbilje. Tako logika kao znanost o mislima ne može biti različita od metafizike kao znanosti o samoj zbilji koja je shvaćena u mislima. Stoga i određene forme mišljenja (kao što su pojam, sud i zaključak) ne mogu biti neko »mrtvo, nedjelotvorno i indiferentno posuđe za predstave i misli«, već samo živi duh zbilje. Dijalektičkim procesom negacije, koji počinje od najjednostavnije, sadržajno najsiromašnije ontološke kategorije, kategorije čistog bitka, postepeno se razvija zaokružen sistem filozofijskih kategorija što u sebi ne sadrže samo ontološke već i logičke kategorije. Hegelova logika predstavlja svojevrstan pokušaj sinteze ontologije, spoznajne teorije i logike. S tih pozicija on kritizira formalnu logiku u cjelini, a posebno negira one elementarne principe na kojima počiva čitava ta logika (v. Principi (logičkog) mišljenja).

Dva su ekstremno različita pravca novije logike: psihologizam (psihologistička logika) i logicizam.

Psihologistička logika, razvila se uporedo s razvojem empirijske psihologije u XIX i XX stoljeću. Suvremeniji predstavnici tog smjera (koji ima svoje izvore već kod Hobbesa, Lockea, neokantovca Friesa, kao i J. St. Milla) jesu E . Beneke, Lipps, J. Baldwin (Baldvin), Th. Ziehen (Cien) i dr. Psihologisti smatraju da je logika kao nauka o formama i zakonima mišljenja podređena psihologiji koja proučava sve psihičke procese, pa tako i mišljenje. Ne možemo, prema psihologistima, logiku distingvirati od psihologije ni po tome što bi prva bila znanost samo o pravilnom mišljenju, jer, kako kaže Lipps, nepravilno mišljenje uopće nije mišljenje. Pitanje kako treba da mislimo ako želimo spoznati istinu svodi se, prema psihologistima, na pitanje kako faktički mislimo kad spoznajemo. Ukratko: logika mora počivati na psihologijskim temeljima, jer logičke zakonomjernosti ne predstavljaju ništa posebno, već su samo rezultat psihičkog doživljavanja i psihologijske zakonitosti.

Logicizam. Potpuno suprotan svim oblicima psihologizma je pravac koji se obično naziva logicizam ili logizam. Taj smjer, koji vrlo radikalno inzistira na potpunoj autonomnosti logičkog područja, ima svoje najznačajnije predstavnike u Bernardu Bolzanu (Bolcano), zatim Edmundu Husserlu, Alexandru Pfänderu i dr. Logicisti smatraju da je predmet logike posebno »treće carstvo« idealnih logičkih tvorbi, vanvremenskih i neovisnih o svakom realnom mišljenju, o bilo kojoj psihičkoj zbilji.

Bolzano drži da osim stavova koji su mišljeni i izraženi riječima postoje i tzv. »stavovi po sebi«. »Stav po sebi« je svaki iskaz da nešto jeste ili nije, bez obzira na to da li je taj iskaz istinit i da li ga bilo tko izriče ili misli. »Stavovi po sebi« nisu stoga nikakvi psihički doživljaji; to su idealne tvorbe, potpuno nezavisne od spoznajnog subjekta ili bilo koje druge sfere realiteta. Upravo takve idealne tvorbe predmet su logike. I Husserl (još ekstremnije od Bolzana) odbacuje svaki psihologizam, a elemente psihologističkog pristupa logici nalazi i u logikama (kao što su npr. one Überwega, Sigwarta i dr.) što se inače ograđuju od psihologizma. Husserl tvrdi kako psihologija proučava realne duševne procese poimanja, suđenja i zaključivanja, a logika idealne tvorbe pojam, sud, zaključak itd.

Poseban pravac suvremene logike predstavlja tzv. simbolička logika (odnosno matematska logika) koja okuplja velik broj logičkih istraživača (v. Simbolička logika).

Premda se Marx nije posebno bavio eminentno logičkom tematikom, ipak je marksistički pristup bitnim problemima logike vidljiv iz niza postavki u djelima klasika. Engels ukazuje na to kako je Hegelova kritika formalne logike u osnovi tačna, ali da tu logiku ipak ne možemo, poput Hegela, svesti na običnu besmislicu. Formalna je logika dobra za »kućnu upotrebu«, za »dnevni život«, tj. za kratka vremenska razdoblja u kojima predmeti ostaju praktično nepromijenjeni. Ona, međutim, ne može zadovoljiti u znanosti i uopće tamo gdje stvari promatramo u njihovu kretanju i mijenjanju. Za

Plehanova to ujedno znači da je formalno-logičko mišljenje poseban slučaj dijalektičkog mišljenja. V. I. Lenjin naročito naglašava da su logika, dijalektika i spoznajna teorija »jedno te isto«. Stoga za njega logika »nije učenje o vanjskim formama mišljenja, nego o zakonima razvitka svih materijalnih, prirodnih i duhovnih stvari, tj. rezultat, suma, zaključak *historije* spoznaje svijeta«. U marksističkoj filozofiji poslije Lenjina problem odnosa između formalne logike i dijalektike bio je predmet mnogobrojnih diskusija. Istovremeno su se, međutim, u okviru raznih dogmatskih koncepcija uvijek iznova ponavljale poznate opće teze o odnosu logike i dijalektike, a zaboravilo se na druge, eminentno logičke probleme, pa se izgubio gotovo potpuno kontakt sa suvremenim pravcima i stremljenjima u logici. U posljednje se vrijeme, uglavnom i zbog imperativnih potreba unutar raznih posebnih znanosti, studioznije tumače logički problemi, pa je izostalo i ono apriorno odbacivanje svih »građanskih logika Zapada«, što je ranije nesumnjivo više kompromitiralo marksizam negoli što mu je koristilo.

LOGOS (grč. pojam najrazličitijeg značenja: um, riječ, govor, smisao, zakon, razlog, uvjet, zakon svijeta, izreka, bog i dr.), bitna kategorija grčke filozofije (koju su kasnije preuzeli kršćanski teolozi), a iskazuje princip, svjetski um, objektivni zakon po kojem se sve događa. Logos je — po Heraklitu — imanentan svemu postojećem, on je »zajednički, pa ipak većina živi tako kao da ima svatko svoju vlastitu pamet«. Jer »za taj logos, premda je vječan,

ljudi nemaju razumijevanja«, pa izgledaju, iako su budni, kao da spavaju. Spoznaja logosa uvjetovana je time da se ne ostaje na pojedinačnosti i osjetilnosti, već da se iznađe onaj nužni, opći zakon koji važi za sve i koji se ispoljuje u svemu. Stoga postupanje samo »po svojoj vlastitoj pameti«, koja je kadikad poput dječje igračke, znači nemogućnost uvida u tu ontičku strukturu samog kozmosa koja je sadržana u logosu, a koja je vječna borba suprotnosti. Heraklitovo poimanje logosa, koji se može spoznati samo »udubljivanjem u prirodu«, utjecalo je na neke stoičke koncepcije, a zatim i na aleksandrijsko-židovsku filozofiju, odakle je prenesena i u Ivanovo evanđelje. Kod Ivana logos je shvaćen i kao sin božji, tj. drugo lice trojstva.

M

M, u logici oznaka za srednji pojam (terminus medius) unutar silogističkog zaključka (v. Silogizam).

MAJEUTIKA (grč. maieutike tehné babička vještina, primaljstvo), metoda Sokratova vođenja razgovora koja se sastoji u tome da se iz subesjednika »izvuče« (kao što primalja vadi dijete iz majke) prava istina. I dok se u početku razgovora obično ukazuje na pogrešne odgovore, druga faza, odbacujući sve neispravno i protivurječno, iznuđava, izvlači od sugovornika pravu spoznaju i ispravnu definiciju pojma o kojem je riječ.

MARKSIZAM, učenje, odnosno nazor na svijet što je iz filozofijskog aspekta zasnovan na materijalističkom i dijalektičkom (v. Dijalektika) poimanju i koji se kao potpuno novo izgrađeni pogled javlja četrdesetih godina XIX stoljeća. U okviru ovog kratkog pregleda morali bismo prije svega ukazati na neke momente *filozofijske* dimenzije marksizma, spominjući samo uzgred neke teoretske, historijske, socijalne i ekonomske činioce što

su uvjetovali pojavu i rast marksističke revolucionarne misli. No kako je eminentno filozofijska problematika marksizma tretirana u nizu pojmova ovog leksikona (tako gotovo u svim većim pojmovima, a posebno u terminima kao što su Dijalektika, Estetika, Monizam, Ontologija, Spoznajna teorija itd.), ovdje ćemo dati samo sumaran prikaz nekih temeljnih marksističkih postavki, obraćajući nešto veću pažnju izvorima marksizma i lenjinskoj revolucionarnoj primjeni Marxovih teza na posebne uvjete epohe imperijalizma.

Marksizam se javlja u historijskim okvirima sve oštrije klasne diferencijacije u zapadno evropskim zemljama kad antagonizam između proletarijata i buržoazije poprima oblike koje zbog unutarnjih protivurječnosti ne može više razriješiti građansko društvo. Temeljna suprotnost između rada i kapitala razjeda i negira, unutar kapitalističkog načina proizvodnje, samu strukturiranost na eksploataciji zasnovanog društvenog sistema proizvodnje i raziobe dobara, koji je osuđen da u historijskoj perspektivi bude zamijenjen iz osnova novim odnosima. U tom prijelomnom razdoblju, kad proletarijat organizirano stupa na svjetsku pozornicu, marksizam postaje ona osnovna idejna orijentacija koja zahtijeva totalni revolucionarni preobražaj svijeta.

Marksizam zbiljski prevladava, no i nastavlja, u sebi uključuje sva najznačajnija ostvarenja ljudske kulture i civilizacije, sve ono što je građansko društvo izborilo u svom historijskom usponu kao pozitivno. Premda mnogi racionalni filozofijski i znanstveni elementi u idejnim tvorbama potkraj

XVIII i početkom XIX st. u sebi sadrže i mnoge bitne početne pretpostavke izgradnje novoga marksističkog poimanja svijeta i čovjeka, marksizam ne znači eklektički zbir tih teorija, već iz korijena novo, cjelovito učenje, usmjereno na potpuno izmijenjenu ulogu i misiju čovjeka u svijetu i novu dimenziju sagledavanja historije.

Marksizam prije svega nastavlja, no u temeljnoj orijentaciji i materijalistički obrće, tradiciju njemačke klasične idealističke filozofije. Na kulminacionoj tački te filozofije, G. W. F. Hegel je u okviru svog racionalnog i panlogističkog sistema postavio fundamentalnu tezu koja pogađa srž mističkog i iracionalnog: sve je umno ujedno i zbiljsko (wirklich) i sve zbiljsko umno. Prihvaćajući taj stav i najjasnije od svih Hegelovih učenika shvaćajući domet hegelijanske filozofske misli, Marx je ujedno bio u mogućnosti da prema njoj usmjeri svoje radikalno kritičko pitanje, koje u sebi ne sadrži samo negaciju Hegelovog filozofiranja, već znači prevladavanje cjelokupne dotadašnje filozofske pozicije kao isključivo i jednostrano filozofske: da li je pomirenje ideje i zbilje, logosa i realnosti, umnog i postojećeg doista u stvarnosti realizirano, ili je tek zamišljeno kao realizirano, dakle realizirano samo u mislima, samo idealno, samo u filozofiji kao filozofiji. Jasno materijalistički naglašavajući primat realiteta pred idealitetom, marksizam ujedno zastupa tezu o aktivnom ljudskom zahvatu u realni svijet, nasuprot pasivnom, kontemplativnom, iluzionističkom, filozofskom meditiranju o tom svijetu, nasuprot samo idealnom pomirenju uma i zbilje:

»Filozofi su dosad samo tumačili svijet, ali stvar je u tome da se on izmijeni« (Marx; Teze o Feuerbachu). Istina je čovjeka, dakle, istina njegova historijskog opstojanja, njegova faktičkog života, njegove zbiljske egzistencije. Na temeljima materijalističke dijalektike, koja u sebi uključuje ali i negira kako idealizam njemačke škole tako i mehanički i svaki drugi pasivistički, metafizički materijalizam (vulgarni materijalisti, francuski prosvjetitelji XVIII stoljeća, Feuerbach), marksizam gradi novu anticipaciju budućeg svijeta, filozofiju koja » u proletarijatu nalazi svoje materijalno oružje«, kao što »proletarijat u filozofiji nalazi svoje duhovno oružje«. Upravo zato što proletarijat ukidanjem klasnih, kapitalističkih društvenih odnosa ne stvara samo formaciju društva u kojem postaje vladajućom klasom, već stvara pretpostavke za dokidanje svih klasa uopće, pa tako i same klase proletarijata, istinski se racionalni odnosi, zbiljska i humana filozofija »ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata«, a »proletarijat se ne može ukinuti bez ostvarenja filozofije« (Marx).

Marksizam predstavlja svojom kritičkom pozicijom i puno prevladavanja ograničenosti građanskog tumačenja ekonomske problematike. U okviru tih pitanja za nas je bitno jedno: tamo gdje su ekonomisti klasične škole (npr. Smith i Ricardo) vidjeli samo odnos među stvarima, Marx otkriva prije svega odnos među ljudima. Višak vrijednosti, ta centralna kategorija Marxove kritike, zasnovana je u njega na eksploataciji ljudske radne snage, a ne na iskorištavanju strojeva, zemlje itd.

Marksizam u sebi sintetizira i mnoge pozitivne i humane teze *utopijskog socijalizma* (Saint Simon (Sen Simon), Fourier (Furje), Owens (Ovens). S pozicija novih pravednijih i razumnijih odnosa među ljudima, utopisti kritiziraju i osuđuju kapitalističko društvo, proklinju njegov sistem izrabljivanja, maštaju o njegovom smjenjivanju i uvjeravaju bogate u nemoralnost njihova bahatog i parazitskog odnosa prema siromašnim stvaraocima društvenih dobara. Ne shvaćajući, međutim, bitne komponente najamnog ropstva i ne uočavajući osnovnu društvenu snagu koja je sposobna da postane tvorac novog svijeta, utopisti ne vide realan put izlaza u određenom historijskom momentu i ne mogu raščlaniti i proniknuti mehanizam eksploatacije i klasne borbe unutar kapitalističkog sistema. No sve što na tim slikama nađe, na tom svijetu budućnosti nije puka iluzija, filantropska sentimentalnost ili fantastična slika neke više harmonije, već što ostaje ljudski realno i moguće, što »kroz san tendira ozbiljenju« (E. Bloch), — vodi k socijalističkoj izmjeni, tj. onom cilju za čije se ostvarenje bori marksizam. Socijal-utopisti nisu vidjeli razne faze u razvitku borbe za novo društvo. Marksizam, međutim, ukazuje na to kako u procesu svjesne akcije radničke klase da riješi osnovnu protivurječnost kapitalizma, protivurječnost između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja, nužno dolazi nakon svrgavanja buržoazije do diktature proletarijata i do socijalizma kao prelazne etape na putu u komunizam.

Marksizam također prihvaća mnoge pozitivne rezultate istraživanja kako francuske historijske nauke iz razdoblja restauracije (Thierry, Guizot, Mignet), tako i drugih historijskih analiza, no ujedno i ukazuje na mnoge bitne jednostranosti raznih teorijskih koncepcija o historiji. Osnovni je nedostatak većine tih teorija u tome što ne vide temeljne pokretačke snage historije i one presudne uvjete unutar kojih nastaju određeni historijski pokreti. »Ljudi sami prave svoju historiju, ali čime se određuju motivi ljudi i naročito masa, čime su izazvani sukobi protivurječnih ideja i težnji, šta predstavlja ukupnost svih tih sukoba i cijele mase ljudskih društava, kakvi su objektivni uvjeti proizvodnje materijalnog života, koji čine osnovu čitave historijske djelatnosti ljudi, kakav je zakon razvitka tih uvjeta, na sve to obratio je pažnju Marx i pokazao put k znanstvenom izučavanju historije, kao na jedinstveni proces, zakonit u svojoj golemoj raznovrsnosti i protivurječnosti« (Lenjin).

Historija je uvijek historija klasnih borbi. Ropske lance zamjenjuje spahijska knuta, a knutu iscrpljujući rad u tvornici. Plebejci i patriciji, rob i gospodar, plemić i kmet, car i podanik, cehovski majstor i šegrt, tvorničar i proleter, uvijek u novim oblicima ugnjetavani i ugnjetavač, vlasnik i izvlašteni stoje u nepomirljivom stalnom antagonizmu i vode otvorenu ili pritajenu borbu, koja na kraju uvijek rezultira revolucionarnim preobražajem društva i progresivnim usponom ljudske historije. Ta je historija, uza sve svoje povremene regrese, prava dimenzija ljudskog razvoja i medij gdje se

sintetizira čovjekov istinski prirodni i društveni opstanak.

Uzevši u cjelini, marksizam kao prevladavanje stare filozofije, političke ekonomije, sociologije, historiografije i uopće znanstvene metode, nije parcijalno tumačenje problema čovjeka i svijeta iz isključivog aspekta bilo koje posebne znanosti ili ideologije. Upravo stoga marksizam nije jedna od mogućih varijanti filozofije uz druge filozofije — ali je ipak istinska filozofija suvremenog svijeta ne samo kao negacija onog sterilnog i pasivno-sistematskog u građanskoj filozofiji (a samim tim i puna afirmacija svega misaono vrijednog i zbiljski suvremenog unutar same te filozofije), već i kao poziv na puni korjeniti obrat otuđenog i dehumaniziranog i građanskog svijeta. Marksizam je stoga unutarnje i organski povezan nazor o svijetu, a krajnji je cilj njegovih teoretskih napora i praktičnih htijenja (a praksa i teorija su u marksizmu istoznačni pojmovi), bitna izmjena odnosa među ljudima i njihovo humaniziranje. No svaka humanizacija tih odnosa, koja ne bi mijenjala i odnose vlasništva, koja iz neposrednog proizvođača ne bi učinila i neposrednog vlasnika, koja ne bi raspodjelu viška proizvoda prepustila samom proizvođaču, svaka, dakle, humanizacija koja ne bi imala svoje konkretno tlo u takvom proširenju prava vlasništva, da »vlasništvo« u starom smislu riječi u stvari i dokida, bila bi gola apstrakcija i fraza. Stoga marksizam — koji otkriva konkretni put za ostvarenje svojeg cilja i koji se ne zadovoljava transcen-

dentnim filozofskim pomirenjem u nekom idealnom carstvu — i jest *realni humanizam.*

Sasvim je, međutim, jasno da Marx nije mogao analizirati sve teoretske i praktične modalitete ostvarenja revolucije koju je predskazao kao neminovnu. U novim uvjetima borbe proletarijata i bitno izmijenjenim odnosima snage u svjetskim razmjerima, u epohi imperijalizma, Lenjin revolucionarno razvija marksizam i postavlja i ostvaruje tezu o mogućnosti razbijanja imperijalističkog lanca na njegovoj najslabijoj tački, o mogućnosti pobjede socijalizma u jednoj zemlji. Stoga Lenjinovu filozofiju ne treba samo tražiti u njegovim eminentno filozofskim djelima (kao što su »Materijalizam i emipiriokriticizam«, ili prije svega »Filozofske bilježnice«), već i u njegovim revolucionarnim istupima, grozničavim, borbenim govorima, čitavom njegovu djelovanju kao čovjeka i tribuna, u strastvenom pokušaju pokretanja mase nepokretnih mužika, kao i u negaciji parlamentarnog liberalizma i filantropskog deklamiranja građanske pseudointeligencije. U novom historijskom momentu V. I. Lenjin ukazuje na nekoliko najbitnijih karakteristika epohe imperijalizma i proleterske revolucije: 1. Koncentracija proizvodnje i kapitala i stvaranje monopola; 2. Stapanje bankovnog i industrijskog kapitala i razvoj parazitske financijske oligarhije; 3. Zamjenjivanje izvoza robe izvozom kapitala; 4. Završetak podjele tržišta u svijetu od strane velikih kapitalističkih sila, zbog čega se nova tržišta mogu osvojiti samo ratom; 5. U raznim državama kapitalizam se privredno neravno-

mjerno razvija i zato uvijek iznova dolazi do pretenzija razvijenijih zemalja za novom podjelom svijeta; 6. Proletarijat treba da iskoristi neimnovno razračunavanje među imperijalističkim silama i podigne revoluciju u onoj zemlji u kojoj u danom momentu zbog vanjskih protivurječnosti i unutarnjih slabosti postoje najrealniji uvjeti za svrgavanje vlasti buržoazije.

Lenjinska je baklja zasvijetila u mraku svjetskog rata i u tom bestijalnom masakru, u kojem je ostalo ležati dvanaest milijuna ljudi, Lenjinov je poziv na revoluciju, koja donosi mir i hljeb, snažno odjeknuo u svim streljačkim jarcima. Rusija postaje poprište na kojem se odigravaju svjetsko-historijska zbivanja, a teoretičar, strateg i taktičar revolucije, Lenjin, obogaćuje marksizam novim teoretskim i praktičnim spoznajama. No birokratsko-etatističke tendencije, koje se pojavljuju nakon Lenjinove smrti, poprimaju kasnije sve više oblike koji u staljinskoj praksi ukazuju na potpuno napuštanje nekih osnovnih marksističkih principa. U okviru sterilne Staljinove dogmatike, filozofska se misao svodi na isključivu »razradu« njegovih tačaka i crta i negira svako stvaralačko tumačenje aktualnih problema svijeta i čovjeka.

Marksizam teoretski i filozofski izgrađuje i za njega se praktično bori niz značajnih mislilaca (Plehanov, Mehring (Mering), Lafargue (Lafarg), R. Luxemburg, a od novijih filozofa Cornu (Korni), Bloch, Lukács, Lefebvre (Lefevr), Goldmann, Marcuse, Fromm i dr) no bitna orijentacija zacrtana je prije svega u djelima klasika (Marx, Engels, Le-

njin), djelima koja i danas ostaju živi vodič i putokaz u suvremenosti. Preko sedamdeset i pet godina nakon Marxove smrti, marksizam je proživljavao i ozbiljnu unutarnju krizu, izazvanu od teoretskih samozvanaca, dogmatičara i konstruktora koji su određivali šta i dokle se smije i treba misliti i raditi i koji su pragmatički mjerili i prekrajali duboku marksističko-lenjinističku misao koja je svojim pojavljivanjem otvorila novu epohu i udarila temelje istinski misaonom i praktičnom osvajanju i humaniziranju svijeta. No sve te smetnje, devijacije i izopačavanja nisu mogla uništiti aktualnu vrijednost izvornog marksizma. Nove smjele teoretske projekcije i nova iskustva bogate svakim danom marksizam, a samim tim ujedno pokazuju i genijalnost i sveobuhvatnost osnovne Marxove misli. U tom je smislu i Titova, jugoslavenska revolucionarna praksa kako oživotvorenje osnovnih teoretskih principa klasika, tako i nov doprinos daljem razvoju i produbljivanju marksizma.

Marksizam nije nikakav završeni apriorni sistem i shema, te se otkrivajući bit društvenih odnosa i idejnih stremljenja ne može zaustaviti u svojem razvoju. Oslobađajući na realnoj osnovi svijet svih oblika otuđenja, marksistička filozofijska anticipacija novog svijeta stoji otvorena prema realnim problemima čovjeka suvremene epohe i predstavlja idejnu osnovu za pretvaranje svijeta u zbiljsku domovinu humanog.

MATERIJALIZAM, jedan od dva temeljna smjera filozofiranja (suprotno idealizam, v.), po kojem su materija, odnosno priroda, primarni, a duh,

ideja, svijest sekundarni i iz njih izvedeni. Materijalizam (suprotno nekim oblicima subjektivnog idealizma) tvrdi postojanje objektivnog svijeta neovisnog o svijesti (odnosno prije svake svijesti), kao i mogućnost objektivne spoznaje tog svijeta (suprotno raznim oblicima agnosticizma, v.). Zastupajući redovno na spoznajnom, etičkom i društvenom planu progresivne teze i boreći se s manje ili više dosljednosti protiv svih oblika praznovjerja, religioznog misticizma ili drugih formi ideološkog otuđenja, materijalizam je značio onaj pravac u filozofskim istraživanjima koji je, bez obzira na čestu jednostranost i devijacije (prije svega u raznim oblicima mehaničkog i vulgarnog materijalizma), predstavljao zbiljski napredak u historiji ljudske misli. »Materijalističko je shvaćanje, shvaćanje prirode onakve kakva jest, bez ikakvih stranih dodataka« (Engels). Upravo sve dubljim prodiranjem u strukturu same materije, materijalizam mijenja svoje oblike, od naivnog materijalizma nekih grčkih mislilaca, raznih oblika mehaničkog i vulgarnog materijalizma, do suvremenih, filozofijski najdomišljenijih oblika marksističkog, dijalektički shvaćenog materijalizma, koji je ujedno najprimjereniji zakonomjernostima kretanja, razvoja i unutrašnje strukturiranosti same materijalne zbilje.

Star koliko i samo ljudsko mišljenje, koliko i prvi doista filozofijski nazori o svijetu, koji su se emancipirali od mitologije, materijalizam je prošao niz faza u skladu sa cjelokupnim razvitkom društva, posebnih znanosti i filozofije. Na evropskom tlu on se kao nazor o svijetu pojavljuje u VII i VI

st. pr. n. e., na grčkim obalama Male Azije u okviru najstarijih grčkih filozofskih škola (v. Grčka filozofija). Voda, zrak, apejron, vatra, četiri osnovna elementa homeomerije ili atomi, samo su razni oblici shvaćanja prapočela, odnosno materije. Tales, Anaksimen, Anaksimander, Heraklit, Empedokle, Anaksagora, Demokrit i dr. grčki filozofi, s manje ili više dosljednosti, s većim ili manjim ustupcima idealizmu, brane često naivnu ali u osnovi ispravnu materijalističku misao o postojanju jedne primarne pratvari koja uvjetuje svojim spajanjem i razdvajanjem, nestajanjem ili stvaranjem, svekoliki univerzum. Ontološki orijentirane materijalistički, te filozofije još nemaju (osim u slučaju Demokrita) izgrađeniju spoznajnu teoriju. Prvu materijalističku gnoseologiju zasnovao je atomist Demokrit, a njegove često naivno izražene predodžbe o sličicama koje iz materije prodiru u oko, izražavaju u stvari temeljnu materijalističku misao o odrazu materijalnog objektivnog svijeta u svijesti subjekta, koja je ostala važeća za mnoge kasnije materijalistički koncipirane spoznajne teorije. Najvažniji i najrazrađeniji literarni izraz Epikurova atomističkog materijalizma dao je Lukrecije Kar u svom poznatom spjevu »O prirodi stvari«.

U srednjovjekovnoj filozofiji prekinut je unekoliko razvoj materijalističke misli antičkih i rimskih mislilaca, te se materijalizam pojavljuje samo unutar nekih spoznajnih postavki nominalizma (v.). Ali teze Roscelina službena filozofija proglašava herezom, te čitavim tim razdobljem dominira ipak skolastička idealistička filozofija.

Prekid sa skolastikom, za vrijeme renesanse, značio je ujedno i povratak materijalizmu i njegovo plodonosno nastavljanje (npr. u filozofijama Telesia ili Bruna).

U Engleskoj se novi, antiskolastički način mišljenja očituje u mnogim filozofijama, s jasno naglašenim materijalističkim elementima. Filozofije Bacona, Hobbesa, Lockea i nekih drugih empirista radikalno niječu sterilnu idealističku skolastiku i metodološki apriorizam te filozofije, a J. Locke dao je prvi i izvanredno razrađenu materijalističku spoznajnu teoriju (v. Empirizam).

U XVIII stoljeću J. Toland, a zatim osobito D. Hartley (Hartli) i J. Priestley (Pristli) razvijaju materijalističke poglede na području kritike religije i psihologije.

Oživljavanje epikureizma, što ga je izvršio P. Gassendi u Francuskoj, kao i neki materijalistički elementi (osobito u fizici) Descartesa, pripremaju teren za trijumf materijalističke misli, što će se zatim ostvariti u filozofijama enciklopedista. Panteistička misao Barucha Spinoze također utječe na dalji razvoj napredne misli i svojim smionim i osebujnim rješenjima negira misticizam i vjerski fanatizam tradicionalne idealističke srednjovjekovne filozofije. Najviši uspon predmarksistička materijalistička filozofija dosiže nesumnjivo u francuskim misliocima kao što su Helvetius, Lamettrie, Diderot i Holbach (v. Francuski materijalisti XVIII stoljeća).

Nakon velikih sistema klasičnog njemačkog idealizma od Kanta do Hegela, u Njemačkoj se javlja materijalistička antiteza kod Ludwiga Feuerbacha

koji daje duboku kritiku religije i Hegelove filozofije, te u okviru antropološke problematike postavlja neke pretpostavke koje znače važnu kariku domarksističkog materijalizma. Suprotstavljajući se, međutim — kao i vulgarni materijalisti njemačke škole: K. Vogt, J. Moleschot (Molešot), L. Büchner (Bihner), a zatim i neki pretežno lijevo orijentirani mislioci: M. Stirner (Štirner), B. Bauer, A. Ruge pa i J. Dietzgen (Dicgen) — onoj idealističkoj tradiciji spekulativne filozofije koja je bila izvanredno razvijena u Njemačkoj, ti mislioci često ne utječu presudno na plodonosan razvoj filozofije, pa po domišljenosti sistema i razrađenosti osnovnih postavki zaostaju ponekad za idealistički koncipiranim filozofijama tadašnje Njemačke. Stoga su tek Marx i Engels svojim istinskim obratom i dijalektičkim prevladavanjem kako idealističkih tako i vulgarnomaterijalističkih sistema tadašnje njemačke filozofije označili onu sveobuhvatnu interpretaciju historije i društva na koju mogu nastaviti Lenjin, Plehanov i drugi marksisti (v. Marksizam).

Materijalizam je (ponekad i s dijalektičkim predznacima) vidljiv i u ruskih filozofa kao što su V. Bjelinski, A. Hercen, N. Černiševski i N. Dobroljubov. Ti ruski demokratski revolucionarni mislioci također su pripremili tlo za razvoj materijalizma koji je u Rusiji i ranije imao duboko ukorijenjenu tradiciju (v. Ruska filozofija).

Osim dijalektičkog oblika materijalizma (v. Marksizam), materijalizam je u svojoj historiji imao i neke druge temeljne karakteristike, specifične za određenu grupu mislilaca, odnosno određeno vre-

mensko razdoblje. Spomenut ćemo dva takva temeljna oblika.

Mehanički materijalizam, pokušava sve zakonitosti prirode i društva svesti pretežno na neke elementarne mehaničke zakone. Za takvu je vrst materijalizma kretanje npr. rezultat mehaničkog djelovanja jednog tijela na drugo, a cjelokupna je materija sastavljena od nepromjenljivih dijelova i svi se procesi odvijaju u znaku sastavljanja, međusobnog utjecaja i rastavljanja tih dijelova. Takav materijalizam zaboravlja, dakako, na svu kompleksnost aktivnog djelovanja subjekta kao i na praktični odnos čovjeka prema svijetu koji mijenja, te je Marx (posebno u svojim čuvenim Tezama o Feuerbachu) jasno ukazao na ograničenost pasivno-kontemplativne pozicije tog materijalizma.

Vulgarni materijalizam, čiji su glavni zastupnici K. Vogt, L. Büchner i J. Moleschott, orijentiran je pretežno prirodoznanstveno. U težnji za »radikalno« materijalističkom interpretacijom svih prirodnih, psihičkih i spoznajnih procesa, ti materijalisti vulgariziraju, uprošćuju neke opće filozofske materijalističke teze i »primjenjujući« ih na znanstveno područje zapravo više kompromitiraju materijalizam no što pospješuju njegov razvoj. Oni često poistovećuju prirodne i društvene zakone, ne uočavaju specifičnost misaonog procesa (za njih mozak izlučuje misao kao što jetra izlučuju žuč), banaliziraju neke spoznajne materijalističke teze i sve bez ostatka svode na znanstveno (a vrlo često i pseudoznanstveno) pozitivno »utvrđeno« objašnjavanje svih duševnih i duhovnih fenomena. U popu-

larizaciji nekih antireligioznih postavki, i taj je materijalizam, međutim, odigrao određenu pozitivnu ulogu.

METAFIZIKA (grč.meta ta fysika, tj. iza fizike, odnosno iza fizičkih knjiga), u prvotnom smislu filozofijska disciplina koja raspravlja o onom što prelazi (transcendira) iskustvo, o prvim temeljnim principima i uzrocima bića. Naziv je nastao tako što je Aristotelovo djelo koje istražuje temeljne zasade njegove cjelokupne filozofije dolazilo po redu iza fizike, te su ga peripatetici (prvi je to učinio Andronik s Roda) nazvali metafizikom. Metafizika se često kao naziv upotrebljava i za filozofiju uopće, a posebno kako bi se označila težnja da se spekulativnim putem dođe do konačnih spoznaja o biti svijeta i života, da se spozna sve što je iznad ili iza prirode, pravo, nepromjenljivo i istinito bivstvo svega postojećeg. Tako su nekad uobičajena metafizička pitanja bila pitanja osnovne supstancije, kozmološko pitanje, pitanje božjeg postojanja, slobode volje, preegzistencije ili besmrtnost duše itd.

Aristotelova je Metafizika osnovno njegovo djelo čiji je sadržaj (v. Grčka filozofija) i kasnije dugo vremena bio ujedno i predmet ispitivanja ove filozofijske »discipline«. Tako se i teološki orijentirana metafizika srednjeg vijeka (osobito kod Tome Akvinskog) zasniva na nekim temeljnim postavkama Aristotela. Velike metafizičke sisteme, s mnogim antiteološkim i antiskolastičkim predznacima, zasnovali su racionalistički mislioci Descartes, Spinoza i Leibniz. No u tim spekulativno racionalnim sistemima — što pokušavaju dati neku integralnu vizi-

ju svijeta — sadržane su i mnoge anticipacije značajnih otkrića s područja posebnih nauka. Premda je Kant negirao tradicionalnu metafiziku i nazvao je »uobraženim znanjem o stvarima koje prelaze svako moguće iskustvo«, on je ipak ostao u okviru nekih temeljnih premisa zapadnoevropske metafizike (posebno u »Kritici praktičnog uma«). No na tim temeljima ostaje zapadnoevropska filozofija zapravo i u sistemima klasičnog njemačkog idealizma, pa i posthegelijanskih tendencija zaključno s Nietzscheom, a prisutna je i u nekim suvremenim filozofijskim koncepcijama (npr. Bergson, novoskolastici, neki filozofi egzistencije).

Baveći se temeljnim pitanjima o vječnom, nepromjenljivom svijetu, koji je s onu stranu realnog i osjetilnog, metafizika je u svojim spekulacijama često izvodila dokaze iz tradicionalnih, neprekoračivih i nepromjenljivih principa formalno logičkog mišljenja. Stoga je, govoreći o nekim statičkim, nepromjenljivim atributima i uzrocima svijeta ona ujedno izgradila i određeni pristup tim problemima, određenu ukrućenu, statičku metodu ispitivanja kako bi bila najprimjerenija takvom transcendentnom predmetu ispitivanja. U tom je smislu Hegel nazvao metafizikom takvo shvaćanje svijeta, stvari i pojava koje ih smatra nepromjenljivim, jednom zauvijek danim, pa je metafizičkom pristupu suprotstavio svoju dijalektičku metodu koja sve pojave i stvari promatra u neprestanom mijenjanju i razvitku. Ovaj kasnije izvedeni smisao riječi metafizike postao je predmet i marksističke kritike. Nasuprot metafizičkom mišljenju,

nasuprot mišljenju koje stvari tumači kao međusobno odijeljene, kao lišene protivurječnosti, kao vječne, uvijek apsolutno identične samima sebi, dijalektičko mišljenje stvari promatra unutar jedinstva i borbe suprotnosti i u njihovom stalnom procesu i mijenjanju (v. Dijalektika).

Metafizički, nadnaravan, nestvaran, nedosjetilan, izvan i iznad iskustva.

METODA (grč. methodos put, način), općenito planski postupak za postignuće nekog cilja na filozofijskom, znanstvenom ili praktičnom području; ustaljen i smišljen način obavljanja nekog rada, djelatnosti. Metode, tj. putovi spoznaje, jesu načini čijim se posredstvom istražuje i obogaćuje predmet određene znanosti.

Metodika (odnosno metodologija), sistem metoda neke znanosti, danih u svome jedinstvu. I premda se metode pretežno mogu označiti kao sredstva, kao postupci koji omogućuju postizanje određenog znanstvenog cilja, osnovne metode nisu u izvanjskom odnosu prema svom sadržaju, nisu neki izvanjski formalni postupci. Služeći za otkrivanje zakonitosti određenih struktura zbilje, same se metode moraju oslanjati na osnovne zakonitosti pojedinih predmeta znanosti. Stoga, bez obzira da li je istraživač toga svjestan ili nije, rezultat njegova znanstvenog rada objektivno je određen i upotrijebljenom metodom, kao što je i sama metoda dijalektički određena strukturom ispitivanog predmeta (dijalektička metoda, v. Dijalektika).

Metodologija (u logici) bavi se primjenom logičkih principa i elementarnih logičkih oblika. Teo-

retski stavovi, zakoni i pravila logike u svojoj pra-praktičnoj primjeni na proces znanstvenog istraživanja postaju principi metodologije. Tako općenito logička metodologija raspravlja o definiciji (v.), analizi (v.), sintezi (v.), indukciji i dedukciji (v.) itd.

No problem metodologije u širem smislu eksplicitno je postavljen tek u novijoj filozofiji s Baconom i Descartesom i povezan je uz snažan razvitak empirijskih nauka i uz racionalističku i empirističku kritiku skolastičke metode. (Glavno Descartesovo djelo nosi naslov Discours da la méthode — Rasprava o metodi.) Metoda postaje centralno pitanje cjelokupne filozofije i sve do Hegela smatra se da tek određena metoda kao siguran put, sredstvo, oruđe može osigurati pravo znanje. I u Hegela je metoda u centru njegovih preokupacija i njegova dijalektička metoda u sebi sjedinjuje sve posebne metode. Sintetička i analitička istovremeno, ona je apsolutna metoda ili sistem. »Metoda je — kaže Hegel — duša i supstancija i bilo što je samo onda pojmljeno i u svojoj istini znano kada je potpuno podvrgnuto metodi.« Tako ono *kako* (a ne ono *šta)* postaje presudno za filozofiju, te taj znanstvenički zahtjev za što preciznije izgrađenom metodologijom koja će donijeti sigurne naučne rezultate postaje dominantan i za jedan dio posthegelovske građanske filozofije i traje u raznim oblicima (npr. u obliku logičkog pozitivizma) sve do naših dana. Marksistička filozofija, međutim, ne traži samo promjenu načina, metode, puta, sredstva, onog *kako,* već i korjeniti zbiljski obrat svijeta, te iznalazi smisao ljudske egzistencije u novim sadržajima

humaniteta, u novom smionom očovječenju čovjeka i svijeta. Sadržaj tog poziva istovremeno je ostvarivan i primjerenim metodama njegovog oživotvorenja.

MILETSKA ŠKOLA, v. Grčka filozofija.

MISTIKA, općenito sklonost tajanstvenom, neprotumačivom, iracionalnom, natprirodnom. U filozofiji se mnogi elementi mistike zapažaju već kod Plotina u njegovu učenju o ekstazi, tj. o sjedinjavanju čovjeka s bogom. Novoplatonističku mistiku prenio je u razna kršćanska naučavanja prije svega Skot Eriugena, a pojavljuje se u srednjem vijeku i kao antiteza skolastici. Bernard od Clairvauxa (Bernar od Klervoa), Hugo (Igo) i Ricard (Rikar) od st. Victora i Bonaventura najznačajniji su predstavnici te srednjovjekovne mistike koja se bori i protiv intelektualizma i dogmatizma skolastičke filozofije. U Njemačkoj je osnivač mistike Meister Eckhart (Majster Ekart), koji je inače zaslužan za stvaranje prve njemačke filozofske terminologije. Za renesanse i reformacije djeluju mnogi filozofi čiji misticizam nosi često u sebi i neke pozitivne elemente suprotstavljanja spekulativnim sistemima kao i težnji za neposrednošću i spontanim, »prirodnim« izražavanjem osjećaja. Nabrojat ćemo samo neke od filozofa tog razdoblja u čijim filozofijama ima manje ili više elemenata mistike: Paracelsus, Pico della Mirandola (Piko dela Mirandola), Nikola Kuzanski i Jakob Böhme (Beme). U novijim filozofijama mističkih zasada nalazimo i u Geulincxa (Želensk), Malebranchea (Malbranš), Pascala (Pas-

kol), Jacobija (Jakobi), Schellinga (osobito u posljednjoj fazi), Solovjeva, Berdjajeva i dr. U tim filozofijama mistički elementi povezani su uglavnom s religioznim, antiracionalnim i društveno-regresivnim stremljenjima, te predstavljaju očigledno negativne, filozofski i sociološki preživjele tendencije.

U širem smislu mistikom i misticizmom smatraju se sva ona učenja koja vjeru pretpostavljaju zbiljskom znanju, intuiciju razmišljanju, nespoznatljivo spoznatljivom, iracionalno racionalnom.

MODALITET, općenito način (modus) postojanje samog bitka (ontološki modalitet), odnosno način suđenja ili uopće zamišljanja (logički odnosno gnoseološki modalitet). Ontološkim modalitetima, kao što su mogućnost, stvarnost i nužnost, odgovaraju logički: problematičnost, asertoričnost i apodiktičnost.

U logici se sudovi po modalitetu zasnivaju na različitoj vezi između subjekta i predikata. Ako je ta veza samo vjerojatna, tj. ako je sumnjiva, ako samo nagađamo da bi naša tvrdnja mogla biti ispravna, a nismo u to sigurni, tada je riječ o problematičnim sudovima. U afirmativnoj formi taj sud glasi: S može biti P (npr.: Kritičar je možda bio u pravu), a u negativnoj S ne mora biti P (npr.: Filozof ne mora biti spretan). Povezanost subjekta i objekta koja izriče samo faktičnost, stvarnost, iskazana je u asertornim sudovima (npr.: Biljke nemaju razuma). Ako je pak veza subjekta i objekta nužna, ako dakle ne može biti nikako drugačija nego što je iskazana, ako mora biti baš takva

kakvu smo označili, tada je riječ o apodiktičnim sudovima (npr.: Sve što je živo mora i umrijeti).

Modalitet sudova zasnivali su mnogi logičari na ontološkom modalitetu, ali i gnoseološki (npr. Kant kao stupanj sigurnosti naše subjektivne spoznaje). U suvremenoj simboličkoj logici modalitet se tretira ponekad i kao vrijednost stavova (uz vrijednost »lažnost« i »istinitost«).

MONADA (grč. monas jedinica), nedjeljiva jedinica. U grčkoj filozofiji monadama se nazivalo sve što je jednostavno, što nije složeno; stoga su monade nedjeljive kao što su ideje kod Platona ili atomi kod Demokrita. Za kršćanske mislioce bog je smatran monadom monada. Posebno mjesto i značenje pojam monada dobiva u Leibnizovoj filozofiji. Monade su tzv. posljednje jedinice od kojih je sastavljena supstancija svijeta. One su u sebi zatvorena (»monade nemaju prozora«) savršena bića, same su sebi dovoljne. Svaka monada »reprezentira ujedno univerzum«, a odnos između monada uređen je pomoću tzv. prestabilirane harmonije.

MONIZAM, filozofski nazor, odnosno svako teoretsko naučavanje po kojem se svekolika zbilja, njene protivurječnosti i razlike mogu izvesti iz jednog jedinstvenog, izvornog principa. Monistički filozofi stoga pretpostavljaju jednu supstanciju, svodeći je bilo na materiju bilo na duh ili bilo koji princip, pratvar, prvo počelo. Monizam dakle može biti materijalistički, idealistički, spiritualistički itd. Njegova je suprotnost dualizam (koji priznaje dva izvorna počela) ili pluralizam (koji priznaje mno-

štvo tih počela), odnosno svaki sistem koji materiju i duh promatraju kao dvije principijelno različite supstancije, između kojih postoji samo paralelizam djelovanja (v. Paralelizam). Monizam se stoga kao filozofski nazor temelji na tvrdnji da u svijetu postoji, unatoč beskrajnoj raznovrsnosti bića i neiscrpnom bogatstvu pojava, jedno počelo koje obuhvaća (ali istovremeno i nadilazi) sve što jest.

Svi su najveći filozofi tokom historije zapravo bili (manje ili više dosljedno) monisti. Rijetko, naime,koja filozofija može ostati na pluralitetu prapočela i samim tim ne odgovoriti na osnovno filozofsko pitanje. To, međutim, nikako ne znači da monističke filozofije, svodeći sve na jedno, ne priznaju i ne respektiraju svekoliku raznovrsnost svijeta, njegove protivurječnosti, kompleksnosti njegovih zakonomjernosti i mnogolikost raznih sfera opstojnosti.

Od starogrčkih filozofa (v. Grčka filozofija) i srednjovjekovne mistike (Meister Eckhart) do renesansnih mislilaca kao što su Giordano Bruno i dr., misao o jedinstvenoj cjelini svega što opstoji prevladava historijom filozofije. Ta je misao naročito naglašena u filozofiji Barucha Spinoze (koji upravo svojim monizmom prevladava izvjestan dualitet supstancija svoga prethodnika Descartesa). Klasične obrasce monizma nalazimo i u idealističkoj njemačkoj filozofiji, osobito u Hegela. Marxova filozofija, upravljena prije svega na monizam prakse, kao izvor i temelj subjektivnog i objektivnog, znači ujedno i prevladavanje jednostranosti idealističkog (prije svega monizma apsolutnog idealizma

Hegela) i materijalističkog monizma (npr. prirodoznanstvenog monizma Haeckela). Upravo u ukidanju i dijalektičkoj negaciji takvih jednostranosti marksistička se filozofija mogla konstituirati kao dosljedno monistička.

MORFOLOGIJA POVIJESTI, filozofijsko učenje o raznim temeljnim oblicima, mijenama i sklopovima povijesti, vezano prije svega uz ime O. Spenglera. On smatra da u osnovi cjelokupnog historijskog zbivanja »leže neki opći biografski praoblici«, odnosno pojmovi koji su i temelj svemu organskom, kao što su pojmovi rađanja, smrti, mladosti, zrele dobi i starosti. »Propast Zapada«, pojava prostorno i vremenski ograničena kao i njoj odgovarajuća propast antike, bitna je filozofijska tema koja »shvaćena u svoj svojoj težini obuhvaća u sebi sva velika pitanja bitka.« Mnogim svojim tezama o morfologiji povijesnog razvitka O. Spengler je — bez obzira na iznošenje i sintetičko interpretiranje goleme kulturno-historijske građe — utro put raznim mističkim i idealističkim koncepcijama i poslužio nekim velikogermanskim i imperijalističkim tendencijama.

N

NAPREDAK, promjena nabolje, vrednije; kretanje u smislu izmjene koja je u vremenskom slijedu upravljena na viši stupanj razvitka.

Pojam napretka (u smislu etičkog napretka ili u smislu socijalnog ili idejnog progresa) često je bio u centru filozofskih preokupacija (Sokrat, Epikur, Augustin, Voltaire, Montesquieu, Hegel), a posebno je tretiran u okviru problematike filozofije povijesti (v. Filozofija povijesti). U novije vrijeme pojmom napretka posebno se bavio marksistički orijentirani njemački filozof Ernst Bloch. U svom djelu »Diferencijacije u pojmu napretka« on naglašava da se napredak ne nalazi u bilo kojem vremenskom slijedu, već da mora u sebi implicirati i cilj, svrhu i smisao svekolikog događanja. Vrijeme u kojem se odvija istinski napredak (nasuprot tzv. »pervertiranom« napretku), vrijeme koje je »prostor historije« u sebi je bogatije, gušće, od zbivanja koja naprosto slijede u vremenu bez tendiranja novom, sadržajnijem, humanijem.

NATČOVJEK, opć. viši tip čovjeka, ideal ljudskog bića. Kao pojam upotrebljavan i od nacional-

socijalista za »višu« germansku rasu koja je stoga predodređena da širi »životni prostor«. Natčovjek bi u tom smislu trebao opravdati i osvajačke ratove i sve monstruozne zločine rasista počinjene u ime tobožnje »više« misije dolikokefalnog Germana, a u stvari u ime megalomanskih ambicija tupavog, pobješnjelog malograđanina, sadističkog pljačkaša i krupnog ekspanzionističkog kapitala. Taj pojam, međutim, nikako nije identičan s njegovom upotrebom kod Goethea i Nietzschea. I dok kod Goethea on znači sintezu za višim ciljevima, kod Fr. Nietzschea njime je označena filozofova strastvena težnja da se prevlada mediokritetski, malograđanski, ukiseljeni život čovjeka koji samozadovoljno vegetira u postojećem. Po Nietzscheu je »čovjek za natčovjeka ono što je majmun za čovjeka: smijeh ili bolni stid«. Stoga je natčovjek smisao zemlje, most prema višem životu.

NEGACIJA NEGACIJE, jedan od osnovnih zakona dijalektičkog mijenjanja i razvijanja cjelokupne zbilje. Klasici marksizma ukazivali su na to da se borba suprotnosti razvija uvijek u znaku negacije onih suprotnosti koje predstavljaju stare oblike života i kretanja. Ne postoji razvitak u kojem nema negacije (ukidanja) starih i uspostavljanja novih oblika. Svaki je stupanj razvitka stoga negacija prošloga, svaki budući stupanj negacija prethodnoga, i tako se u okviru stalnih negacija negacije odvija cjelokupni društveni, misaoni i prirodni razvoj. I dok je Engels izučavao negaciju negacije u samoj prirodi (»zrno koje propada biva negirano, a na njegovo mjesto dolazi negacija zrna,

biljka .. ona .. opet proizvodi zrna, a čim ta zrna sazru, stabljika umire«), Marx je posebno ukazivao na historijski i društveni razvoj koji se odvija u znaku negacije negacija. U »Kapitalu« on piše: »Kapitalistički način prisvajanja koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalističko privatno vlasništvo jest prva negacija individualnog privatnog vlasništva zasnovanog na vlastitom radu. Ali nužnošću takvog prirodnog procesa, kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije.«

NEOKANTOVSTVO, pravac u njemačkoj filozofiji koji je nastao u drugoj polovini XIX st. i nastojao u raznim varijantama oživjeti i dopuniti Kantovo učenje. Osnovnu krilaticu tog pokreta »natrag Kantu« (Zurück zur Kant) uputio je E. Zeller (Celer) već godine 1862. Nastao kao antiteza prema materijalizmu i metafizičkim sistemima njemačke klasične filozofije poslije Kanta, neokantovski smjer filozofiranja modificira Kantovo učenje pretežno u smislu radikalnog idealizma i odbacuje Kantove teze o postojanju stvari po sebi.

Neokantovci se dijele u dvije glavne grupe filozofa: tzv. marburška škola, čiji su najznačajniji predstavnici Cohen i Natorp, i tzv. badenska škola, čiji su glavni predstavnici W. Windelband i H. Rickert. Za Cohena sadržaj mišljenja nije dan, već zadan, tj. proizveden mišljenjem, a to proizvođenje objekta nije psihički, već logički proces. Natorp smatra da tom proizvođenju objekta nema kraja, pa je prema tome proces spoznaje beskonačan. Badenska neokantovska škola pokušava filozofiju

konstituirati kao nauku o vrijednostima, odnosno kao učenje o »normativnoj svijesti« (v. Aksiologija).

Uočavajući neke imanentne protivurječnosti i nedosljednosti u samom Kantovu sistemu, neokantovci su, bez obzira na niz suptilnih spoznajnoteoretskih i aksioloških analiza, svojom naglašeno idealističkom orijentacijom predstavljali zapravo jalovo, katedarsko, beživotno filozofiranje zasnovano na nekim gnoseološkim i vrijednosnim shemama koje su bile mrtve već i u vrijeme svog nastajanja. Stoga se danas na te, nekad mnogo propagirane na svim univerzitetima, novokantovske sisteme ne vezuje nijedna plodonosna i originalna filozofija.

NEOSKOLASTIKA, smjer katolički orijentirane filozofije (često se upotrebljava i naziv neotomizam) koja u suvremenim uvjetima nastoji obnoviti i »zaštititi« skolastična srednjovjekovna učenja. Pokušavajući »izmiriti« neke nove znanstvene rezultate i filozofijske pravce sa skolastičkim mišljenjem, neoskolastici su ostali apsolutno sputani katoličkim crkvenim dogmama, te su za njih mjerila svake istine i sakrosanktne instancije za provjeravanje valjanosti svekolike filozofije samo spisi crkvenih otaca i, prije svega, filozofije i teologije Tome Akvinskog. To ujedno dovoljno govori, bez obzira na često profinjene distinkcije koje se mogu naći unutar tih filozofema, o vrijednosti suvremene neoskolastičke opće pozicije. Nikakvim se »osuvremenjivanjem« starih srednjovjekovnih učenja nije mogla izbjeći osnovna sterilna formalistička pozicija te filozofije, koju karakterizira i specijaliziranje pojedinih istraživača za razna gnoseološka,

ontološka, psihologijska i metafizička pitanja. Neoskolastika je danas prilično rasprostranjena na mnogim univerzitetima Evrope i Amerike a njeguje se i širi putem mnogih katoličkih filozofskih časopisa. Među novijim su neoskolastičarima poznatiji filozofi H. Grabmann, E. Przywara (Pživara), J. Maritain (Mariten) i J. Rintelen.

NOMINALIZAM, pravac u srednjovjekovnoj fifilozofiji po kojem su jedino realno postojeće, odnosno (u umjerenijim varijantama) primarne pojedinačne stvari, a ne opće ideje. Opće su ideje, prema nominalistima, prisutne samo poslije stvari kao puka imena, obični jezični izrazi (»Flatus voces«). Nominalizmu je suprotan srednjovjekovni realizam (v.) što zastupa tezu o postojanju općih ideja (univerzalija) prije stvari. Glavni je zastupnik nominalizma Roscelin, kojeg je zbog njegovih materijalističkih tendencija osudila crkva god. 1092. Njegovi spisi nisu se sačuvali, pa nam je njegovo učenje poznato samo iz polemičkih traktata uperenih protiv nominalizma u poznatom sporu oko univerzalija, koji se vodio između tzv. nominalista i realista. Nominalizam je na specifičan način obnovio u XIV st. W. Occam (Okam), a njegove osnovne teze o primarnosti pojedinačnog kao i tendencije zapostavljanja vrijednosti općih pojmova vidljive su i u nekim suvremenijim pravcima empirističkih i pozitivističkih filozofija.

NOUMENON (grč. mišljeno), nešto što je spoznatljivo samo umom, odnosno razumom, što je s onu stranu iskustvene, osjetline spoznaje. Posebno značenje taj termin ima u Kantovoj filozofiji, te se

njime označuje nespoznatljiva stvar po sebi, za razliku od pojave (fenomena). N. kod Kanta ne može biti predmet ni teoretske ni iskustvene spoznaje, on je onaj granični pojam koji prelazi (trascendira) svekoliku ljudsku spoznaju moć, pa je to stoga negativna kategorija, čije se postojanje može potvrditi samo na etičkom planu (v. Stvar po sebi).

NUŽNOST i SLOBODA, dvije temeljne antitetičke kategorije koje s obzirom na čovjeka izražavaju bilo njegovu sputanost, upućenost, uvjetovnost, ograničenost, heteronomnost, bilo pak njegovu mogućnost samoodlučivanja, nezavisnost od bilo kakvih uvjeta ili determinanti, tj. njegovu samostalnu autonomnu djelatnost. Često metafički suprotstavljene, te su kategorije bile povod mnogim raspravama unutar raznih determinističkih ili indeterminističkih koncepcija, različitih antropoloških, spoznajnih i ontoloških shvaćanja kauzaliteta i ljudske slobodne aktivnosti.

Prevladavajući strogo determinističke, u biti fatalističke poglede na problem slobode, kao i razne indeterminističke koncepcije, marksizam ukazuje kako bit ljudske slobode nije samo u nekoj apstraktnoj slobodi »izbora« između raznih motiva, jer bi svođenje slobode na tu mogućnost zapravo značilo umanjiti značenje specifično ljudske slobodne aktivnosti (jer i kod životinja postoji takva mogućnost izbora). Sloboda je svakako historijska kategorija, ali je i bitni strukturalni temelj svakog čovječjeg bića kao čovječjeg, a ne samo jedne ljudske strane, osobine, ne npr. samo slobodne volje, slobodnog mišljenja i sl. Stupanj ovladavanja društve-

nim odnosima kao i stupanj oslobađanja od raznih oblika otuđenja pokazuje i stupanj slobode određenog čovjeka. Stoga se i ne može govoriti o nekoj apsolutnoj, vanvremenskoj slobodi koja bi bila nezavisna od svih prirodnih i društvenih zakona i uvjeta. Ali čovjek nije slijepi produkt tih zakonomjernosti, on nije puki predmet u rukama neke više sile, sudbine ili samo materijalnih determinanti svoje egzistencije, već i biće koje aktivno usmjerava i upravlja ne samo svojim životom već i svojom historijom i svojim socijalnim zakonomjernostima i odnosima. Stoga je borba za socijalizam, kao najslobodniji oblik društvenog postojanja čovjeka, ujedno i najviši i najodređeniji oblik borbe za čovjekovu slobodu. Marx je čovjekovu slobodu odredio upravo u konkretnim historijskim uvjetima i ukazao na bitne elemente ljudskog, punog i istinskog a ne iluzionističkog oslobođenja unutar odnosa proizvodnje određenog društva. »Carstvo slobode počinje zapravo tek tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono dakle leži s onu stranu oblasti same materijalne proizvodnje ... Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovjek; udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrše najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvo nužnosti. S onu stranu njega počinje razvitak ljudske snage, koji je

svrha sam sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procvjeta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi« (Marx, Kapital).

Sigurno je da s obzirom na problem slobode i nužnosti, antropološke neoskolastičke orijentacije čovjekova podvrgavanja pod božanski red, Ordo, kao pokušaj određenja čovjeka samo s obzirom na sigurno hijerarhijski razvrstane objektivne vrednote, pripadaju, u biti, istoj orijentaciji kao i oni prirodoznastveni pravci što čovjeka podređuju općem prirodnom redu i koji u krajnjoj konzekvenciji (npr. u Haeckela) ne mogu principijelno razlikovati čovjekovo biće od bića životinja ili kamena — jer su oni isto kao i čovjek potčinjeni strogo kauzalnim zakonomjernostima što su determinirani heteronomnim (bili oni božanski ili prirodni), tj. neljudskim ili izvanljudskim uzrocima. Isto je tako sigurno da svođenje problema slobode na problem pojedinačne individualne slobode, s obzirom na društvo, pretpostavlja privid da u samom pojmu društva ne može biti sadržana sloboda, pa je pojedinac uvijek mora izboriti protiv društva, a ne i s pomoću njega.

Pun slobodan život onemogućava svako hipostaziranje pojma slobode, već, nalazeći se s onu stranu prividnih antiteza determinizma i indeterminizma, i sam pojam slobode uvijek iznova aktivno stvara i mijenja unutar opće dinamike živog života. No socijalizam nije rasprava o pojmu slobode niti rješenje »problema slobode«. Istinska je, naime, sloboda prije svega zbiljski proces, a ne samo pojam, diskusija, refleksija o tom procesu .

NJ

NJEMAČKA KLASIČNA IDEALISTIČKA FILOZOFIJA, plodonosno razdoblje njemačke filozofije od Kanta do Hegela, u okviru kojeg se razvila bogata i duboka misao što je u određenom smislu inicirala pojavu marksizma. »Mi, njemački socijalisti — kaže Friedrich Engels — ponosimo se time što vodimo porijeklo ne samo od Saint Simona, Fouriera i Owena nego i od Kanta, Fichtea i Hegela.« Idealistička je njemačka filozofija u oblasti misli izvršila ono što su Francuzi postigli u zbiljskoj revolucionarnoj borbi, pa je stoga tu filozofiju Marx i nazvao »njemačkom teorijom francuske revolucije«. No upravo ta njena isključivo misaona, spekulativna upravljenost — koja nije imala nikakve društvene korelate u tadašnjoj zagušljivoj junkerskoj njemačkoj zbilji — ujedno je i bitno ograničenje te idealističke misli koja završava kristalno izgrađenim Hegelovim sistemom, što predstavlja ujedno i kraj bilo kakvog plodonosnijeg građanskog sistematskog filozofiranja. Razdobljem njemačke idealističke filozofije stoga i prestaje tzv. uzlazna faza građanske filozofije i započinje njeno

raspadanje, karakterizirano aforistički pisanim, nesistematskim filozofemima, suprotstavljenim hegelijanskoj misli.

Iz »dogmatskog drijemeža«, u koji je upala racionalistički zasnovana Leibniz-Wolfovska filozofija, probudila je Immanuela Kanta, začetnika njemačke klasične filozofije, Humeova filozofska skepsa. Korjenito promijenjene društvene i ekonomske prilike u Evropi (a osobito u Francuskoj) i zaostala politička stvarnost u Njemačkoj uvjetovale su tu »filozofsku revoluciju«, koja je — bez obzira na oblik »glomazne, dosadne, pedantne, kraljevske državne filozofije« (Engels) — sadržajno značila izvanredan misaoni prodor u nove sfere, što su ga klasici marksizma uvijek visoko vrednovali. Kantova kritička filozofija (v. Kriticizam, Idealizam) u kojoj su sintetizirani elementi engleskog emirizma i Leibniz-Wolffovskog racionalizma, želi izvršiti »kopernikanski obrat« te predstavlja početak tog razdoblja. Kant još dijeli noumenalnu, nespoznatljivu »stvar po sebi« i fenomen, pojavu, a J. G, Fichte pita otkud uopće znamo za stvar po sebi (ako se, naime, ona u spoznaji — kao što tvrdi i Kant — ne može očitovati). On je stoga negira kao posljednji ostatak transcendentalnog mišljenja, pa noumenalni svijet povlači potpunoma u »Ja«. Spoznaja je pri tom toliko podređena djelovanju toga »Ja« da čitava zbilja predstavlja samo tvorbu duha, te »Ja« postavlja »Ne—Ja«, kako bi imao na što da upravi svoje djelovanje. F. W. Schelling izlazi također iz te problematike (osobito u prvim razdobljima svojeg filozofiranja), pa u svom sistemu

objektivnog idealizma identificira mišljenje i bitak, idealitet i realitet: za nj je »priroda vidljiv duh«, a duh »nevidljiva priroda«. Znanost koja se ne bavi ni realnim ni idealnim ni njihovom »indiferencijom«, već apsolutnim identitetom, jeste za njega apsolutna znanost o umu ili filozofija. U svojim najznačajnijim djelima: »Ideje za filozofiju prirode« i »Predavanja o filozofiji umjetnosti« Schelling ukazuje na tri stupnja razvoja samosvjesnog ljudskog duha: prvi je stupanj teoretska spoznaja, koja se sastoji u tome da duh u svoje prirođene misaone oblike (prostornost, vremenitost, uzročnost) prima i unosi osjetno tvarnu sadržinu iz prirode. Drugi je stupanj obrat prvog: duh svoje prirođene, praktično umne ili etičke zakone prenosi i stavlja u osjetno tvarni svijet. Treći je stupanj (koji znači sintezu prvih dvaju) umjetničko svaranje čovjekovo — čovjek umjetnošću izvodi potpuno poistovećivanje duhovnih oblika i tvarne sadržine, tj. potpuno pretvara duhovne oblike u pojavnu tvar, a pojavnu tvar u duhovne oblike.

Na kraju klasične idealističke filozofije, apsolutni idealizam G. W. Fr. Hegela, nastavljajući na Fichtea i Schellinga, sintetizira cjelokupno to filozofiranje i na kulminacionoj tački te spekulativne misli postavlja grandiozno zamišljenu i sistematiziranu dijalektičku filozofiju — kao nauku o Apsolutnom duhu, koja obuhvaća cjelokupno historijsko i prirodno zbivanje. Hegel je, po Engelsovu mišljenju, obuhvatio područje »neusporedivo veće od područja što ga je obuhvatio bilo koji prijašnji sistem«, te je »u tom području razvio bogatstvo mi-

sli koje još i danas zadivljuje«. Kantovu postavku da se spoznavanje ne kreće oko stvarnosti već stvarnost oko subjekta, Hegel obrće u tom smislu što tvrdi da je subjekt prožet istim zakonima kao i sama zbilja, te su u spoznajama sadržaja svijesti, njihovih teza i antiteza, spoznaju ujedno i teze i antiteze objektivne zbilje. Nastavljajući, dakle, na Kantov »kopernikanski obrat«, Fichteov subjektivni idealizam i Schellingovu filozofiju identiteta, Hegel najodređenije postavlja tezu da logika nije samo nauka o mišljenju već ujedno i o zakonitosti objektivne zbilje; logos predstavlja, dakle, ujedno i sveopći zakon svijeta. Unutar svoje dijalektike totaliteta (v. Dijalektika), Hegel je, međutim, izrazio i najodlučnije svoju opću idealističku poziciju. Po njemu upravo opća umna zakonitost koja se reflektira u našoj subjektivnoj spoznaji znači ujedno i bit zakonomjernosti same zbilje. Stoga kod njega i jest logos, ideja, misao ono bitno i opće, onaj zakon po kojem se sve realno i konkretno odvija u historiji, prirodi i društvu. Hegel, prema tome, zastupa primat ideje nad zbiljom, misli nad materijalnim supstratom. Ali ta njegova opća idealistička konstrukcija istovremeno je izvanredno puna zbiljske historijske građe, stvarnih zakonomjernosti imanentne strukture samog svijeta. Engels je u svom djelu »Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije« karakterizirao Hegelovu misao na način koji se može odnositi na vrednovanje čitave klasične njemačke filozofije: »Fenomenologija duha:... logika, filozofija prirode, filozofija duha, ova posljednja opet razrađena u svojim pojedinim

historijskim podvrstama: filozofija historije, prava, religije, historija filozofije, estetika itd. — u svim tim različitim historijskim područjima Hegel radi na tome da pronađe i dokaže opću osnovnu nit razvitka. A kako je on bio ne samo stvaralački genij već i čovjek enciklopedijske učenosti, njegovi radovi u svim područjima čine epohu. Razumije se samo po sebi, da su ga potrebe 'sistema' dosta često primoravale da pribjegava onim nasilnim konstrukcijama zbog kojih njegovi sićušni protivnici i danas još podižu strahovitu dreku. Ali te konstrukcije su samo okviri i skele njegova djela; tko se bez potrebe ne zadržava na njima, nego dublje prodire u grandioznu zgradu, taj nalazi nebrojena blaga koja su i danas sačuvala svoju punu vrijednost.«

O

O, u logici, oznaka, simbol (»o«) za partikularni negativni sud (v. Sud).

OKAZIONALIZAM, (lat. occasio prilika, zgoda) filozofijsko mističko i religiozno učenje o prirodnim uzrocima (causae occasionales), po kojem su pojedinačni uzroci samo prilike, povodi, dok je istinski uzrok jedino bog. Prema okazionalizmu, u odnosu tijela i duše ne postoji neposredno kauzalno djelovanje, već je ono proizvod božanskog posredovanja, tako da je svaka fizička pojava za boga samo prilika da »iskupi« odgovarajuću psihičku promjenu. Bog, po tom učenju, jedini doista stvara materijalnu i duhovnu sferu, te je on isključivi nosilac i kreator njihova uzajamnog odnosa i općeg kauzaliteta.

Najvažniji su predstavnici apsurdnih i iracionalnih okazionalističkih teza, koji svu složenu problematiku kauzalnih odnosa i djelovanja svode na puku božansku volju i u tom jednostavnom pseudorješenju nalaze prividan izlaz iz svojih metafizičkih postavljenih premisa, Guelnicx i Malebranche. Tako Guelnicx smatra da sve konačne stvari gube

kauzalni odnos supstancijaliteta, a Malebranche tvrdi da je najveća zabluda »krivovjerne filozofije« u prihvatanju ontologijske samostalnosti i vlastite sposobnosti djelovanja konačnih stvari. Poneki elementi okazionalizma nalaze se čak i kod Descartesa (kod kojeg također postoje neke premise za zaključak da kod svega događanja izvire djelujući princip iz božanstva, a ne iz supstancije same) i Leibniza (u učenju o prestabiliranoj harmoniji).

ONTOLOGIJA (grč. on, ontos bitak i logos pojam, riječ, zakon), filozofijska disciplina koja raspravlja o bitku (njemački Sein, Francuski Être) kao i o njegovim općim, fundamentalnim i konstitutivnim određenjima.

U čitavoj je povijesti filozofije ontologijska orijentacija bitna i presudna za opću poziciju određenih nazora o svijetu, pa su u eksplicite ili implicite izraženom odgovoru na osnovna pitanja o bitku (v. Bitak) unekoliko sadržana i sva druga spoznajna, etička, estetska, antropološka i druga rješenja pojedinih filozofijskih problema.

Ontologijsku je problematiku šire tretirao i razradio u okviru opće metafizike Aristotel, premda je ona implicite sadržana već u prvim filozofskim nazorima Milećana, Eleačana, Demokrita i dr. U srednjovjekovnoj filozofiji ontologijska se ispitivanja objavljuju pretežno deduktivno-pojmovnom metodom i imaju kao opće obilježje spekulativne pretpostavke kao i strogo kanonizirane i sistematizirane sheme u okviru kojih razne varijante rezultiraju u biti istim ili sličnim odgovorima. Sam izlaz ontologija (ili philosophia de ente) prvi put nalazi-

mo god. 1613. kod Gocleniusa, a nešto kasnije kod Clauberga (Klauberg), koji upotrebljava i termin ontozofija. Kao široko i sistematski obrađivana filozofijska disciplina, ontologija je tretirana kod Christiana Wolffa koji je smatra prvim dijelom metafizike. Francuski materijalisti (npr. D'Alembert) često identificiraju ontologiju kao nauku o bitku s općom metafizikom (»ontologie ou science de l'être ou metaphysique générale«), pa takvo tretiranje ontologijske problematike ima određenih posljedica za opću mehanicističku i statičko materijalističku poziciju pojedinih filozofa te škole. Namjesto tradicionalne ontologije, I. Kant pokušava zasnovati transcendentalnu filozofiju koja želi samo kao propedeutika, kao »predvorje prave metafizike« (a ontologija je i po Kantu dio metafizike), postaviti elementarne uvjete cjelokupne naše spoznaje apriori. No, nasuprot Kantovu i drugim formalizmima, već je u Hegelovoj »Znanosti logike« učinjen značajan pokušaj ontologiziranja zakona i oblika mišljenja. Marksistička, materijalistička dijalektika ukazuje na jedinstvo ontologije, logike i spoznajne teorije, tzv. subjektivne i objektivne dijalektike, i tvrdi u biti također da je tzv. vanjski svijet i ljudsko mišljenje upravljeno jednom te istom objektivnom zakonomjernošću.

Nakon mnogih radikalno idealističkih rješenja, nakon napuštanja eminentno ontologijske problematike i svođenja bitnih pitanja filozofije na gnoseologiju (npr. u novokantovskim školama), u novijoj građanskoj filozofiji postoji izvjesna tendencija ponovnog »okretanja pojmova prema stva-

rima« te put vodi od subjekta k bitku, od spoznajne teorije ili psihologije prema tzv. »teoriji predmeta« (Meinong), a odatle dalje k ontologiji. Tako temeljna filozofijska pitanja opet prelaze od logike na samu opstojnost, na principe bitka, od metodologije i historijskog relativiranja na sadržaj i strukturu postojanja same povijesne zbilje. U okviru tih kretanja značajan je pokušaj N. Hartmanna — prije svega u njegovu djelu »Novi putovi ontologije« — čija je analiza raznih slojeva bitka i njihovih međusobnih odnosa u znaku pluraliteta opstojnosti kao i vraćanja na tradicionalne sistematizirane »znanstvene« ontologije. Značajni predstavnik druge orijentacije, Martin Heidegger, čija je »fundamentalna ontologija« upravljena prije svega na ljudski opstanak, smatra da je filozofija živjela u »zaboravu bitka« i da temeljno pretresanje ontologijskih pitanja (izvan tradicionalno zasnovane ontologije kao filozofijske discipline) ostaje prvim zadatkom suvremenog filozofiranja. Ali svi ti mnogoznačni smjerovi, koliko god u sebi nosili niz vrijednih analiza i poticaja, nedovoljno osvjetljuju bitno promijenjeni povijesni horizont suvremenih zbivanja i stoga i ne mogu prijeći u anticipaciju istinski novog, zasnovanog na fundamentalno, korjenito promijenjenim uvjetima opstojnosti. U tom smislu svakako su posebno zanimljivi neki izvodi njemačkog marksističkog filozofa Ernsta Blocha, koji svoju viziju budućeg gradi na »principu nade«, principu koji nije psihološki i spoznajno fundiran, već je »princip bitka samog«, dakle određene ontologijske strukture svijeta.

Unutar mnogih, često samo prividno različitih filozofijskih orijentacija, upravo se istraživanjem njihovih ontologijskih temelja otkriva bitna upravljenost čitavog filozofijskog sistema; stoga ontologija daje osnovni pečat i smjer cjelokupnom načinu filozofiranja. Zato i u onim filozofijama koje eksplicite ne raspravljaju ontologijska pitanja i prividno se ne opredjeljuju za određena ontologijska rješenja (kao što su npr. razne aksiološke orijentacije), valja potražiti onu ontologijsku osnovu na kojoj te filozofije grade svoje često suptilne »ontologijski indiferentne« sisteme. Samo tako ćemo doista stvaralački i istraživački objasniti te filozofije (kao i razne filozofijske discipline koje tobože »ne ovise« o ontologiji) i iznaći kompas koji će nas orijentirati u kompleksnim problemima, u kojima često ostaje zamračen bitan, primaran, odlučujući ontologijski horizont.

ORGANON (grč. oruđe), naziv Aristotelovih logičkih spisa kojim se htjelo označiti da mogu poslužiti kao »oruđe« valjanog i ispravnog mišljenja. Naziv »Organon« dali su Aristotelovoj logici neki bizantijski istraživači (v. Logika). Polazeći od protuaristotelovskih pozicija (što su osobito suprotstavljene skolastičkim interpretacijama Aristotela), Fr. Bacon htio je već u naslovu svoga glavnog djela istaći da je iznašao novo »oruđe«, pa ga je stoga nazvao »Novi organon«.

OTUĐENJE (ili alijenacija), filozofijska odnosno sociološka kategorija koja izražava određen položaj ili stanje čovjeka u kojem su proizvodi njegova

rada ili pak njegove ideje, moralne ili religijske zasade postale nešto njemu strano, tuđe, samostalno, neovisno o njegovoj djelatnosti i egzistenciji.

Razni oblici ideološkog otuđenja (u filozofiji, pravu, politici, etici, religiji itd.) imaju svoj korijen prije svega u društvenoj i ekonomskoj sferi, u tzv. otuđenom radu. »Otuđenje radnika u njegovu proizvodu znači ne samo da je njegov rad postao predmet, vanjska egzistencija, nego da rad egzistira izvan njega, nezavisno, tuđe i postaje njemu nasuprot samostalna sila, da mu se život koji je dao predmetu suprotstavlja neprijateljski i strano« (Marx). Hegelovu kategoriju otuđenja preispituje kritički Marx i ukazuje na to kako je Hegelova kritika otuđenja zapravo još »nejasna« i »mistificirana kritika«. Međutim, ukoliko »ona utvrđuje otuđenje čovjeka — iako se čovjek pojavljuje samo u obliku duha — leže u njoj skriveni svi elementi kritike i često već pripravljeni i izrađeni na način koji daleko nadvisuje Hegelovo stajalište«. Konkretno analizirajući razne oblike alijenacije čovjeka, posebno u svojim »Ranim radovima« (npr. u »Kritici Hegelove dijalektike i filozofije« i u »Ekonomsko-filozofskim manuskriptima«), Marx piše: »Cjelokupna historija otuđenja i cjelokupno ukidanje otuđenja nije stoga ništa drugo do historija proizvodnje apstraktnog, tj. apsolutnog mišljenja, logičkog spekulativnog mišljenja.«

Na određene oblike otuđenja ukazali su osim Hegela i mnogi drugi filozofi. Tako npr. Nietzsche lucidno, plastično i umjetnički uvjerljivo piše o re-

ligioznom otuđenju: »Ja ću tražiti da se čovjeku kao njegova svojina i njegova tvorevina vrati sva ljepota i uzvišenost koju smo posudili stvarnom i zamišljenom svijetu kao njegova najljepša apologija. Čovjek kao pjesnik, kao mislilac, kao bog, kao ljubav, kao moć. O kraljevske li darežljivosti kojom je obasuo stvari da bi sebe osiromašio i osjetio se bijednim! Dosad je bila njegova najveća nesebičnost to što se divio, i klanjao, i molio se, i znao da od sebe sakrije da je on bio taj koji je stvorio to čemu se divio.« Uz niz drugih filozofa, i Feuerbach je isto tako dao nekoliko izvanredno misaono produbljenih analiza religioznog otuđenja. Ali tek je Marx do kraja objasnio osnovne sociološke korelate otuđenja, tek je on uvidio da se čovjek otuđuje uvijek u konkretnom, tj. klasnom društvu, pa da je, prema tome, prvi i bitni preduvjet dezalijenacije upravo ukidanje tog društva, tj. svih onih zbiljskih uvjeta egzistencije i oblika života koji čovjeka stavljaju u položaj ropske zavisnosti od vanjskih ekonomskih, društvenih ili ideoloških moći, u položaj koji stalno i zakonomjerno rađa uvijek novim oblicima otuđenja. Tako je za nj zahtjev da čovjek napusti »iluzije o svom stanju, zahtjev da se napusti stanje kome su iluzije bile potrebne. Kritika religije jest, dakle, u klici kritika doline suza, čiji je oreol religija« (v. Bog).

P

PANLOGIZAM, idealističko i metafizičko naučavanje o umnosti i transparentnosti cjelokupne zbilje. Stvari i promjene u svijetu, po panlogističkom su stanovištu samo momenti samorazvoja logičkog, umnog (»pojma«). Upravo tako označen odnos, prezentan prvenstveno u Hegela, marksizam smatra obrnuto postavljenim, te ga okreće tako da zbiljski realni svijet postaje prvom osnovom i polazištem cjelokupne idejne i logičke sfere. Panlogizam je metafizički oblik intelektualizma, no može se povezati i s voluntarizmom, kad ističe da se ideja, ono umno realizira samo pomoću volje.

Na neke momente panlogizma nailazimo već kod Heraklita, zatim Platona, Plotina, Spinoze, Fichtea, no panlogističko je učenje kao izgrađeni sistem do apsolutne izvjesnosti razvio tek Hegel. Po njemu je sve zbiljsko postalo ujedno i umno, te zatvorena bit univerzuma u sebi ne može imati snage koja bi se mogla oduprijeti ljudskoj spoznajnoj moći. Panlogističke idealističke konzekvencije razvijali su kasnije posebno novokantovci, i upućujući na

struktuiranost mišljenja došli do ekstremno subjektivističkih rezultata.

PANTEIZAM (grč. pan sav i theos bog), učenje da svijet i bog nisu različite, zasebne opstojnosti, već da je bog ujedno i svijet, pa su sve stvari samo božji modusi i participacije. Po panteističkom shvaćanju svijet nije od boga stvoren (ponekad se definira samo kao njegova emanacija), pa je stoga isto tako vječan kao i bog. Ne postoji nikakvo personalno božanstvo s mogućnostima i sposobnostima koje bi transcendirale realnu zbilju, već cjelokupna stvarnost pokazuje stalnu imanenciju boga u prirodi. Negirajući od prirode odijeljenoga boga, smatrajući da izvan kozmosa ne postoji nikakva transmundana božja ličnost, panteizam često tendira, uz svu svoju ograničenost i imanentne protivurječnosti, nijekanju svakog teističkog nazora uopće. Ako apstrahiramo od tradicionalne terminologije i vezanosti uz određene predrasude vremena, ako panteističkog boga koji je indentificiran s prirodom shvatimo u izvjesnom smislu kao tendenciju koja želi naglasiti oduhovljenost materijalnog svijeta, tada ćemo uvidjeti da panteizam nije daleko od ateizma, te da je bitno suprotstavljen svakoj konfesionalnoj religiji. Stoga se i može ustvrditi da je panteizam »prikriveni ateizam«, jer je bog izgubio sve one antropomorfne atribute koje, kao personifikacije neostvarenih ljudskih želja, sadrži u sebi svako religiozno otuđenje. Na granici teizma i ateizma, panteizam znači u svim svojim oblicima (npr. hilozoističkom, evolucionističkom, akosmičkom itd.) oslobađanje od hipostaziranih

dogmi i jalovih skolastičkih diskusija, te smjelo i neposredno negiranje svih dotada neprikosnovenih idola, zanosno, svijetlo, protukršćansko oduševljenje za izvornim vrijednostima same prirode, koje prelazi i u ekstatičku glorifikaciju realnog, ovozemaljskog svijeta i života.

Panteistička misao javlja se već u indijskoj filozofiji, zatim u stoičkom shvaćanju pneume, pa i u antiskolastički orijentiranoj srednjovjekovnoj mistici, ali je jasnije i sistematski razvijena i domišljena tek kod Giordana Bruna (koji boga i ne definira drukčije negoli kao natura naturans). Najsveobuhvatniji i najznačajniji panteistički nazor razvija B. Spinoza (deus sive natura — bog ili priroda.) a u raznim modifikacijama i suvremenijim načinom izražavanja panteizam zastupaju Goethe, Strauss, Lessing, Herder, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Ed. v. Hartmann i drugi. Ime panteizam upotrijebio je prvi put 1705. god. engleski filozof J. Toland.

PARALELIZAM, specifični način tumačenja psihofizičkih i drugih fenomena, odnosno smjer u filozofiji i psihologiji koji u odnosu mišljenja i bitka, psihičkog i fizičkog tvrdi međusobno uzajamno odgovaranje tih dviju »potpuno odijeljenih« sfera. Polaže li paralelizam težište više na fizičke, realne empirijske faktore, usmjeren je pretežno vulgarno - materijalistički, a tendira li idejnim, misaonim, psihičkim fenomenima kao osnovnim, orijentiran je uglavnom spirutualistički i idealistički. No i jedan i drugi pravac u paralelizmu jednostrano osvjetljavaju kako osnovno filozofijsko pitanje o

bitku i mišljenju, tako i problem djelovanja fizičkih komponenti na psihičke, ne uzimajući u obzir njihovo unutarnje dijalektičko jedinstvo.

Psihofizički paralelizam, nastoji zasnovati onaj odnos duše i tijela po kojem dvije vrsti procesa (fizičkih i psihičkih) teku usporedno, koordinirano, pa je svaki akt jedne sfere samo korelativno upućen na drugu. Tako Fechner zastupa uz »paralelizam duhovnog i tjelesnog« i »univerzalni paralelizam«, te tvrdi da unutar svih područja svakoj elementarnoj promjeni na fizičkoj, materijalnoj strani, odgovara psihička, idejna promjena. Fechner je, međutim, empirijski i eksperimentalno ispitujući mnoge fenomene psihičkih procesa i pojava (praga osjeta i dr.) došao do izvjesnih pozitivnih rezultata koji, bez obzira na jednostrano paralelističko polazno stanovište, predstavljaju u izvjesnom smislu naučni prilog proučavanju tih pojava.

Okazionalistički paralelizam, orijentiran je idealistički i spiritualno, a zastupa dualistički princip cjelokupne zbilje u kojoj se, po Guelnicxu, sve promjene odvijaju kao promjene na dva različita sata koja pokazuju isto vrijeme a nisu međusobno povezani. I dok psihofizički paralelizam zastupa još pretežno tezu utjecaja fizičkog na psihičko (i obratno), paralelizam ovoga idealističkog smjera tendira potpunoj diferencijaciji i dijeljenju obiju sfera. Određeni specifični smjer ovog paralelizma zastupa i Leibniz u svojem poznatom učenju o prestabiliranoj harmoniji.

Kao metodičko-istraživački heuristički princip, paralelizam prihvaća niz psihologa i filozofa, te on

služi »samo kao metodološko pravilo koje nam ukazuje da psihološku analizu pojava svijesti valja povezati s fiziologijom njihovih tjelesnih popratnih pojava«.

Paralelističkim teorijama o cijepanju realnosti u dvije sfere u raznim varijantama odriču ontološku i spoznajnu vrijednost sve monistički orijentirane filozofije.

PARALOGIZAM, nenamjerna, nehotična, nesvjesna logička pogreška u zaključivanju (v. Sofizam).

PARTICIJA (lat. partitio dioba, razdioba), dijeljenje, raščlanjivanje (u sastavne dijelove). U logici dijeljenje sadržaja nekog pojma po pojedinim oznakama ili dijelovima. Pojedinačni akt particije zovemo partitivnim sudom, npr.: Ljudsko tijelo sastavljeno je od nogu, ruku, glave itd. Divizija je, međutim, razdioba opsega nekog pojma, pa se divizioni sudovi zasnivaju na jednom konstantnom principu diobe (fundamentum divisionis). Npr.: Po boji kože ljudi su crnci, bijelci, crvenokošci itd. Divizija mora biti konzekventno provedena samo po jednom principu, a diobeni članovi (membra divisionis) treba da se međusobno isključuju. Osnovna je razlika između particije i divizije u tome što se divizijom svakom članu može predicirati cjelina koju smo podijelili, dok particijom to ne može biti. Na primjer, može se ustvrditi: Crnac je čovjek, ali ne: Noga je čovjek.

PATRISTIKA (lat. pater otac), učenje crkvenih otaca i pisaca nastalo u razdoblju prvog zasnivanja

i obrane kršćanske vjere, teologije i filozofije. Patristika se, kao apologetsko kršćansko učenje ranog srednjeg vijeka koje je prethodilo skolastici, formirala u okviru polemičkih teza i negacije raznih sekti s poganskim ili nedovoljno ortodoksno kršćanskim elementima. Filozofija u tim patrističkim raspravama, koje su pisane na vrlo različitom literarnom i misaonom nivou (no pretežno nesistematski i eklektički) bila je ili potpuno odbacivana kao »izvor zabluda« ili samo sredstvo u svrhu opravdanja »istina« priznatih od crkve. U spisima nekih otaca sačuvale su se, često u antitetičkom konfrontiranju, mnoge teze iz tradicije grčke i rimske filozofije (pretežno, doduše, ne u izvornom obliku, a ponegdje i u potpuno iskrivljenom značenju), pa su u tom smislu ti rano-kršćanski dokumenti postali kasnije u bezbrojnim prijepisima izvor za proučavanje stare filozofije. U nekim učenjima (npr. u Augustina) ima elemenata novih nazora (tako npr. njegova upućenost na intimnu ljudsku unutrašnjost), pa i smjelih racionalnih spekulacija, ali svim tim spisima u cjelini ipak dominira stav po kojem je dobrom kršćaninu važnije vjerovanje nego razmišljanje, čak i takvo vjerovanje koje se zasniva na apologiji apsurdnog (Credo quia absurdum — vjerujem jer je apsurdno — Tertulijan).

PERIPATETICI (grč. peripatos šetalište), učenici Aristotela, nazvani tako zato što im je učitelj predavao i s njima vodio filozofske dispute u šetnji. Najčuveniji je među njima Teofrast, a poznatiji su još i Eudem, Aristoksen i Demetrije iz Falerona. U peripatetike ubrajaju se i neki kasniji interpreti

i komentatori Aristotela, među kojima su najpoznatiji Andronik s Rodosa i liječnik Galen. Peripatetici su se manje bavili Aristotelovim metafizičkim i spoznajnim problemima i veću su pažnju posvetili prirodoznanstvenim istraživanjima temeljenim na Aristotelovim spisima iz te oblasti.

PERSONALIZAM, (lat. persona osoba, lice), filozofski nazor koji smatra najvišom vrijednošću ljudsku ličnost (personalnost) i najbitnijom etičkom dužnošću samostalno i jedinstveno djelovanje persone. U raznim psihološkim, »kritičkim«, teološkim i etičkim varijantama, personalizam naglašava da je sve zbiljsko personalne prirode, te da se personalne vrijednosti, kao vrijednosti specifičnog karaktera, ostvaruju u čistom aktu (M. Scheler i dr.). Za razliku od pojedinačne individualnosti, koja se realizira i ispoljuje u funkciji i koja nema »vlastitu vrijednost«, personalnost se u mnogim novijim, pretežno idealistički i fenomenološki orijentiranim etikama, doživljava samo kao intencionalni akt i »neposredno sudoživljeno jedinstvo«.

Mnoge elemente personalističkih nazora nailazimo već u antici (Heraklit, Sokrat), a filozofski sistemi Leibniza i Berkeleya, ili refleksije Maine de Birana (Men de Biran) prožete su, unatoč različitim polaznim pozicijama, mnogim identičnim tezama o ulozi i značenju personalnosti. Sistematski se tom problematikom kasnije bave Ch. Renouvier (Renuvje), E. Mounier (Munije), a mnogo pristalica nalazi svojevrsni personalizam i u SAD. No sve te mnogovrsne, često i suprotne tendencije i suviše izoliraju personalnost od društvenih i historijskih

komponenti, pa nezavisnost i autohtonost ličnosti zasnivaju pretežno na vječnim bitnostima, po sebi opstojećoj hijerarhiji vrijednosti i idealnom transcendentnom »trećem carstvu«.

PITAGOREJCI, v. Grčka filozofija.

PLURALIZAM (lat. plures mnogi), filozofski nazor odnosno orijentacija unutar koje se zastupa teza o više potpuno i bitno različitih oblika supstancije, odnosno sfera, »regija« bitka. Pluralizmu, koji nužno ostaje eklektičan, a često u sebi protivurječan i nedosljedan, suprotstavlja se monizam (v.) Na pluralističkoj pretpostavci o mnoštvu pojedinačnih »prabića«, o višeslojnosti svega opstojećeg i sl. grade svoje sisteme kako neki atomisti, tako i Platon u svojem učenju o idejama, Leibniz u učenju o monadama, Herbart u svojoj metafizici »realija« i dr.

POJAM, općenito zamisao, misaoni korelat bitnih svojstava, karakteristika i odnosa određenog predmeta ili objekta. Najveći broj pojmova nastaje apstrakcijom, generalizacijom, odnosno sintezom pojedinih svojstava realnog svijeta. Samo u višim stupnjevima apstraktnih misaonih operacija možemo stvoriti pojmove koji nemaju svoje korelate u stvarnosti i koji nisu nastali osjetilnim opažanjem. Najviši su rodni pojmovi kategorije.

U logici se pojam ponekad definira i kao »znanstvenom analizom dobiveni elemenat logičkog suda«. S obzirom na sadržajni odnos, pojmovi mogu biti korelativni (npr. otac i sin), ekvipolentni (ili zamjenični, npr. osnivač naučnog socijalizma i

Marx), disparatni (koji nemaju ništa zajedničkog, npr. dobrota i osmerokut), kontrarni (kad stoje na oprečnim stranama, npr. bijelo i crno), disjunktivni (odijeljene cjeline koje pripadaju višem rodnom pojmu, npr. mačka i tigar), kontradiktorni (kad jedan pojam izražava negaciju drugog, npr. istinit i lažan) itd. S obzirom na opseg, pojmovi mogu biti međusobno superordinirani (nadređeni), subordinirani (podređeni) ili koordinirani (koji su paralelno podređeni nekom višem pojmu). Pojmove nadalje možemo dijeliti na pojedinačne, posebne i opće, zatim pozitivne i negativne, jasne i nejasne, konkretne i apstraktne itd.

Sadržaj pojma (tj. skup određenih oznaka koje su složene u posebnom misaonom jedinstvu) i njegov opseg jesu po formalnoj logici u obrnuto proporcionalnom odnosu, tj. što je veći sadržaj nekog pojma, to mu je manji opseg, i obrnuto: što je veći opseg, to je pojam siromašniji sadržajem. Dijalektička logika negira, međutim, tako postavljeni odnos i tvrdi da će i sadržaj određenog pojma biti puniji i bogatiji upravo tada kad mu je opseg širi.

POJAVA, u filozofiji sve što može biti predmet osjetilne spoznaje; spoznajnoteoretski je pojava korelativan pojam uz stvar po sebi. U tom je smislu pojava stvar po sebi *na način kako je shvaća spoznajni subjekt,* ona je osjetilno shvatljivi ili uopće subjektivno spoznatljivi »dio« cjelokupne zbilje, ona je nasuprot nespoznatljivoj-noumenalnoj, fenomenalna regija, koja se često suprotstavlja i biti stvari. Bit, međutim — kako je već ustanovio i He-

gel — uvijek se nekako pojavljuje, pa je stoga neopravdano Kantovo neprekoračivo razgraničenje između biti i pojave (v. Bit).

POLISILOGIZAM, složeni silogizam sastavljen od više potpunih silogizama. U polisilogizmu su pojedini sudovi tako povezani da zaključak jednog čini premisu drugog. Skraćeni se polisilogizam — u kojem se ispuštaju kao nepotrebni pojedini zaključci — naziva *sorit.*

POST HOC ERGO PROPTER HOC (lat. poslije toga, dakle zbog toga), krivi metodski postupak koji dovodi do pogrešnog zaključka da je dovoljan uzrok pojedinih pojava njihov vremenski slijed. Npr.: Stoga što dan slijedi iza noći, noć bi trebala da bude uzrok danu. Engleski filozof D. Hume naveo je da je navika takvog zaključivanja jedna od bitnih pretpostavki za neopravdanu tvrdnju objektivno postojećeg kauzaliteta, koji po njemu, upravo stoga i ne postoji.

POSTULAT (od lat. postulo zahtijevam), u filozofiji stav koji se smatra ispravnim unatoč tome što nije dokazan; pretpostavka iz koje se izvode svi ostali stavovi, princip na kojem počiva neki sistem; prvi stav koji, međutim, za razliku od aksioma nije neposredno očit. Kant govori o takvim postulatima koji se ne mogu teoretski dokazati, ali ih ljudi priznaju u praktičnoj djelatnosti, kao što je npr. sloboda volje.

POVIJEST FILOZOFIJE, specifična filozofijska disciplina koja istražuje, objašnjava i vrednuje filo-

zofijsku misao tokom historije. Povijest filozofije posebno je zanimljiva za svakog filozofa te se ne može poistovetiti s interesom što ga imaju posebne znanosti za historiju svojih znanosti (npr. biologija za historiju biologije, matematika za historiju matematike itd.). Povijest filozofije sadrži u sebi filozofijski problem, tj. problem filozofskog pristupa određenim misaonim tvorbama, te u toku valorizacije filozofijskih pravaca i stremljenja mora doći jasno do izražaja i vlastiti stav pojedinih historičara filozofije. Stoga gotovo i nema nijednog većeg filozofa koji svoju poziciju nije na neki način odredio i s obzirom na misaonu tradiciju koja mu prethodi, pa prema tome i dao interpretaciju određenog razdoblja povijesti filozofije. Sve tamo od Heraklitove ocjene Pitagore ili Aristotelove kritike Platona, pa do Marxove interpretacije Hegela ili Engelsova vrednovanja Feuerbacha, filozofi su i svoju vlastitu dimenziju filozofiranja određivalı upravo kritičkim prevrednovanjem ranijih filozofskih sistema.

Problem povijesti filozofije i sam je povijestan. Stoga se i ne može do kraja shvatiti sva dubina i raspon tog problema ukoliko se barem letimično ne uđe u sva ona mnogobrojna tretiranja povijesti filozofije od najranijih fragmentarnih kritika Heraklita, Ksenofona, Demokrita, Platona ili Aristotela do novijih rješenja kod npr. Breihera (Breije), Windelbanda, Russela, Vorländera (Forlender) i dr. Od kritika ranijih učenja kod Aristotela i Teofrasta, zatim skeptika, doksografa, rimskih eklektika, pa preko patrističkih i skolastičkih, većim

dijelom sterilnih i nenaučnih interpretacija, povijest filozofije se prvi put jasnije određuje kao zrelije riješen problem tokom renesanse. Tu se smjelo ruši »magister dixit« (učitelj je rekao) onog neprikosnovenog i ukrućenog dogmatskog aristotelizma, koji je onemogućavao bilo kakve nove i originalne interpretacije. Renesansa je (uza sva ograničenja, pa i vezanost uz tradiciju) svojevrsno riješila ona temeljna metodološka pitanja koja predstavljaju neophodan uvjet za svako dalje napredovanje u povijesti filozofije. To je omogućeno upravo onim oslobađanjem duha što je i na svim drugim područjima postignuto u tom plodonosnom razdoblju svjetske povijesti. No kao eminentno filozofijski problem, povijest filozofije tretira tek Hegel. Shvaćajući čitavu povijest filozofije kao proces samorazvoja ideje, i izabirući iz te povijesti upravo onu materiju koja će najjasnije potvrditi tu njegovu tezu, Hegel je, međutim, mjestimično na račun takve apriorne konstrukcije i sheme izostavio u svojoj, inače briljantno pisanoj povijesti filozofije, čitav niz značajnih mislilaca. Od kasnijih cjelovitih pokušaja pisanja povijesti filozofije valja svakako spomenuti Überwegovu (Iberveg) opširnu, objektivistički pisanu povijest, za koju se još i danas smatra da je najkonciznija i najpotpunija povijest filozofije što je do sada napisana. Ona, međutim, može poslužiti samo kao građa za dalja samostalna filozofijska istraživanja, jer je u njoj vrlo malo došao do izražaja vlastiti stav autora, pa su valorizacije rijetke i blijede, hladno-objektivističke (sa svim dobrim i lošim stranama takvog pri-

stupa). Filozofijski (a ne historijsko-kronološki) nesumnjivo su interesantnije one povijesti (N. Hartmann, Glockner, a osobito W. Windelband) koje povijest filozofije pokušavaju prikazati u sklopu razvojnih cjelina filozofijskih problema (ne, dakle, usko kronološkim slijedom), bez obzira na neka idealistička vrednovanja i zapostavljanja društvene i materijalne sfere unutar koje se razvija određena filozofijska problematika. Na naš su jezik prevedene Windelbandova, Höffdingova, Aleksandrovljeva, Russelova i dr. povijesti filozofije, a od naših autora napisali su, osim velike Hrestomatije u izdanju Matice hrvatske, povijesti filozofije s raznih pozicija A. Bazala, V. Dvorniković, B. Petronijević, B. Lorenc i dr.

Priznavajući i cijeneći subjektivnu originalnost pojedinih filozofa, individualni faktor i doprinos u formiranju općeg misaonog duha vremena, marksizam ne može priznati njihovu potpunu i apsolutnu nezavisnost od općih uvjeta iz kojih su nastali i jedino mogli nastati. Isključujući pragmatistička i iracionalistička, teološka i teleološka tumačenja povijesti filozofije, marksizam stoga naglašava i važnost realnih zbivanja u konkretnim društvenim odnosima za nastanak i nestanak određenih filozofija tokom povijesti. Povijest filozofije stoga osim filozofijske povezanosti mora slijediti i povijesnu povezanost i dijalektičnost promjena u zbiljskoj sferi.

Problem povijesti filozofije ne može se riješiti jednom za svagda. Novi će stupanj spoznaje, izvirući iz promijenjenih općih uvjeta i okolnosti, za-

htijevati i nova metodološka rješenja tog pitanja. No jedno ostaje sigurno: bez poznavanja povijesti filozofije ne može biti istinske nove i plodonosne filozofije, ali ni bez određene i jasno izražene filozofije, bez vlastitog kriterija i stava ne može se sačiniti ni vrijedna povijest filozofije.

POVIJESNOST, jedna od bitnih oznaka strukture ljudskog opstanka; osnovna, esencijalna karakteristika, preduvjet i poprište cjelokupnog ljudskog djelovanja i spoznavanja. Upravo se po povijesti čovjek kao vrsta razlikuje od svih drugih pojava u prirodi. Povijesnost znači i to da je dokazano kako je nešto u izvjesnom vremenskom razdoblju doista tako i bilo, odnosno da je i poslije svoga prestanka dalje djelovalo u vremenu. »Što mi jesmo — kaže Hegel — mi smo to ujedno i povijesno.« Jaspers i neki drugi egzistencijalisti povijesnošću egzistencije nazivaju čas koji u ljudskom životu ostvaruju jedinstvo vremenitog i vječnog. Ukazujući na to kako je povijesnost prije svega ljudska kategorija (jer priroda po sebi, bez čovjeka, nema, po Marxu, povijesti), Marx piše »... cjelokupna takozvana svjetska historija nije ništa drugo do proizvodnja čovjeka pomoću ljudskog rada, ništa drugo do nastajanje prirode za čovjeka«. »Proletarijat — kaže dalje Marx — može postojati samo kao svjetsko-historijski isto kao što i komunizam, njegova djelatnost može postojati samo kao svjetsko — historijska egzistencija uopće. Svjetsko-historijska egzistencija individuuma znači takvu egzistenciju individuuma koja je neposredno povezana sa svjetskom historijom« (v. Filozofija povijesti).

POZITIVIZAM, filozofski pravac, koji polazeći od tzv. »pozitivnih« činjenica i njihove egzaktne deskripcije, odriče svaku vrijednost samostalnoj apstraktnoj misaonoj djelatnosti. Eliminirajući takvu djelatnost kao »nadosjetilnu«, »metafizičku« i »predznanstvenu«, pozitivizam svodi svu naučnu spoznaju na puku iskustvenu datost što se može empirijski verificirati. Stoga su sva pitanja o smislu djelovanja, o biti stvari, o supstanciji, o vrijednostima, o realnim uzrocima, prema pozitivizmu pseudoznanstvena i besmislena i valja ih odbaciti na račun prirodoznanstvenih i eksperimentalnih ispitivanja, prostorno vremenskih funkcionalnih ovisnosti među osjetilnim pojavama. Pri tom treba kao ideal i uzor svim znanostima poslužiti ona koja je među njima najegzaktnija — matematika.

Premda su pozitivističke tendencije jasno uočljive već u mnogim sistemima antike (epikurejci, sofisti, kirenaici), a kasnije i kod većine engleskih empirista (osobito kod D. Humea), osnivačem pozitivizma obično se smatra tek francuski filozof Auguste Comte (Kont) (Kurs pozitivne filozofije 1830). »Pozitivno« za Comtea znači ujedno i stvarno, sigurno, tačno, određeno i relativno. Tzv. pozitivna filozofija je posljednji (treći) stadij razvoja znanosti po zakonu o tri etape, i ona tek ispituje, nasuprot teologijskom i metafizičkom stadiju, zakone stvarne koegzistencije, ustanovljene zakone fenomena, činjenice same i »čistu empiriju«, te pitanje »zašto«? zamjenjuje pitanjem »kako«? Osim ovog smjera realistički orijentiranog pozitivizma, postoji i tzv. idealistički pozitivizam (Vaihinger) koji

uopće odriče postojanje bitka iza ili izvan pojava, kao i senzualistički pozitivizam (Mach, Avenarius, H. Poincaré), koji cjelokupnu spoznaju izvodi iz osjetnih opažanja i ograničava mišljenje na što ekonomičnije uređivanje i povezivanje opažajnih sadržaja. Pozitivizam je od pedesetih godina XIX st. nekoliko desetljeća vladao evropskim duhom kao znanstveni ideal na svim područjima ljudske djelatnosti (filozofija, teorija umjetnosti, književnost), te su pod njegovim posrednim ili neposrednim utjecajem ne samo prirodoznanstvenici već i teoretičari kao E. Dühring (Diring), H. Taine, H. Spencer (Spenser), zatim realisti i naturalisti u književnosti kao i tzv. empirijska »estetika odozdo« (Th. Fechner). U svim tim teoretskim varijantama (kao i u mnogim novijim tendencijama tzv. logičkog pozitivizma), sam pozitivizam ostaje međutim bitno ograničen svojim prvim, tzv. znanstvenim, usko prakticističkim i scientističkim pozicijama koje same počivaju na određenim metafizičkim pretpostavkama i kriterijima, o kojima se u toku istraživanja, u skladu s pozitivnom upravljenošću na činjenice i općim prezirom prema filozofiji, uopće ne vodi računa. Oni »misle da će se osloboditi filozofije na taj način da je ignoriraju ili psuju. I baš oni koji najviše grde filozofiju, robuju upravo najgorim vulgariziranim preostacima najgorih filozofija« (Engels). Tako i možemo objasniti u prvi mah paradoksalnu činjenicu da su svi ti tzv. strogo pozitivistički znanstvenici, koji su čitavu svoju djelatnost upravili na iskustvo, na prirodu, na egzaktnu deskripciju podataka, na same osjetilne datosti

— mnogo češće svoju djelatnost gradili na teoretskim pozicijama krajnjeg idealizma (Dühring, Mach, Avenarius i dr.) nego materijalizma (Timirjazev i dr.).

PRAGMATIZAM, filozofski pravac u okviru kojeg se na razne načine izriče osnovna teza da je određena vrst iskustva jedino područje prave istine, da je istina adekvatna procesu uspješne akcije, tj. praksi, odnosno da je istinito isto što i korisno. Stoga, ni istina ni svijet nisu u okviru pragmatizma monistički, već pretežno pluralistički shvaćeni. Svi naši pojmovi, sudovi, uvjerenja, imaju samo po tome i samo utoliko svoju vrijednost ukoliko služe i koriste životnom iskustvu. Pragmatizam je često upravljen voluntaristički, biologistički, relativistički i dinamistički. Ukoliko rješenje nekog problema nema određenih konzekvencija u praksi, utoliko je ono besmisleno, metafizičko, nedjelotvorno, pa prema tome i neistinito.

Naziv pragmatizam prvi put je god. 1878. upotrijebio američki logičar Ch. S. Peirce (Pirs). Nastavljajući na empirističke i pozitivističke teze engleske i francuske filozofije, pragmatizam se nakon Peircea pod raznim utjecajima formirao u niz varijanti: uz amerikanske glavne predstavnike W. Jamesa (Džems), čiji je »radikalni empirizam« značajno utjecao na Novom kontinentu i J. Deweya (Djuj), koji je zastupao u okviru pragmatizma »instrumentalističku« i »funkcionalističku« filozofiju — pragmatizam je u Engleskoj kao »humanizam« zastupao F. C. S. Schiller.

Na formiranje ideologije i filozofije pragmatizma nesumnjivo je utjecao i poslovni mentalitet uspješne kapitalističke prakse, te stoga nije čudo što je ta filozofija — koja je u stvari negacija svake filozofije kao spekulativne i misaone projekcije i svake istine kao zbiljski spoznatog svijeta — našla svoj korijen prije svega u Americi. Uza svu svoju pozitivnu ulogu u negaciji nekih metafizičkih i religioznih zasada i niz zanimljivih i duhovitih analiza (osobito kod W. Jamesa), pragmatizam je zapravo svojim pluralističkim shvaćanjem istine i svijeta i relativiranjem sviju pojmova u pukoj praksi, negirao i samu posebičnu opstojnost svijeta i agnostički odbacio mogućnost spoznaje objektivne istine.

PRAKSA, u općem, konvencionalnom smislu znači zbiljsku, stvarnu, neposrednu, osjetilnu djelatnost, nasuprot teorijskoj, konteplativnoj, misaonoj, spekulativnoj aktivnosti.

Praksa je jedna od fundamentalnih kategorija cjelokupnog Marxova djela. U svojim čuvenim tezama o Feuerbachu on ističe kako je glavni nedostatak cjelokupnog ranijeg materijalizma bio to što je »osjetilnost shvatio kao kontemplaciju, samo misaono, a ne kao ljudsku osjetlinu djelatnost, kao praksu, ne subjektivno«. Praksa obuhvaća sve oblike ljudske predmetne djelatnosti kojoj je cilj humanizirani svijet; ona stoga, po Marxu, nije ni nešto suprotstavljeno teoriji, već čini bitnu strukturalnu osnovu svakog doista ljudskog odnošenja čovjeka prema svijetu. Stoga je samo čovjek istinsko praktično biće, i upravo ono što

ga konstitutivno čini čovjekom (nasuprot životinji ili anorganskoj prirodi) jest to da posjeduje mogućnost praktičnog *mijenjanja* i spoznaje svijeta, tj. mogućnost «očovječivanja« svijeta.

Praksa je stoga i osnovna kategorija spoznajne teorije, jer je izvan prakse u tom najširem filozofskom smislu te riječi nemoguće objasniti osnovno pitanje o načinu i mogućnosti spoznaje svijeta. Upravo je negiranje praktične ljudske djelatnosti unutar samog procesa misaone spoznaje svijeta dovodilo do zabluda o spekulativno zasnovanoj, transcendentnoj »čistoj misli«, idealnoj supstanciji i sl. Tek praktičnim aktivnim odnosom prema svijetu, a ne pasivnim promatranjem i kontemplacijom, ulazimo u domenu istinske spoznaje tog svijeta. Praksa je tako definirana i kao »kriterij istine« (Lenjin) u spoznajnom procesu, ali ona ima i svoju ontološku dimenziju kao temeljna, bitna, određujuća karakteristika onog bića koje bivstvuje kao čovjek (v. Marksizam).

PREMISA, općenito teza, pretpostavka od koje se polazi u određenim tvrdnjama i prosuđivanjima.

U logici su premise sudovi iz kojih se izvodi zaključak (conclusio). Stoga u silogizmu premise treba da sadrže zajednički pojam (terminus medius), koji omogućuje i posreduje u zaključivanju. Premisa u kojoj se nalazi subjekt naziva sa nižom (propositio minor), a premisa u kojoj se nalazi predikat višom premisom (propositio maior).

Međusobne odnose premisa (koje su ili afirmativno univerzalne — oznaka a; ili afirmativno partikularne, oznaka i; ili negativno univerzalne

— oznaka e; ili negativno partikularne — oznaka o) u silogističkim figurama istraživao je i za formalnu logiku do detalja razradio Aristotel i peripatetici, pa je srednjovjekovna skolastika pretežno ponavljala i nekim mnemotehničkim sredstvima samo usavršavala mehanizam tih formalnih zakonomjernosti. Neki su kasniji logičari, međutim, osporili vrijednost određenim pravilima i unutar formalne logike. (Tako je npr. Erdmann ustvrdio da stav »ex mere negativis nihil sequitur« — iz više negativnog ništa ne slijedi — ne važi za induktivne zaključke.)

PRINCIPI (LOGIČKOG) MIŠLJENJA, elementarne i najopćenitije formalne pretpostavke, uvjeti odnosno norme ispravnog i razložitog mišljenja; na osnovu tih načela odvija se logički ispravan misaoni proces, te svako mišljenje, bez obzira na sadržaj, treba da zadovolji tim osnovnim postulatima kako bi moglo zadobiti oznake formalne valjanosti i dignitet logičnosti.

Formalna je logika ustanovila četiri elementarna principa logičkog mišljenja.

Princip identičnosti (principium identitatis), zahtijeva da svaka misao ostane u čitavom toku misaonog procesa sa sobom identična (simbolički se taj princip izražava formulom A=A).

Princip protivurječnosti (principium contradictionis), izražen je simbolički formulom A nije ne A, a određuje da jedan predmet ne može istovremeno biti i ono što jeste i svoja suprotnost, tj. da od dva suda, u kojem se subjektu jedan predikat u istom smislu dodaje i oduzima, ne mogu biti oba

ispravna, odnosno da se »jednom subjektu ne može pridati predikat koji mu protivurječi« (Kant).

Princip isključenja trećeg (principium exclusi tertii sive medii), izražava tvrdnju da između dva kontradiktorna suda jedan ili drugi mora biti ispravan odnosno neispravan, te ne postoji mogućnost posredovanja, mogućnost trećeg (tertium non datur), određena je tvrdnja A ili ne-A. Taj je princip F. Überweg nazvao stavom kontradiktorne disjunkcije (od dva kontradiktorna suda jedan mora biti lažan a drugi istinit).

Princip dovoljnog razloga (principium rationis suficientis), izriče postulat da svaki sud mora imati dovoljan razlog na osnovu kojeg se uopće može tvrditi. Sve što se zamišlja i sve što postoji mora imati dovoljnog razloga zašto se tako zamišlja kao što se zamišlja, a ne drugačije i zašto tako postoji kao što postoji, a ne drugačije.

Vrijednost ovih klasičnih logičkih principa mišljenja radikalno je osporio Hegel ukazujući na njihovu formalističku ograničenost i neprimjenljivost na svu zbiljsku složenost kretanja, dijalektičkog suprotstavljanja i neprekidne mijene prirode i historije. Ontološki zasnivajući svoju logiku na tezi o identitetu mišljenja i bitka, Hegel ukazuje da ni principi mišljenja ne mogu biti lišeni sadržaja o onome što misle te da stoga moraju biti zamijenjeni dijalektičkim zakonomjernostima jedinstva protivurječnosti, negacije negacije i dr., koji su jedini primjereni samoj stvarnosti. Tako on npr. pokazuje kako princip dovoljnog razloga ostaje »u klasičnoj logici potpuno u zraku«, kako nije ničim

zasnovan i dokazan, jer »ono što klasična logika zove dovoljnim razlogom nije ništa drugo do razlog uopće koji je sam sebi potpuno nedovoljan«. Princip isključenja trećeg je stav određenog razloga koji hoće da od sebe odbaci protivurječnost, i dok to čini, sam u nju pada. »'A' treba da je ili +A ili —A, ali je samim tim izrečeno ono treće, naime 'A'«.

Neki marksistički interpreti logičkih principa smatraju da ta načela mišljenja mogu biti samo poseban slučaj općih dijalektičkih zakona. I dok nam formalni principi uvjetuju i omogućuju spoznavanje određenih jednostavnih zakonomjernosti u svakodnevnom životu i govoru i dok su, poput niže matematike, »skrojeni za kućnu upotrebu« (Engels), kako bismo postigli formalnu dosljednost i neprotivurječnost, u složenijim ih se slučajevima — po tim interpretima — u kojima dolaze do izražaja mijenjanje i kretanje svijeta i mišljenja, ne možemo pridržavati. Tada u stvari svjesno ili ne — mislimo po dijalektičkim zakonima koji omogućuju dublje spoznavanje svekolike stvarnosti i koji ove klasične principe sadrže u sebi samo kao poseban formalni aspekt. U svakom slučaju potrebno je i u interpretaciji logičkih principa (kako bi se npr. ispravno shvatio pojam istovremenosti) izvršiti i razlikovanje između tzv. običnog i historijskog vremena (kao što je to učinio npr. njemački filozof Ernst Bloch).

PROBABILIZAM (lat. probabilis vjerojatan), nazor na svijet, odnosno filozofsko učenje po kojem se ništa ne može tvrditi sa sigurnošću, već sve

počiva samo na manjoj ili većoj vjerojatnosti. Na spoznajnoteoretskom planu on je blizak raznim oblicima skepticizma, a praktično etički relativizmu, zasnovanom na tvrdnji da svekoliko djelovanje treba biti upravljeno onim motivima za koje se s više vjerojatnosti može ustvrditi da pospješuju određene (društvene, lične i sl.) zahtjeve.

U historiji se filozofije probabilistom smatra već i Karnead (koji je ustvrdio različite stupnjeve vjerojatnosti), a kasnije unekoliko i Ciceron. Jezuitsku kazuistiku, zasnovanu na sistemu probabilizma, oštro je kritizirao i ismijao Pascal. Uz Humea, koji zastupa praktički probabilizam, u novijoj se filozofiji rijetko zapažaju neki probabilistički elementi.

PROGRES, v. Napredak.

PROSTOR, objektivno postojeći oblik realiteta, nužni, nezaobilazni uvjet postojanja cjelokupnog materijalnog svijeta.

Elejski filozofi, prije svega Parmenid i Zenon, negirali su postojanje praznog prostora. Zenon je čak postavio tezu o tome da prostor uopće nije nešto postojeće, jer bi u tom slučaju morao postojati opet u nekom prostoru, a ovaj opet u nekom drugom, sve do u beskonačnost. Atomisti, nasuprot tome, smatraju da postoji prazan prostor, jer bi inače bilo nemoguće bilo kakvo kretanje atoma. Kant je smatrao da su prostor i vrijeme transcendentalni čisti zorovi, tj. da se temelje u subjektu, pa je tako postao osnivačem onog idealističkog tretiranja problema prostora koji je vidljiv i u Herbarta (za kojeg je prostor proizvod mehanizma

predodžbi), Macha (koji smatra da su prostor i vrijeme »sređeni sistemi nizova osjeta«), i u nizu drugih subjektivističkih filozofija (osobito u H. Bergsona). Nasuprot tome materijalisti tvrde da prostor postoji nezavisno od ljudske svijesti, objektivno. Tako Feuerbach kaže da prostor i vrijeme »nisu jednostavni oblici pojava, već bitni uvjeti samog bitka«. U »Materijalizmu i empiriokriticizmu« Lenjin piše: »Priznajući postojanje objektivne realnosti, tj. materije u kretanju, nezavisno od naše svijesti, materijalizam neminovno mora priznavati i objektivnu realnost vremena i prostora, za razliku, prije svega, od kantijanstva, koji u tom pitanju stoji na strani idealizma i smatra vrijeme i prostor ne objektivnom realnošću, nego formama ljudskog promatranja. Pisci najrazličitijih smjerova, ako su iole dosljedni mislioci, potpuno su svjesni korjenitog razilaženja dviju osnovnih filozofskih linija i u ovom pitanju.«

PSIHOLOGIZAM, v. Logika.

R

RACIONALIZAM, filozofski ili uopće teoretski nazor, koji smatra da se istina može spoznati samo mišljenjem, samo racionalno (lat. ratio um, razum), te da je zbiljska spoznaja svijeta i samospoznaja čovjeka sadržana jedino u ljudskom umu, intelektu. U suprotnosti prema epirizmu (v.), senzualizmu (v.), skepticizmu (v.), kriticizmu (v.), i raznim mističkim ili iracionalnim tezama, racionalizam u toku historije filozofije, izražava, u često različitim koncepcijama, trajnu tendenciju da se sigurnost spoznaje može temeljiti bitno na razumu i da postoje istine koje su nezavisne od svakog osjetilnog iskustva, pa su stoga apriorni, u nekih racionalista čak i urođeni oblici »čistog« mišljenja, logosa, uma.

Premda se već u antici — (Pitagora, Heraklit, Elejci, Sokrat) pa i u srednjovjekovnim filozofijama (kao težnja da se, nasuprot mistici, razumski zasnuje i objasni fenomen objavljenja), jasno zapažaju elementi racionalnog shvaćanja zbilje — pod pojmom racionalizam u užem se smislu razumijeva obično način filozofiranja koji je otpočeo Descartesovom tezom o jasnoj i razgovijetnoj spo-

znaji (clare et distincte) i sigurnosti određivanja egzistencije subjekta samo mišljenjem (v. Cogito ergo sum). Svojim učenjem o urođenim idejama (»Ideae innatae«), o vrijednosti matematske metode, o vječnim i nužnim istinama i o samosvijesti kao polazištu svake spoznaje, Descartes zasniva temeljne principe novovjekovnog racionalizma koji će postati prauzor mnogim kasnijim filozofijama ovog pravca i snažno utjecati na razvoj cjelokupne evropske misli. U svojoj racionalno zasnovanoj Etici, kao i svojim slobodnim protucrkvenim i protumističkim traktatima, Spinoza, po vlastitim riječima, samo nastavlja i dalje razvija racionalističke teze svog učitelja Descartesa, a Leibniz, nasuprot Lockeu, naglašava da u samom umu postoji osnova za mogućnost njegove samodjelatne aktivnosti, te da stoga spoznaja ne mora imati svoj izvor u osjetilima. (»Je crois même que toutes les pensées de notre âme viennent de son propre fond, sans pouvoir lui être données par le sens.« Vjerujem da sve misli naše duše dolaze iz svog vlastitog temelja, a da im osjetila ne treba ništa da daju.) U filozofiji Ch. Wolffa prva (Descartesova) svježa racionalistička misao, koja se suprotstavlja srednjovjekovnim skolastičkim i mističkim formulama i koja ponosno i smjelo ističe ljudsku mogućnost racionalnog pronicanja svekolike stvarnosti, sama postaje dogmom i krutim, hipostaziranim školskim sistemom. Stoga se tek u sintezi sa suprotnim filozofskim strujanjem, koje je karakterizirano prije svega tezama engleskog empirističkog filozofiranja,

pokušalo sredinom XVII st. iznaći put daljeg razvoja evropske misli (v. Kriticizam).

Racionalna spoznaja kao kriterij istine, zdrav ljudski razum (common sense), suprotstavljenost religijskom mistificiranju stvarnosti i isticanje samosvijesti kao prave ljudske esencijalnosti, postaje osnova kako mnogim materijalističkim (francuski materijalisti), tako i idealističkim (njemačka klasična filozofija) filozofskim koncepcijama. I dok francuski materijalisti (Diderot, Holbach, Helvetius i dr.) oštricu svoje racionalne, zdravorazumske logike upravljaju na razne oblike stvarne izopačenosti čovjeka i društva i na apsurdne tradicionalne predrasude, Hegel će, na završetku klasične filozofije, samo principijelno ustvrditi identičnost uma i zbilje i pokazati u toj idealnoj sferi logičku, racionalnu strukturu svijeta. U tom smislu Hegel je svojim logiciziranjem cjelokupne stvarnosti doveo do posljednjih konzekvencija idealistički smjer racionalističkog poimanja svijeta i izgradio sistem apsolutnog objektivnog idealizma, koji je ujedno zatvorio mogućnost daljeg razvoja građanskog filozofiranja. Ukazujući na jednostranost takvog idealističkog, panlogističkog, samodjelatnog zasnivanja filozofije, kao i vulgarno materijalističkog, pasivističkog shvaćanja da je ratio puki registrator osjetilnih podataka, Marx je prevladao antitezu racionalizam — empirizam (odnosno mehanički materijalizam) i odbacio puko spekulativno, racionalno meditiranje kao i kontemplativno pasivno, empirijsko ostajanje pri osjetima i »činjenicama« stvarnosti.

REALIZAM, više filozofskih pravaca koji imaju i dijametralno suprotno značenje. Tako u srednjovjekovnoj filozofiji pod pojmom realizma razumijevamo onaj idealistički smjer (suprotan nominalizmu (v.) po kojem opći pojmovi imaju »realnije« postojanje od stvari, po kojem su oni prije stvari (ante res). Glavni su zastupnici toga idealističkog pravca Anselmo od Canterburya (Anzelmo od Kenterberija) i Vilim od Champeauxa (Vilim od Šampoa). Srednjovjekovni realizam razvio se kao filozofija u polemici s nominalizmom.

Realizam u suvremenijem značenju te riječi označava spoznajnoteoretski pravac koji tvrdi da su zbilja, stvarnost dani kao nešto realno, nezavisno od naše svijesti. Zbilja posjeduje svoju realnu strukturu nezavisno od naše spoznaje te strukture. Razne varijante realizma (tzv. naivni realizam, kritički realizam, transcendentalni realizam, idealni realizam i sl.) u okviru raznih novovjekovnih filozofema od Kanta do O. Külpea, nose u sebi kako materijalističke tako i mnoge (često prikrivene upravo upućivanjem na »realitet«) idealističke elemente.

RELIGIJA, v. Bog.

RENESANSNA FILOZOFIJA, razdoblje razvoja filozofske misli (pretežno u Italiji) od XIV do XVI stoljeća.

Epoha renesanse okarakterizirana je prije svega obnavljanjem općeg duha klasičnog starog vijeka, buđenja i procvata nove umjetnosti, što je u osnovi inspirirana antičkom estetikom jednostavnih i jas-

nih oblika kao i općim razvojem nauke, književnosti i filozofije, koja — nasuprot općenitosti i autoritativnosti skolastičkog srednjeg vijeka — nastoji rehabilitirati pojedinca i ozakoniti njegovo pravo na personalnu slobodu. Opći zanos za antikom rezultat je, međutim, više novostvorenih društvenih i političkih stremljenja i konkretnih potreba vremena nego nekog isključivog i samostalnog utjecaja starih. Individualni ljudski rad koji se očitovao na području novog obrta i svjetske trgovine, značajna prirodoznanstvena otkrića — zasnovana na smionim istraživanjima i eksperimentiranjima — kao i nagli procvat i obogaćenje gradova, otvorilo je nove perspektive mladoj građanskoj klasi u njenoj borbi protiv preživjelih feudalnih međuljudskih odnosa. Upravo stoga, u borbi za novo, antika će — svojim neposrednim odnosom prema kozmosu i čovjeku, što se temelji na slobodnom ljudskom mišljenju — poslužiti kao uzor i ideal živog, nepatvorenog, svježeg, u biti antidogmatskog pristupa svim problemima života i svijeta. Nauka istovremeno postaje sredstvo borbe za individualnu elementarnu slobodu i predstavlja — svojom emancipacijom od utvrđenih sakrosanktnih istina — antitezu svim oblicima praznovjerja. Tako se i u pravno-političkom pogledu pojavljuje težnja za ovozemaljskom, sretnom ljudskom vladavinom (regnum hominis) nasuprot stare koncepcije idealne božje države (civitas dei). Rehabilitacija osjetilnosti, kritički odnos prema autoritetima, interes za prirodu, prevlast laicizma, proučavanje ana-

tomije ljudskog tijela, moralna autonomija, odbacivanje asketizma i težnja za zbiljskim i nesputanim ovozemaljskim užicima kao i za svestranim znanjem i produbljivanjem iskustva, formira novi tip renesansnog čovjeka (uomo universale) koji nastupa kao samosvjestan građanin umjesto anonimnog majstora srednjeg vijeka. Taj samosvjesni individuum postaje cilj i kriterij vrednovanja, a opća ideja idividualizma — suprotstavljena srednjovjekovnom univerzalizmu — postaje dominantnom revolucionarnom idejom čitave epohe.

Italija postaje centar svjetskog historijskog obrata i ostaje vjekovima uzor za čitavu Evropu svojim osebujnim obnavljanjem antike na svim područjima ljudskog stvaralaštva. Talijanska se renesansa na idejnom planu javlja u okviru tri osnovna pravca: retorsko-literarnom humanizmu Petrarce, platonizmu firentinske Akademije i aristotelizmu Univerziteta u Padovi. Osim ovih pravaca postoji i u Italiji, a zatim posebno u Njemačkoj i Francuskoj niz nezavisnih mislilaca čije se originalne filozofije formiraju u razdoblju renesanse.

Renesansnom filozofijom dominira duh stvaralačkog optimizma, usprkos spaljivanju knjiga, kotačima za mučenje, lomačama, sramoćenju i ponižavanju ličnog dostojanstva, usprkos sterilnoj filozofskoj i teološkoj tradiciji, koja putem skolastike i crkve uzaludno želi održati autoritete čiji su temelji već dobrano uzdrmani. Taj optimistički duh ne ogleda se samo u hrabroj i mučeničkoj ličnosti Giordana Bruna i njegovoj filozofskoj

zanosnoj epopeji univerzumu već na svoj osebujan način i u Paracelsusovu pozivu za učenjem iz prirode, Machiavellijevu (Makiaveli) uočavanju realnih determinanti u stvaranju države, Böhmeovoj koncepciji preovladavanja zla, Moorovim i Campanellinim (Kampanela) utopističkim zamislima, Grotiusovoj (Grocius) težnji da negira svaku univerzalnu vlast koja nije u skladu s individualnom pravnom savješću, Montaigneovim (Montenj) lucidnim i skeptičkim esejima kojima želi prevladati dogmatizam, kao i svim drugim koncepcijama ovog razdoblja, što nema određene i izgrađene univerzalne filozofijske škole i pravca. Ono što je zajedničko svima njima i što svaki na svoj način i na svom području ispoljuje, to je ukazivanje na dotrajalost tradicije, na to da — premda svaki mislilac ide svojim putem — svi treba da pridonesu svoj udio u rušenju do u najtananije finese izgrađene, ali historijski mrtve skolastičke filozofije. Tako se i u našim krajevima pod utjecajem talijanske renesanse javljaju originalni, pretežno platonistički, antiaristotelovski i antiskolastički orijentirani mislioci poput Jurja Dragišića, Benka Benkovića i Franje Petrića.

Premda renesansna filozofija, nesmirena poput svojeg vremena i u vječnom previranju, nije iznašla izgrađenog i sistematski formuliranog filozofskog nazora, ona je svojim traženjima i svojim pregaranjima pripremila i omogućila dalji razvoj filozofije koji kulminira u velikim sistemima XVII stoljeća. Poslije širokih renesansnih traženja i lutanja, poslije izborenja usprkos ličnim i idejnim žrtvama,

izvjesnih elementarnih humanih istina, mogla je evropska misao povezati sve te nepovezane elemente i produbiti ih do jedinstvenih i dosljednih racionalističkih ili empirističkih sistema. No sve komponente koje su omogućile to produbljenje, sve pretpostavke koje su kasnije izvedene do posljednjih konsenkvencija treba potražiti u renesansnoj filozofiji, jer se upravo u tom revolucionarnom razdoblju polažu prvi temelji za izgradnju novog društvenog i idejnog života.

RUSKA REVOLUCIONARNO - DEMOKRATSKA FILOZOFIJA XIX STOLJEĆA, materijalistička filozofija čiji su glavni zastupnici V. G. Bjelinski, A. I. Hercen, N. G. Černiševski, N. A. Dobroljubov i D. J. Pisarev. Ruska je filozofija već zarana bila karakterizirana nekim naglašenim socijalno-kritičkim, prirodonaučnim i materijalističkim tendencijama (koje su često suprotstavljene užim »čisto« filozofskim, profesionalnim, katedarskim stručnim analizama), te se unutar nje uz »filozofstvujušće prirodnjake« nalaze i niz pučkih prosvjetitelja, naprednih društvenih radnika, literarnih kritičara, historičara i istraživača prirode. Za čitavu rusku filozofiju devetnaestog stoljeća (koju neki ruski historičari zovu i »klasičnom«) kaže jedan od najeminentnijih mislilaca tog razdoblja N. G. Černiševski: »U nas su vanjski utjecaji samo učvrstili jedinstvo shvaćanja i ljudi, a nisu ga stvorili. Ljude koji su tada stajali na čelu našeg intelektualnog pokreta bodrilo je — razumije se — i to što

su se s njima slagali svi suvremeni mislioci Zapadne Evrope i time potvrđivali opravdanost njihovih shvaćanja; ali ti ljudi nisu više zavisili u svojim shvaćanjima ni od kakvih stranih autoriteta,... Onaj proces u shvaćanjima koji je odstranio raniju rascjepkanost, izvršen je u nas samostalno. Otkada su predstavnici našeg intelektualnog pokreta samostalno podvrgli kritici Hegelov sistem, taj se pokret više nije potčinjavao nikakvom stranom autoritetu.«

Osnovne filozofske preokupacije gotovo svih tih ruskih mislilaca prvenstveno su na estetskom planu, odnosno u domeni idejne kritike književnih i umjetničkih djela svojeg vremena.

V. G. Bjelinski nastojao je književnoj kritici dati naprednu filozofsko-idejnu podlogu. Nakon velikog oduševljenja za klasičnu idealističku filozofiju, približuje se Feuerbachovu materijalizmu, a blizak je i nekim socijal-utopističkim idejama. Odbacivanje svakog oblika religijskog misticizma, težnja za naprednim interpretiranjem književnih problema došla je najjasnije do izražaja u njegovu čuvenom »Pismu Gogolju«. Od pisaca je zahtijevao kritički stav prema vladajućima u tadašnjem društvu i puno angažiranje za napredne ideje, propagirajući ujedno realističko shvaćanje umjetnosti. Poezija je za nj »mišljenje u slikama«, a pjesnik mora život prikazati realistički, bez uljepšavanja.

A. J. Hercen je također branio materijalistički pogled na svijet a na filozofiju Hegela gledao je kao na »algebru revolucije«. Protivnik svakog misti-

cizma i filozofskog idealizma, kao i svakog diletantizma u nauci, Hercen je dao niz zanimljivih opažanja specijalno na području nekih filozofskih razmišljanja o prirodnim znanostima (»Pisma o izučavanju prirode«).

N. G. Černiševski vjerojatno je u toj grupi najbolji poznavalac tada suvremene (osobito njemačke) filozofije. Pod znatnim je utjecajem L. Feuerbacha, a Hegela i idealističku estetiku pokušava često i bez dovoljnog razumijevanja kritizirati u najpoznatijem djelu »Estetički odnosi umjetnosti prema stvarnosti«. Kao književni kritičar traži da književnost bude oruđe socijalne borbe, a osnovna mu je estetska teza da »lijepo u životu stoji iznad lijepog u umjetnosti«.

Revolucionar i književni kritičar N. A. Dobroljubov pod utjecajem je Hercena i Bjelinskog, a od umjetnika zahtijeva da estetski ideal podredi potrebama društvenog napretka. Dobroljubov poriče trajnost kanona i normi u literaturi, a svoju metodu u pristupu umjetničkom djelu naziva »realnom kritikom«.

D. I. Pisarev, književni kritik i publicist, pristalica je prirodoznanstvenog materijalizma. Širenje prirodnih nauka odlučni je uvjet — po Pisarovu — svakog progresa, pa je čak i širenje umjetnosti — što odvraća interes od tih nauka — u biti štetno.

Ova grupa naprednih ruskih mislilaca odigrala je izvanredno veliku prosvjetiteljsku ulogu u širenju socijalnih i materijalističkih ideja. Premda je Černiševski stajao nesumnjivo i suviše pod

utjecajem Feuerbacha, a Bjelinski, pa donekle i Hercen pod Hegelovom »filozofskom kapom« (ne dostižući, dakako, nikad u eminentno filozofskom smislu svoje njemačke uzore), ipak su njihovi estetski i socijalni nazori sadržavali i mnoge kritičke i revolucionarne elemente, što praktično nadilaze horizont evropske misli onog vremena.

S

SEMANTIČKA FILOZOFIJA, suvremena filozofska škola koja smatra osnovnim zadatkom misaonog istraživanja analizu riječi i jezika u cilju izgradnje preciznog nad-jezika (odnosno »meta-jezika«). Bitni filozofijski, pa i društveni problemi ne mogu se razriješiti, po učenju semantičara, zbog nejasnosti i nepreciznosti u upotrebi određenih naziva i pojmova. Subjektivistički orijentirana i ne pripisujući pojmovima nikakav objektivni sadržaj, ta filozofija idealistički smatra da su čak i takve riječi kao što su »klasno društvo«, »eksploatacija«, »imperijalizam« itd. puke fikcije koje nemaju korelate u nekoj zbiljskoj materijalnoj sferi, već se prividne protivurječnosti, nastale oko tih pojmova, rješavaju samo u ispravnoj jezičnoj interpretaciji i smislenom tačnom tumačenju termina.

Semantičari su znatno utjecali na razvoj suvremene, posebno matematske logike. Semantička logika koja ispituje značenje i vrijednost izraza, logičkog kalkila, smatra općenito važenje (Allgemeingültigkeit) osnovnim kriterijem pomoću kojeg

odbacujemo sve »metafizičke«, »iracionalne«, »besmislene« i protivurječne sudove i dolazimo do tzv. »pravih izjava« (Wittgenstein, Tarski). Mnoge poticaje za semantička filozofska istraživanja nailazimo već kod E. Husserla, a neke su njegove teze razradili do izgrađenih filozofskih semantičkih sistema A. Tarski i R. Carnap (Karnap).

SENZUALIZAM, (lat. sensus osjet) filozofski pravac koji preferira osjetilnu spoznaju i radikalizira još više empirističku gnoseologiju. Izvan osjeta nema nikakve druge spoznaje, osjeti su stoga izvor i kriterij svekolikog spoznavanja. Negirajući jednostrano bilo kakvu aktivnu funkciju uma, senzualisti su često završavali u vulgarnom materijalizmu, krajnjem skepticizmu i idealizmu.

Uz mnoge grčke mislioce u kojih se nalaze mnogi elementi senzualizma (npr. Protagora, kirenaici, epikurejci i dr.) senzualizam je kao izgrađeni sistem zasnovao E. B. de Condillac (Kondijak), najznačajniji predstavnik tog pravca, koji smatra da svi intelektualni procesi nisu ništa drugo do »transformirani osjeti«.

SILOGIZAM, specifičan oblik logičkog deduktivnog zaključivanja. U silogizmu se iz dvaju ili više logičkih sudova (v. Premisa) izvodi novi sud: zaključak (ili conclusio), na osnovu pravila koje je iznašla formalna logika pretežno još u doba Aristotela. Bitno je za silogizam da u obadvije premise postoji zajednički, posredni pojam (terminus medius) koji omogućuje zaključivanje. Silogizam se javlja u 4 figure, od kojih je tri iznašao Aristotel, a

četvrtu je (koja je u stvari samo inverzija prve) dodao Galen. Četiri su figure kategoričkog silogizma:

M — P	P — M	M — P	P — M
S — M	S — M	M — S	M — S
S — P	S — P	S — P	S — P

(S znači subjekt, P predikat, a M terminus medius).

O vrijednosti i spoznajnoj funkciji silogizma v. Dedukcija, Indukcija, Logika, Premisa.

SIMBOL, znak, biljeg, koji predstavlja, označuje neki pojam ili na njega podsjeća; lik koji utjelovljuje i u sebi reprezentativno sadrži smisao nekog predmeta ili apstraktne pojave, koji je ekvivalent njihova značenja, a sadrži asocijativnu i sugestivnu komponentu. U nekim filozofijama, npr. u djelu Cassirera (Kasirer) »Filozofija simboličkih oblikâ«, simbolička reprezentacija je osnovna funkcija svijesti, jer se sve ljudsko mišljenje kako najobičnije, kolokvijalno, tako i najapstraktnije, logičko i matematsko, odvija u simbolima. Po Kantu, simbol određene ideje je »predstava predmeta po analogiji«.

Simboličan, slikovit, predstavljen samo određenim znakom, u prenesenom smislu minimalan, tek toliko da bi podsjetio na određeni predmet ili događaj; atribut koji se može pridodati pojavi kad jedan simbol reprezentira čitav kompleks doživljaja.

Simbolika, predstavljanje, reprezentiranje određenih ideja, pojmova, misli, čuvstva pomoću karakterističnih ili ugovorenih znakova; također skup simbola.

SIMBOLIČKA LOGIKA, pravac u logici koji je u XX st. postao dominantan u okviru formalne logike. Izvirući iz težnje da se pomoću specijalnih simbola, od kojih minimalan broj ostaje nedefiniran, izbjegne nepreciznost i mnogosmislenost određenih termina, pa da se stoga izbjegnu i logičke pogreške, taj je pravac u mnogim svojim varijantama završio često u potpunoj formalizaciji i hipostaziranju određenih simbola i suviše naglašenom preferiranju matematskih odnosa jezičnih elemenata u okviru logičke problematike. Ovaj pravac ima, međutim, sigurno (osobito u minucioznim izvodima nekih logičara) i svoje pozitivne rezultate. Egzaktnost, pa i praktična primjenljivost (osobito u tehnici) mnogih rezultata te logike govori o vrijednosti nekih posebnih istraživanja toga pravca. Najznačajniji predstavnici raznih varijanti te logike jesu u XX st. Russel, Whitehead (Vajthed), Wittgenstein, Carnap i Tarski.

SINTEZA (grč. synthesis sastavljanje), opć. spajanje, sastavljanje. U logici metodski postupak kojim se predmeti, pojave ili procesi proučavaju u njihovoj cjelovitosti, u jedinstvu, uzajamnoj povezanosti; spajanje više fenomena u jedan, odnosno jednostavnih misaonih tvorbi u složene i složenih u još složenije. U tom je smislu metodski postupak, koji je suprotan sintezi, analiza (v.), ali je istovremeno s njom i nerazdvojno povezan.

U Hegelovoj filozofiji ima sinteza posebno značenje najvišeg stupnja dijalektičkog razvitka i spoznaje, koji nadilazi, u sebi uključuje i prevladava tezu i antitezu (v. Trijada).

SKEPTICIZAM, u širem smislu svaka sumnjičavost, nepovjerljivost, nazor o svijetu koji karakterizira pretjerana kritičnost i sklonost uzdržljivosti.

Skeptik, nepovjerljiv, sumnjičav čovjek.

Skepticizam u filozofiji, pravac koji kao osnovni princip zastupa sumnju u vrijednost svih apodiktički izrečenih teoretskih i praktičnih tvrdnji, sumnju u svaki spoznajni kriterij istinitosti i zahtijeva uzdržavanje od izricanja bilo kakvih sudova. Sadržan već u mnogim tezama sofista (osobito Gorgije), pa i Elejaca, antički se skepticizam kao izgrađeni nazor o svijetu pojavljuje potkraj IV st. pr. n. e. u učenju Pirona iz Elide i njegova učenika Timona. Ideal skeptičkog mudraca, nepomućenost i nepostojanje patnji, postiže se potpunim uzdržavanjem od suda, a time i od djelovanja. Mudrac se povlači u sebe i čuva se od afekata i nepromišljenog djelovanja i nalazi u samom sebi potpuni mir. Od kasnijih nastavljača skepticizma posebno se, uz filozofe Platonove akademije (Arkesilaj, Karnead) poznati Enesidem iz Knososa (početak n. e.) i Sekst Empirik, koji je u tri knjige Pironovih postavki iznio osnovni sadržaj skeptičkih učenja. Pokušaj da se uzdrma naivno povjerenje u spoznajnu sposobnost čovjeka karakterizira deset Enesidemovih tropa koji upućuju na relativnost svakog opažanja i nemogućnost da se istinito odijeli od prividnog. Upravljen, kako kažu skeptici, protiv svakog dogmatizma, taj radikalni spoznajni agnosticizam, koji se ovdje kao i kasnije temelji na jednostranoj empirističkoj gnoseologiji, na etičkom planu konze-

kventno dovodi do punog relativizma i nihilizma. Ukoliko, naime, ne postoji spoznaja same stvari, ne može se predvidjeti koji će uspjeh proizaći iz naših postupaka. Bez obzira, međutim, na kritičnost i dijalektičnost skeptičkog mišljenja koje je otkrilo mnoge protivurječnosti i suprotnosti unutar ranijih škola, ovo učenje karakteriziraju crte opadanja i izrođavanja nekadašnje poletne energije i snage antičke filozofske misli. »Nemoć duha da shvati stvari pironovci smatraju bitnom stranom, njegovom realnom energijom« (Marx).

SKOLASTIKA, srednjovjekovna kršćanska filozofija, koja je kao »služavka teologije« (ancilla theologiae) imala prvenstveni zadatak da racionalno opravda crkvene dogme kao i uopće božju opstojnost, besmrtnost duše itd. Unutar tih teza, i ograničena njima, skolastička je filozofija, koja se zasnivala na nekim Aristotelovim izvodima, razvila često minuciozno razrađene logičke distinkcije i definicije (npr. definicije supstancije, akcidencije, spoznaje itd.), te je kao »školska mudrost«, u tom formalnom pogledu dostigla visoku tehničku razinu. Rana skolastika obuhvaća razdoblje od IX do XIII stoljeća. Glavni su njeni predstavnici Scot Eriugena, Anselmo od Canterberyja i Abélard. U drugoj fazi postaje, kao najširi pokušaj prilagođavanja Aristotela učenju katoličke crkve, filozofija i teologija Tome Akvinskog vrhuncem srednjovjekovne skolastičke misli i temeljem kršćanske dogmatike sve do naših dana. Najveći sistematičar svoga doba i najbolji poznavalac filozofske tradicije, on nastavlja na učenje dominikanca Alberta

Velikog, boreći se kako protiv starog augustinskog učenja tako i protiv materijalističkih tendencija kršćanskih averoista. Posljednja je faza tzv. kasne skolastike u XIV i XV st., a glavni su predstavnici Duns Scotus (Duns Skot) i William Occam.

Bez obzira na čitav niz zanimljivih i oštroumnih postavki (osobito u gnoseologiji kasne skolastike, a donekle i kod realistički koncipirane spoznajne teorije Tome Akvinskog), čitava je skolastička misao sputana okvirima kršćanske dogmatike, prigušena bezbrojnim formalno-logičkim i terminološkim distinkcijama kauzističkim opravdanjima, pseudoproblemima (npr.: koliko anđela može stati na vrhu koplja) i mrtvim, silogističkim i stereotipnim izvodima. U skolastičkom (a posebno Tominom) učenju o državi jasno se vidi i društvena opredijeljenost tih kršćanskih filozofa. Priznavanje monarhove vlasti kao božje volje, opravdavanje staleških razlika »po božanskom i prirodnom pravu«, vrednovanje pokoravanja kao najveće vrline podanika, zahtjev za strogim kažnjavanjem svih heretika, vatreno branjenje vrhovne vlasti pape kao »namjesnika Kristova« itd., jasno govori o društveno regresivnoj ulozi te ortodoksne dogmatske katoličke filozofije i teologije.

SLUČAJ, u najširem smislu svaki vremenski neodređen ili neodredljiv događaj što se nije mogao predvidjeti; zbivanje što stoji izvan zakonomjernosti određenog kauzalnog lanca pojava; akt koji se uopće nije morao dogoditi ili koji se mogao dogoditi i drugačije.

U filozofiji se — nasuprot raznim idealističkim i indeterminističkim koncepcijama, kao i nasuprot mehaničko materijalističkim i fatalističkim shvaćanjima — već u Spinoze, a osobito u Hegela — slučaj objašnjava u okviru uzajamnog dijalektičkog odnosa prema nužnosti. Već sam pojam slučajnosti uključuje kategoriju nužnosti i obratno: s obzirom na što bi određena pojava bila slučajna ako ne s obzirom na nužnost, ili kako bi se neka pojava mogla odrediti kao nužna ukoliko se i ne pretpostavlja postojanje slučaja.

Marksizam ukazuje da slučajnost nije samo subjektivna, misaona kategorija, već ima i ontološki karakter, te da u određenom realnom procesu »slučajno« može početi novi kauzalni niz.

SOFISTI, v. Grčka filozofija.

SOFIZAM, pogreška u zaključivanju koja je (nasuprot nenamjernoj pogrešci koju zovemo paralogizam) učinjena namjerno, svjesno. Poznati je npr. sofizam *Rogati* koji glasi: »Što nisi izgubio, imaš?« — »Da.« — »Rogove nisi izgubio?« — »Ne.« — »Dakle, imaš rogove.«

SOKRATOVE ŠKOLE, v. Grčka filozofija.

SOLIPSIZAM, filozofski nazor koji kao krajnje ekstremni subjektivni idealizam, agnostički tvrdi da realno postoji samo »Ja« (lat. solus ipse, odatle i izraz solipsizam) i da je čitav svijet samo proizvod vlastitog subjekta. U raznim apsurdnim varijantama (od Schopenhauerove tvrdnje da je »svijet moja predodžba« do raznih teorija tzv. imanentista,

empiriokriticista, mahovaca i dr.), solipsizam u sebi zaoštreno sadrži bitne protivurječnosti subjektivnog idealizma. Lenjin je u »Materijalizmu i empiriokriticizmu« ukazao na neke karakteristike i aspekte tih protivurječnosti, kojih se uzalud, raznim jalovim spekulacijama i novim terminima, žele riješiti mnogi sistemi subjektivnog idealizma, skepticizma i agnostički zasnovanih spoznajnih teorija.

SPOZNAJNA TEORIJA (noetika, epistemologija), filozofijska disciplina koja ima za predmet istinitost spoznaje i raspravlja o spoznajnim izvorima kao i o mogućnosti, opsegu, pretpostavkama, granicama i objektivnoj vrijednosti spoznaje. Većina filozofa (osobito nakon Baumgartena) identificira spoznajnu teoriju s gnoseologijom (grč. gnosis spoznaja), dok M. Baldwin (Baldvin) i N. Hartmann smatraju da je gnoseologija samo metafizički dio spoznajne teorije pored njenog logičkog i psihologijskog dijela.

Spoznajna teorija kao samostalna školska filozofijska disciplina nastaje tek u XIX st., ali su mnoga odlučna spoznajnoteoretska pitanja postavljena već u grčkoj filozofiji, posebno nakon sofista i Sokrata. Standardne historije filozofije smatraju da sofistička antropološka orijentacija predstavlja ujedno i obrat od ontologijskih (miletska škola, Elejci, Empedokle i dr.) k spoznajnoteoretskim problemima. No u tim počecima grčkog filozofskog mišljenja ipak prevladava, osim rijetkih izuzetaka, naivna i dogmatska teza da je svijet doista takav kakvim ga mi opažamo, te gnoseologija tek preko ske-

ptičkih sumnji u mogućnost istinskog spoznavanja (što rezultira uzdržavanjem od svake pozitivne izjave) dolazi do kritičkog mišljenja koje, neovisno o svakoj predaji i uobičajenim shvaćanjima, podvrgava ispitivanju vlastite spoznajne mogućnosti. U čitavom je srednjem vijeku u raznim varijantama dominantna misao o istini kao adekvaciji stvari i uma (veritas est adequatio rei et intellectus). Razdioba na nižu (osjetilnu) i višu (umnu) spoznaju, koja je postavljena već u srednjem vijeku, zadržala se kako kod Leibniza i Wolffa, tako i u čitavoj klasičnoj njemačkoj filozofiji, te se niža spoznaja obično identificira s estetskom, a više s eminentno filozofskom.

Za novovjeku je filozofiju karakterističan zahtjev da filozofija treba da u stvari otpočne spoznajnom teorijom, te su stoga njeni osnivači, Descartes i Locke, ujedno i prvi istinski novovjeki filozofi. I dok Descartes otpočinje svoju spoznajnu teoriju sumnjom u adekvatnost osjetilnih podataka, sumnjom u sve osim u samu sumnju, u mišljenje, John Locke izgrađuje prvu gnoseologiju zasnovanu na osjetilnosti i u okviru teorije o primarnim i sekundarnim kvalitetama ukazuje na mnoge elemente one spoznajne teorije koja će i kasnije ostati karakteristična za niz materijalističkih filozofa (Holbach, Diderot i dr.). Od tada će u spoznajnoj teoriji, s obzirom na izvore i objektivnu vrijednost spoznaje, prevladavati suprotne teze racionalizma (samo je umna spoznaja sigurna), empirizma (ništa nije u umu što prije nije bilo u osjetilima), kriticizma (Kantov kopernikanski obrat po kojem se

spoznaja temelji na apriornim kategorijama i čistim zorovima subjekta, a ne u objektu) i intuicionizma (koji daje prednost neposrednom, izravnom, intuitivnom spoznavanju pred diskurzivnim, pojmovnim mišljenjem), a s obzirom na predmet spoznaje stajališta realizma, idealizma, pozitivizma, fenomenalizma i dr. Tako se razni pravci spoznajne teorije razlikuju jednom po tome da li stavljaju u sumnju mogućnost objektivne spoznaje (agnosticizam, fikcionalizam), ili potvrđuju spoznatljivost svijeta te se time vežu uz iskustvo (empirizam, senzualizam), ili pak, identificiraju logos i bitak, utvrđuju punu racionalnu transparentnost univerzuma (panlogizam) ili, napokon, spoznaju ograničuju na isključivu mogućnost iskustvene spoznaje fenomena, te tako »stvar po sebi«, noumenon, stavljaju izvan spoznajnog područja (kriticizam). Dalja razdioba spoznajnoteorijskih pravaca nameće se iz pitanja da li samo iskustvo naprosto daje neposrednu spoznaju vanjskog svijeta (naivni realizam), ili tek posrednu spoznaju (tzv. kritički realizam, O. Külpe i dr.), ili ona uopće ne može principijelno prijeći područje svijesti (razne idealističke, a posebno novokantovske varijante). Novovjeka spoznajna teorija razvijala se u uskoj povezanosti i s nekim prirodnim naukama. Tako je npr. zasnovana i na fizici i to eksperimentalnoj u empirizmu (Bacon, Locke, Hume, Mill, a kasnije Mach i Avenarius) i teoretskoj u racionalizmu (Descartes, Leibniz), a od XIX st. nadalje osjeća se i utjecaj biologije (Spencer, Nietzsche), socijalnih znanosti (M. Weber, »sociologija znanja«) i tzv. duhovnih znanosti (Dil-

thay (Diltaj). Općenito, međutim, ona se u svojem klasičnom obliku nakon Kanta ipak razvijala u okviru »slobodnih spekulacija« filozofske sistematike i u biti jalovo istraživala bilo objektivni (»Svijet nije dan već zadan«), bilo subjektivni pol spoznajnog procesa (»Ništa ne može biti spoznato što nije kao mogućnost spoznavanja sadržano u svijesti«).

Ukoliko se, međutim, prema biti spoznaje određuju osnovi filozofije, gnoseologiji bez sumnje pripada osobit položaj u čitavoj filozofijskoj problematici. Ipak su se dijametralno razilazila mišljenja ne samo o načinu obradbe problema spoznaje već i samim pretpostavkama pa i mogućnostima istraživanja ovog područja, te je sama ta činjenica unekoliko čitavu spoznajnu teoriju učinila problemom i dovela do potrebe da se ispita kako odnos između spoznaje kao predmeta istraživanja i teorije o njoj, tako i sistematski položaj spoznajne teorije prema određenim znanostima, filozofijskim disciplinama i cjelokupnoj filozofiji. I dok se spoznajnoteoretska problematika čitavo devetnaesto i početkom dvadesetog stoljeća smatrala prvom i osnovnom filozofijskom disciplinom, te je gotovo bila »stvar časti« pojedinih filozofa da napišu školski »Uvod u spoznajnu teoriju« (Windelband, Jerusalem, Cohen i dr.), u novije vrijeme i u okvirima građanske filozofije sve više prevladava teza da gnoseologija nije fundamentalni dio filozofije i da se osnovna filozofijska orijentacija mora temeljiti na ontološkim, odnosno na njima zasnovanim antropološkim temeljnim odlukama (Sartre, Heide-

gger i dr.). Nasuprot tome postoji tendencija da se kako logika tako i spoznajna teorija povežu uz onu znanstvenu disciplinu u kojoj znanje dosiže najviši stepen formalne ispravnosti i sadržajne sigurnosti, tj. uz matematiku. No dok se u logici ovog pravca raspravlja prvenstveno o metodskom pristupu i shemama primjerenim matematici, zadržava se spoznajna teorija prvenstveno na načinu spoznavanja matematike i njenoj neprotivurječnosti, te se pokušava na tom području (a sva apsurdnost te popozicije ovdje je još jasnija) iznaći apsolutno sigurno o iskustvu neovisno (apriorno) nužno znanje (tzv. logički pozitivizam bečkog kruga, logisti kao Russel, Whitehead i dr.).

Svi se ovi raznoliki pravci i varijante spoznajne teorije ipak mogu u osnovi svesti na dvije bitne orijentacije. Prva u svojim posljednjim konzekvencijama promatra spoznaju bilo kao samospoznaju svjetskog duha (Hegel) bilo kao »čisti sadržaj svijesti« (novokantovci), bilo kao ukupnost »osjetilnih kompleksa« (subjektivni idealizam kao i pozitivizam). Mnoge od tih varijanata dolaze često zapravo do istog rezultata: bitne subjektivnosti u spoznaji svijeta, razilazeći se jedino u pristupu predmetu i u prvim premisama takvog zaključka. Nasuprot njima, vulgarna materijalistička spoznajna teorija zastupa tezu, kritički još ne preispitujući samu subjekt-objekt relaciju, da svaka spoznaja izvire iz iskustva i u biti i principijelno može potpuno adekvatno i istinito odraziti, »zrcaliti« stvarnost. Stoga, nasuprot nekim varijantama idealizma, takva mehaničko-materijalistička spoznajna teorija polazi sa

stajališta potpune spoznatljivosti u svijesti oblikovanog svijeta i njegovih zakonomjernosti. Negirajući naivno realistički i mehaničko materijalistički pristup fenomenu spoznaje, a ostajući na principima koje gnoseologiju ne stavljaju u prvi plan filozofijskih istraživanja, marksizam unosi novo svjetlo u spoznajnoteoretsku problematiku svojim uvidom u kompleksnu dijalektiku tzv. objektivnog realiteta i ljudskog mišljenja. Ljudska praksa u najširem smislu riječi postaje ontološki temelj i fundamentalna premisa cjelokupne filozofije. Praktična djelatnost pokazuje se kao »sredstvo za uništenje jednostranosti kako subjektiviteta tako i objektiviteta«, jer »svijest čovjeka ne odražava samo objektivni svijet, već ga i stvara« (Lenjin, Filozofske sveske). Spoznajna teorija je tako u biti identična s dijalektikom (odnosno logikom i ontologijom), a istinska spoznaja svijeta ujedno je i njegovo mijenjanje.

STOICIZAM, filozofska škola (u prenesenom smislu i određen način uzvišenog, mirnog držanja) koju je oko 300 g. pr. n. e. osnovao Zenon iz Kitaje, a trajala je sve dok car Justinijan nije zatvorio sve filozofske škole 529. g. Naziv je nastao po mjestu (trijemu s ukrašenim zidovima — stoa poikile), u kojem je Zenon naučavao svoju filozofiju.

Tzv. starijoj Stoi pripadaju osim Zenona, Kleant i njegov učenik Ariston. U III st. pr. n. e. sistematski je razvio stoičko učenje Hrizip, a u tzv. »srednjoj Stoi« najznačajniji su filozofi Panaitije i Posejdonije. U svojim teoretskim spisima Ciceron se mnogo oslanja na stoičku etiku, a najveći je pro-

cvat škola doživjela za vrijeme Seneke, Epikteta i cara Marka Aurelija, u tzv. »mladoj Stoi«.

Premda u stoičkoj filozofskoj orijentaciji u pojedinim razdobljima dominiraju samo određena pitanja (u staroj i srednjoj gnoseološki i logički, a u mlađoj etički problemi) i premda u toku historijskog razvoja stoička škola nije uvijek zadržala jedinstvene postavke, ipak se neki bitni elementi ukazuju kao karakteristični za čitavo stoičko naučavanje. Često u sebi protivurječni i nekoherentni ti elementi ponekad i eklektički sabiru mnoge teze heraklitske, aristotelovske i kiničke filozofije. Dok je stoička spoznajna teorija orijentirana uglavnom empiristički, pa čak i senzualistički i strogo deterministički, etika se zasniva na racionalističkom preovladavanju razuma nad strastima i afektima. Osim fizici i etici, stoici su znatnu pažnju posvetili i logičkim istraživanjima (logiku dijele na gramatiku, retoriku i dijalektiku). Ipak je centar stoičkih originalnih filozofskih preokupacija prije svega etička problematika, pa tako i logika i fizika stoje u službi etike, a moralna valjanost postaje cilj cjelokupnog filozofiranja.

Stoicizam je neovisnost o vanjskim događajima i prilikama, uopće o vanjskom toku svijeta (vidljiva unekoliko i kod epikurejaca i skeptika), ustvrdio ujedno i kao osnovnu odliku mudraca: mudrac je slobodan i ma šta mu se zbilo u svakodnevnom životu, ništa ne može pokolebati njegovu krepost, znanje i sreću: njegova mudrost i njegova sreća samo je u njemu samom i svijet ga se ne tiče. U tom negiranju svega vanjskog očituje se jasno i unutar-

nja osamljenost pojedinaca, te je njegova ravnodušnost prema općim ciljevima uvjetovana često socijalnim i moralno-političkim prilikama određenog vremena. Prevladavanje vanjskog svijeta omogućuje sreću mudraca. No taj svijet, nad kojim čovjek nema nikakve moći, može se prevladati jedino u unutrašnjosti individuuma; mudrac stoga mora postati gospodarem utjecaja što ih svijet na njega izvršava. Ti se utjecaji reflektiraju prije svega u čuvstvima i požudama. Mudrost je, dakle, nepomično mirovanje u samom sebi, oslobađanje od afekata, bešćutnost (apatija).

Premda se stoička filozofija nije, zbog principijelne ravnodušnosti prema svemu zbiljskom opredijelila ni za jedan oblik države, ipak je upravo ona prva razvila ideju svjetskog građanstva. Stoici napuštaju kao preživjelu onu razliku između Helena i barbara koju je još zastupao Aristotel. U ideju pravednosti i opće ljubavi za čovjeka, stoici uključuju i roba, iako za svoje socijalne zahtjeve, u skladu s etičkom tezom o ravnodušnosti, nikad nisu stupili u aktivnu borbu. Anticipirajući profetski u svojim kontemplacijama o društvu velike progresivne pokrete masa, stoička škola ipak ostaje praktički ograničena svojim pasivnim promatranjem, introspekcijama, nezainteresiranošću za zbiljska historijska vrenja i društvenom neangažiranošću.

Stoička škola znatno je utjecala na ranokršćanske mislioce, a mnoge teze te filzofije ostavile su traga u velikim sistemima novovjeke racionalističke filozofije, osobito u Spinoze.

STVAR PO SEBI (njem. Ding an Sich), jedan od osnovnih pojmova Kantove filozofije, kojim se označuje ono što postoji po svom vlastitom bitku, nezavisno od subjekta koji spoznaje, odnosno nezavisno od transcendentalnih kategorija i čistih zorova. Stvar po sebi samo je granični pojam, ona je korelat pojavnosti, ali ostaje nespoznatljiva jer spoznaja ne može biti nikad lišena mogućeg načina spoznavanja. Spoznaja je, po Kantu, vezana uz osjetilnu zornost pa ostaje samo pojavna (fenomenalna), a ne može nikad prodrijeti u noumenalnu sferu (v. Noumenon).

Premda je stvar po sebi ona Kantova kategorija koja predstavlja »posljednji ostatak materijalizma«, koji kasnija idealistička filozofija (osobito Fichte) potpuno odbacuje, ipak je Kantovo dijeljenje na pojavni svijet i nespoznatljivi svijet »stvari po sebi« karakteristično za ono metafizičko mišljenje koje ne vidi da u procesu spoznaje, u samoj praksi »stvar po sebi« postaje sve više »stvar za nas«. Što su nam više poznata svojstva neke stvari, to nam je više poznata i sama »stvar po sebi«, pa je stoga neopravdana Kantova tvrdnja o njenoj načelnoj nespoznatljivosti (v. Kriticizam; Njemačka klasična filozofija),

SUBJEKTIVIZAM, više različitih pogleda na svijet, odnosno filozofskih nazora što u mnogobrojnim varijantama tvrde primat subjektivnosti, odnosno po kojima je sva spoznaja subjektivna i izriče samo reakcije, stanja i modifikacije subjekta. Radikalni subjektivizam odriče u gnoseologiji mogućnost bilo kakve objektivnosti u spoznaji istine

te subjekt postaje jedina mjera i kriterij za valorizaciju spoznaje predmeta. Po raznim subjektivističkim naziranjima, istina uopće ne postoji po sebi, već po subjektivnom bitku (»Nicht An-sich, sondern als Für-ein-Subjektsein«) te jedan te isti sud može biti za jednog istinit, a za drugog lažan. Unutar tih koncepcija varira se, štaviše, i ontološka teza da samo svijest ima zazbiljnost, a da su vanjski svijet i bitak samo osjeti, skup ili snop predodžbi, pojmovi subjekta. Ekstremna forma takvog subjektivnog idealizma je solipsizam (v.). U praktično etičkom smislu, subjektivizam se može uglavnom poistovetiti s relativizmom, odnosno s nazorom da ne postoje nikakve objektivne općevažeće moralne vrijednosti, norme ili dužnosti, već da je jedino vrijednostan sud individuuma mjerodavan za procjenjivanje vlastitih postupaka (etički individualizam).

SUD, u logici, vrst iskaza kojim se nešto tvrdi ili odriče; uz pojam i zaključak jedan od bitnih elemenata logike. Logički je sud sastavljen od subjekta (S), predikata (P), kopule koja izriče različit odnos između S i P i tzv. »četvrtog elementa«, tj. elementa tvrdnje.

Tradicionalna elementarna logika dijeli sudove po kvantitetu, relaciji i modalitetu. Po kvantitetu, tj. po njihovom opsegovnom odnosu, sudovi mogu biti univerzalni (Svi ljudi su smrtni), partikularni (Neka smrtna bića su ljudi) i singularni (Sokrat je čovjek). Kvalitetom suda izriče se prihvaćanje ili odbacivanje odnosa između subjekta i predikata, tj. njihova sadržajna relacija, a dijele se na afirmativ-

ne (S je P), negativne (S nije O). odnosno limitativne (S je ne P.). Po relaciji sudovi mogu označavati bezuvjetni odnos, i tada su kategorički (S je P), ili tek uvjetni dnos, i tada su hipotetički (Ako je A tada je i B). Neki logičari smatraju da s obzirom na relaciju postoje još i tzv. rastavni ili disjunktivni sudovi, u kojima se različiti predikati međusobno isključuju (S je ili P_1 ili P_2 ili . . .). Po modalitetu sudovi mogu izražavati ili samo vjerojatnu opravdanost veze između subjekta i predikata (tzv. problematični sudovi, npr.: Izvan zemlje može biti živih bića), ili izricati zbiljsku, faktičnu vezu koja doista postoji (tzv. asertorni sudovi, npr.: Na nebu su zvijezde), ili pak tvrditi opću logičku nužnost veze između subjekta i predikata (tzv. apodiktički sudovi, npr.: Živo biće mora umrijeti). I dok je kod problematičnih sudova suprotna tvrdnja također moguća, a kod asertoričkih nije nezamisliva kontradiktorna suprotnost (premda je zbiljski isključena), apodiktički sudovi izražavaju potpunu nezamislivost suprotnog, tvrdnju da nešto može biti samo tako kako je izrečeno i nikako drugačije (v. Modalitet).

Logički sud posebno se odlikuje time što imanentno iskazuje neku tvrdnju, a samim tim u sebi uvijek sadrži mogućnost da bude istinit ili neistinit (što ne mora biti sadržano u rečenici koja npr. može iskazivati i neku molbu, pitanje ili želju). Logički sud posjeduje dakle osim triju elementa, što ih je ustvrdila tradicionalna logika, i »metagramatički« tzv. četvrti elemenat suda, elemenat tvrdnje, važenja ili nevaženja, elemenat odluke, tj. »praktičkog držanja« (Rickert), što ima psihološke korelate u

pristajanju odnosno nepristajanju subjekta koji izriče sud. Da je logički sud četveročlana a ne tročlana tvorba, to je u modernijoj logici akcentuirala naročito badenska škola (Windelband, Rickert, tzv. vrijednosna logika po kojoj ispravno misliti znači afirmirati logičku vrednotu), o tome su raspravljali i Lotze (Loce) — »sud o sudu« kao četvrti element; Sigwart — »Svijest o objektivnom važenju«; Brentano — momenat uvjerenja; a u nas je o tome pisao u raspravi »Teorija suda« M. Petras.

Iz različitog tumačenja odnosa predikata i subjekta nastale su razne teorije suda. Dok je npr. Aristotel smatrao da je svaki sud uvrštavanje pojma subjekta pod opseg pojma predikata, drugi su logičari tvrdili obrnuti odnos, ili pak odnos identičnosti (tj. formalno ispravan sud može samo izricati puku tautologiju A=A). Prema tzv. egzistencijalnoj teoriji, u sudu se izriče naprosto opstojnost, egzistencija određene veze subjekta i predikata.

Jednostranosti raznih formanologičkih pristupa problematici suda nastoje se prevladati u okviru novijih istraživanja što se zasnivaju na dijalektičkom shvaćanju odnosa subjekta i predikata (u nas M. Marković). Odnos između njih nije niti odnos po opsegu niti isključivo po sadržaju, jer se u aktu suđenja opseg pojma subjekta uključuje u opseg pojma predikata, a sadržaj pojma predikata u sadržaj pojma subjekta kao jedna od njegovih karakteristika. Dok formalna logika u problematici suda ostaje na određivanju formalnih distinkcija i formalnih ispravnosti, odnosno na podudaranju rezultata mišljenja s određenim vrstama suda, njihovim

zakonomjernostima i pravilima, bez obzira na realan sadržaj o kojem se sudi, dijalektička logika — koja preuzima i u sebi uključuje sve pozitivne rezultate formalne logike — oblike mišljenja uvijek proučava u nerazdvojnoj vezi sa sadržajem i na poštovanju pravila inzistira uvijek s obzirom na konkretne činjenice o kojima se sudi.

SUPSTANCIJA, bitni, nepromjenljivi, prvi, temeljni, po sebi postojeći nosilac svih stvarnih oznaka, što leži u osnovi, uvjetuje i omogućuje promjene svojstava pojedinih predmeta i pojava; konstantna, trajna bit svega opstojećeg, za razliku od nesamostalnih, nebitnih karakteristika što postoje samo po nečem drugom (akcidencije).

Predsokratovska grčka filozofija pokušala je supstanciju bez posebnih refleksija o izvoru i značenju tog pojma uglavnom odrediti kao prabit, temelj ili princip svekolike stvarnosti nasuprot promjenljivim pojavama. Platonove ideje su supstancijalne prirode, jer kao samostalne, vrijednosno zasnovane bitnosti ne podliježu nastajanju i nestajanju. U Aristotela je supstancija unutar logičko metafizičke problematike tretirana kao subjekt, o kojom se nešto može izreći, ali sam ne može biti predikat, dakle, kao najviša kategorija. Po Scotusu Eriugeni supstancija je nedjeljiva i bestjelesna, a mnogobrojni skolastičari je određuju kao za sebe i u sebi postojeće (»Per se esse«, »esse in se«) samostalno bivstvovanje što nije ničim drugim određeno (»nulla alia se indigens«), kao stvar koja po sebi egzistira (»res per se existens«). Toma Akvinski u svojem shvaćanju supstancije približuje se nekim

aristotelovskim tezama zasnivajući, međutim, njenu opstojnost izvan subjekta.

Klasičnu definiciju supstancije dao je u novovjekoj filozofiji Descartes: »Pod supstancijom možemo razumijevati samo stvar koja tako postoji da joj za postojanje nije potrebna nikakva druga stvar« (Principia Philosophiae). Nadovezujući na tu Descartesovu tezu, Spinoza dosljedno poriče mogućnost dualističkog shvaćanja svijeta i tvrdi, unutar svog monističkog nazora, postojanje samo jedne, beskonačne supstancije »koja ne može proizvesti drugu supstanciju«. On pod supstancijom razumijeva ono »što u sebi jest i pomoću sebe se shvaća, to jest ono čijem pojmu nije potreban pojam druge stvari od koga mora biti oblikovan«. U svojem glavnom djelu »Kritika čistog uma«, Kant definira supstanciju kao jednu od transcendentalnih kategorija i zastupa tezu da pri svim promjenama pojava ostaje supstancija koje se kvantum u prirodi niti ne povećava niti ne smanjuje. U smislu neuništivosti kvantiteta i nemogućnosti njegovog mijenjanja, pojam supstancije upotrebljava se unutar mnogih prirodoznanstvenih i naturfilozofskih sistema. Engleski empirizam (osobito Hume, jer Berkeley, koji odbacuje postojanje materijalne supstancije, još zastupa tezu o egzistenciji tzv. duhovne supstancije), a kasnije u nešto modificiranoj formi i pozitivizam (Comte) radikalno negiraju potrebu zasnivanja bilo kakve supstancije kao nekog »nepoznatog nosioca tjelesnih stanja«, te se ona svodi na »funkciju mašte«, ili na »sasvim subjektivno psihologijski princip«. Za Herbarta je supstancija, kao transcendentalni pojam iz

kojeg nastaje pojam stvari, onaj nosilac svega što postoji koji se bitno razlikuje od svih predmetnih i pojavnih oznaka. I dok razni idealistički sistemi, nadovezujući u stvari na ove tvrdnju o dvije sfere opstojnosti (pojavnoj i noumenalnoj), identificiraju supstanciju bilo s duhom, »dušom svijeta«, »sa smislom promjenljivog besmisla«, bilo s drugim raznim apriornim principima postojanja, materijalistička naziranja ukazuju na to da supstancija i nije ništa drugo negoli materija u vječnom kretanju. Marksistički su teoretičari, nasuprot idealističkom, u stvari kantovskom i metafizičkom cijepanju svijeta na fenomenalnu i noumenalnu sferu, pokazali kako se supstancija kao bit i jezgro svekolike stvarnosti ne može razdvojiti od pojedinačnih formi ispoljavanja (od pojava), već se može shvatiti samo u nerazdvojnom dijalektičkom jedinstvu s njima.

SUPSUMCIJA (od lat. sub pod i sumere uzeti), u logici svrstavanje nižeg pod viši rodni pojam, ili pod neki opći sistem, također podređivanje posebnog pod opće. U nekim logičkim teorijama suda, koje se zasnivaju na opsegovnim odnosima, smatra se da sud nastaje podređivanjem, supsumcijom pojma subjekta pod pojam predikata ili, obrnuto, predikata pod pojam subjekta (v. Sud).

SVIJEST, ukupnost svih racionalnih, razumskih odnosno spoznajnih funkcija, relacija i subjektivnih mogućnosti čovjeka u pronicanju i shvaćanju objektivnog svijeta što zajedno tvore njegovu tzv. duhovnu ličnost; svijest je i ukupnost svih psihičkih doživljaja u individuumu (individualna svijest), ili

socijalnoj zajednici (kolektivna svijest). U prenesenom smislu, svijest označava kako spoznajnu tako i moralnu jasnoću, izvjesnost i sigurnost u prepoznavanju ili određivanju nekog predmeta, društvene ili idejne situacije ili samog sebe. (Svijest o svojoj ulozi, svojim dužnostima, misiji, tzv. klasna svijest, zatim samosvijest i dr.).

U svojim nižim, elementarnim oblicima, kao što su osjeti, određena čuvstva i opažaji, pa i neke predodžbe, svijest nije samo svojstvo čovjeka, već se — u manjoj ili većoj mjeri — može pripisati i drugim živim bićima koja posjeduju razvijeniji živčani sistem, a posebno njegov centralni dio: mozak. No u svojim višim oblicima — kao što su pojmovno, diskurzivno mišljenje, kompleksna čuvstva i predodžbe — svijest je karakteristična isključivo za čovjeka i ima svoje fiziološke korelate u sivoj kori velikog mozga, u tzv. cortexu. Psihologija razlikuje i ispituje različite gradacije i veze između jasnih i nejasnih stanja svijesti (odnosno polujasnih, podsvjesnih ili nesvjesnih stanja). Na te relacije i uvjetovanosti naročito su upozorile Freudova (Frojd) psihoanaliza, Adlerova individualna psihologija i Jungova psihološka tipologija.

Pitanje odnosa i primata između bitka i svijesti, materijalnog i psihičkog, realnog i duhovnog, jedno je od osnovnih pitanja svake filozofije. Marksizam ukazuje materijalistički na to da je čovjekova svijest određena njegovim društvenim bićem, a ne obratno, kao što tvrdi većina idealističkih filozofija u raznim varijantama od Platona

do novijih teza o primatu tzv. svijesti uopće (Bewusstsein überhaupt — što je za Kanta »ukupnost nužnih i općenovaljanih uvjeta cjelokupne spoznaje predmeta«), ili o bitku koji je fundiran ili predodređen njegovim smislom.

SVRHOVITOST v. Teleologija.

T

TELEOLOGIJA (odnosno svrhovitost), upućenost na neki konačni cilj ili svrhu koja se očituje u raznim djelovanjima, pojavama ili htijenjima što teže realizaciji izvjesnog uzora ili ostvaruju neki unaprijed određeni smisao. Svrhovitost može biti i princip promatranja organske prirode u analogiji prema svakom ljudskom djelovanju zasnovanom na određenom cilju.

Suprotnost između teleološkog i antiteleološkog naziranja o svijetu postoji još u prvoj antičkoj filozofiji prevladavanjem teološkog gledanja koje je prisutno u mnogobrojnim primitivnim religioznim nazorima (animizam, antropomorfizam). Razlikovanje causa finalis od causa efficiens (finalnog, svrhovitog od djelatnog uzroka) koje je prvi postavio Aristotel, dominira s obzirom na problematiku svrhovitosti kako srednjovjekovnom filozofijom tako i mnogim filozofskim i prirodoznanstvenim nazorima od Kanta i Darwina. Srednjovjekovni teolozi i filozofi u većini slučajeva promatraju svijet kao strukturu bitka u kojoj je sve upravljeno na posljednji cilj. No već mehanicističko shvaćanje na pragu no-

vog vijeka pokušava iz prirodnih znanosti izbaciti teleologiju i objasniti svijet samo iz djelatnih uzroka u užem smislu riječi. Leibniz nastoji u svom sistemu prestabilirane harmonije i samosvojnih zatvorenih monada unekoliko ujediniti mehaničko i teleološko gledište. Po Kantu, teleologija treba da bude primijenjena samo kao regulativni princip prosuđivanja prirode, tj. ne u smislu tumačenja objektivnog zbivanja. Zato je za Kanta potpuno bezvrijedan teleološki dokaz opstojnosti božje, koji bi htio iz svrhovitosti prirode zaključiti na nužnost postojanja najvišeg uzroka. Hegel smatra da je u svrsi ono što je posljedica i rezultat ujedno i neposredno djelatni razlog. Svrha je kao ono subjektivno odijeljena od vanjskog opstanka, a čitava se djelatnost sastoji u »prevođenju subjektivne forme u objektivitet«. Tako je čitav teleološki proces prevođenje »pojma koji razgovijetno postoji kao pojam u objektivnost«.

Mnoge vitalističke koncepcije novijeg vremena (H. Driesch (Driš) i dr.) nastoje u okviru biološki zasnovanih teza uvesti pomoću raznih, često pseudonaučnih kategorija (životna entelehija itd.), ponovno teleološka naziranja. Oštru kritiku teističkih naziranja o svrhovitosti dao je već L. Feuerbach: »Teizam iz slučajnosti reda, svrsishodnosti i zakonitosti u prirodi izvodi zaključak o njihovom proizvoljnom podrijetlu, o tome da postoji biće koje se razlikuje od prirode i koje u prirodu po sebi (an sich) kaotičnu i ravnodušnu prema svakoj određenosti, unosi red, svrsishodnost i zakonitost.« Za Nietzschea je svaka »prividna svrhovitost samo posljedica volje

za moći«. Smatrajući Hegelovo gledište o svrhovitosti »veoma dubokim«, koje samo treba obrnuti, Lenjin je u »Filozofskim sveskama« ukazao na to kako su »... svrhe čovjeka izazvane objektivnim svijetom i pretpostavljaju ga — nalaze ga kao dato, kao nešto što je tu. Ali čovjeku se čini da su njegove svrhe uzete izvan svijeta, da su nezavisne od svijeta«.

TRANSCENDENTALNO, pojam koji najviše upotrebljava Kant i njime označava ono što se odnosi na apriorne uvjete svakog iskustva, što, dakle, omogućuje našu spoznaju. Transcendentalna apercepcija (12 kategorija i 2 čista zora: prostor i vrijeme) omogućava i uvjetuje način spoznaje svekolike zbilje, te postoji neovisno o iskustvenoj građi, empirijskom sadržaju spoznaje. Transcendentalna je svaka spoznaja koja se »ne bavi predmetima već uopće našim načinom spoznavanja predmeta, ukoliko ovaj treba da bude apriorno moguć« (Kant).

TRANSCENDENTNO, nešto što prelazi (transcendira) granice iskustva, što je s onu stranu empirijskog, ili što prelazi područje čovjekove svijesti, što je onostrano, onosvjetsko, što nadilazi ljudske mogućnosti shvaćanja.

TRIJADA, pojam koji u raznim filozofskim sistemima znači način tumačenja i shvaćanja svijeta u tri osnovne faze, ili u dijalektičkim filozofijama pojam kojim se označava da se svekoliki razvoj odvija unutar triju osnovnih stupnjeva spoznaje kojima odgovara i ontička struktura zbilje. Hegel smatra da su teza, antiteza (negacija teze) i sinteza (negacija

negacije, tj. ukidanje ali istovremeno i prevladavanje teze i antiteze na višem stupnju) bitni elementi cjelokupnog logičkog, spoznajnog i ontološkog razvoja. Marx je ukazao (nasuprot idealističkom tretiranju trijade kod Hegela) da se unutar trijade, kao negacije negacije odvijaju i zbiljski historijski društveni procesi.

U

UKUS (lat. gustus), smisao za lijepo, sposobnost osjećanja za umjetnički vrijedno, sposobnost suđenja o estetskim predmetima. Ukusom se također naziva i opći ukus određene epohe u smislu stila, mode tog razdoblja.

Poznata izreka »De gustibus non est disputandum« (O ukusu ne treba raspravljati) ukazuje na subjektivitet i individualitet ukusa koji ne podliježe nikakvim objektivnim kriterijima. Mnogi objektivistički orijentirani estetičari ukazivali su, međutim, na to da je karakter estetskog suda ipak određen i strukturom samog objekta, pa da je stoga različitost individualnog ukusa ograničena predmetom koji se valorizira (npr. za ljubicu nitko ne može ustvrditi da je veličanstvena). Kant je definirao ukus kao sposobnost rasudne moći da izabire općenovaljano nezavisno od koristi i požude, »bezinteresno«. Profinjenost ukusa uvjetovana je uglavnom dvama faktorima: prirođenom dispozicijom i estetskim odgojem. No odgajanje ukusa, po Hegelu, »nije stvar estetike«. Croce zove ukusom »aktivnost

koja sudi« i poistovećuje je s genijem — »aktivnošću koja proizvodi«. »Ukus i genije u biti su isti.«

UMJETNOST, specifična ljudska duhovna djelatnost koja u sebi nosi elemente osjetilnosti a uključuje kreativni momenat, samo stvoreno djelo i njegovo doživljavanje; umjetnost je ujedno svaka sposobnost estetskog izražavanja odnosno oblikovanje u tvorbe s estetskim djelovanjem određenih osjećaja, misli, doživljaja i mašte pomoću govorne ili pisane riječi, instrumenta ili ljudskog glasa, boje, mimike, linije, plastičnog oblika, pokreta itd. U širem smislu u umjetnost se ubrajaju djela literature (lirika, ep, pripovijetka, roman, drama), zatim muzika, balet, gluma ili pantomima, ali se vrlo često pod taj pojam supsumira samo arhitektura, slikarstvo, kiparstvo i grafička umjetnost. Umjetnost se može podijeliti i na produktivnu (neposredno stvaralaštvo vlastitih umjetničkih djela) i reproduktivnu (muziciranje, gluma, recitacija). U posljednje se vrijeme osim tzv. primijenjene umjetnosti (umjetnički izvedenog zanatstva), unutar šireg poimanja umjetnosti (dakle i kazališta, literature itd.), medij za umjetničku kreativnost nalazi u filmu i televiziji.

Različiti oblici umjetnosti predmet su čitavog niza sistematizacija stvorenih na osnovu mnogobrojnih kriterija i divizionih principa kao i estetsko filozofskih teza (v. Estetika).

UPANIŠADI, v. Indijska filozofija.

UTILITARIZAM (lat. utilitas, korist), pravac u etici po kojem je osnovno načelo i kriterij moralnog

djelovanja korist. Utilitarizam se pojavljuje u dva osnovna oblika. 1) Individualistički utilitarizam, koji smatra da je jedina svrha moralnog čina korist, odnosno dobrobit pojedinca. 2) Socijalni utilitarizam, koji ljudsko moralno djelovanje vrednuje s gledišta sreće ili dobrobiti sviju, društva, zajednice.

Poznat još i u antici (sofisti, Epikur i dr.) svojevrsni je utilitarizam blizak mnogim hedonistički i eudemonistički zasnovanim etikama. U svojem »klasičnom« obliku pojavljuje se, međutim, potkraj XVIII st. u Engleskoj (god. 1781. J. Bentham prvi put upotrebljava riječ »utilitarian«). Osim Jeremissa Benthama, koji se općenito smatra osnivačem tog pravca, glavni su zastupnici utilitarizma J. St. Mill, Paley (Peli) i dr.

Nasuprot egoistički zasnovanom individualnom utilitarizmu, socijalni smjer toga etičkog pravca smatra da se tek u društvu može prosuditi koliko postupci individuuma škode ili koriste, pa se prema tome tako mogu i etički vrednovati. Postepeno se unutar takvog utilitarizma izgradila klasična formula tog pravca. Određeni je, naime, postupak utoliko moralniji ukoliko proizvede više »blaženstva i sreće najvećeg broja ljudi« (»The greates happiness of the greatest number«). Kriterij je, dakle, moralnog postupka ovdje empiristički i psihologistički određen njegovim posljedicama u korist bližnjeg. Tako zasnovanom utilitarizmu protive se sve one etike (prije svega Kant, a zatim i Fichte, E. v. Hartmann i dr.) koje ćudoredno djelovanje vrednuju na osnovu namjere odnosno volje pojedinca, bez obzira na posljedice što ne mogu biti

predviđene u samom moralnom činu individuuma, pa stoga i ne podliježu etičkoj valorizaciji.

UTOPIJA (od grč. u ne, nigdje i topos mjesto, tj. mjesto kojeg nema), idealna zemlja u kojoj vladaju savršeni društveni odnosi, blagostanje i sreća; prvobitno naziv otoka u djelu Thomasa Morusa. U kolokvijalnom govoru: svaka neostvariva zamisao, mašta, sanjarije, fantastički koncept, idealno stanje koje se ne može realizirati. Utopijski: nestvaran, sanjalački, neostvariv, fantastičan.

Platonova Republika, premda je kao projekt za buduće uređenje u sebi nosila sve bitne karakteristike tadašnjeg grčkog robovlasničkog društva i klasnog ugnjetavanja, prvi je značajan pokušaj idealnog, utopijskog koncipiranja ljudske zajednice u kojoj se za određene staleže zahtijeva zajedništvo žena i ukidanje privatnog vlasništva i proklamira vladavina duhovne aristokracije. Njegovo kasnije djelo »Zakoni« bliže je realnosti, i nakon Platonovih razočarenja u Siciliji, gdje je bez uspjeha htio ostvariti svoje ideje o državi, nosi u sebi mnogo manje utopijskih, fantastičnih elemenata. Nasuprot Platonovim utopijskim djelima, Aristotel sistematski i realistički obrađuje pojedina državna uređenja da bi ukazao, po njegovu mišljenju, na najbolji državni ustav po kojem narod »ne smije biti ni suviše zauzdan ni odviše obdaren slobodom«.

Utopijsko mišljenje javlja se vrlo često upravo tamo gdje je unutar robovlasničkog uređenja vladala najokrutnija eksploatacija i gdje je utopijska težnja za slobodom i sretnijim životom postala i surogatom za zbiljsku neslobodu u »dolini suza«.

Taj utopijski način mišljenja poprima kasnije i razne oblike ekstatičkog religioznog vjerovanja, a na toj se osnovi stvaraju i prve kršćanske općine u kojima vlada zajednička potrošnja i zajedničko vođenje domaćinstva. Evropski srednji vijek, međutim, gotovo da ne poznaje (osim nekih neznatnijih pokušaja) utopijskih koncepata idealnog uređenja na zemlji, već njime suvereno dominira samo ideja raja zemaljskog u prošlosti i raja nebeskog u budućnosti. Tek renesansni čovjek, čovjek oslobođene mašte i želje za ovozemaljskom srećom, stvara nove zamisli, ideale i nacrte boljeg društva.

U djelu »De optimo republicae statu deque nova insulta Utopia«, engleski humanista Thomas Morus fantazira o otoku na kojem su ukinuta sva društvena protivurječja, gdje vlada puna jednakost i sloboda, a nestaje čak — jer ne postoji siromaštvo — — zločina i kazne. Sve je u Utopiji zajedničko, ne postoji privatno vlasništvo, društvene klase su ukinute, a svi ljudi obavljaju u toku šestosatnog radnog dana sve poslove. Talijanski filozof, dominikanac Tommaso Campanella, koji je 27 godina proveo u zatvoru, u svom utopijskom djelu »Civitas solis« zastupa ideal države zasnovane na harmonijskoj vladavini razuma, mudrosti, moći i ljubavi. I u njegovoj je utopiji sve zajedničko: žene, djeca, kuće, spavaonice, kao i sva materijalna dobra. U državi se ne cijeni zlato i srebro osim kao upotrebna dobra, tvari od kojih treba da se sačine posude i ukrasni predmeti, zajednički svima. Bez obzira na aristokratski karakter nekih njegovih koncepcija, bez obzira na propovijedanje kulturne i moralne

selekcije, mnoge Campanelline zamisli sadrže i socijalističke elemente. Nakon Civitas solis javljaju se u XVII st. još mnogobrojni utopijski nacrti, ali oni znatno zaostaju za tim djelom kako po smionosti anticipacije tako i po izgrađenosti i domišljenosti čitave koncepcije budućeg društva. (Npr. J. Harrington: »Oceana«, J. V. Andrea: »Cristanopolis« i dr.)

Tek je francuski revolucionar, vođa pokreta »jednakih« Francois Noël Babeuf (1760—1797), zastupao radikalno potrebu izmjene postojećeg sistema i stvaranje društva ravnopravnih ljudi i time označio novo razdoblje utopijskog socijalizma. Pod pseudonimom Grachus on je u mnogobrojnim člancima odlučno branio zahtjeve proletarijata i propovijedao državu s »nacionalnom zajednicom dobara«, izjednačenje svih građana i diobu proizvedenih dobara na jednake dijelove, bez razlike na doprinos pojedinaca zajednici. Njegova je temeljna deviza da je »priroda dala svakom čovjeku pravo na uživanje jednog dijela svih dobara«. Nakon Babeufa javljaju se mnogi pisci, političari i filozofi koji utopistički zamišljaju buduće uređenje države zasnovano na idejama pravde i razuma. Tako je npr. Luis Sebastian Mercier, kroničar pariškog života za vrijeme revolucije, napisao zanimljivo utopističko djelo L'an 2440 (godina 2440), a Etienne Cabet čuveni Voyage au Icarie (Putovanje u Ikariju).

Od svih tih pokušaja mnogo su značajniji spisi Saint Simona, Fouriera i Owena, prvih tvoraca ideja o uređenju socijalističkih i komunističkih društvenih sistema, što se javljaju u uvjetima relativno

nerazvijenog proletarijata i početka industrijske revolucije. Saint Simon (Claude-Henri de Rouoroy) zastupa mišljenje da bi društvo trebalo osloboditi neproduktivnih slojeva, trutova i besposličara (plemići, vojnici, birokrati), da bi proizvodni slojevi (radnici, seljaci, obrtnici, ali i tvorničari i kapitalisti) preuzeli upravu nad cjelokupnim društvom. Umjesto klasne borbe i upotrebe sile treba ostvariti klasnu suradnju i harmoniju, a ljudi bi morali spoznati kako su braća pomoću potpuno reformirane religije, »novog kršćanstva« (»Nouveau christianisme«). Charles Fourier (1772—1837) smatra da bi se buduće društvo, do kojeg se može doći putem prosvjećivanja i uvjeravanja, sastojalo od niza zajednica, »falanga«, koje bi obuhvaćale oko 1500 ljudi, živjele zajedno u velikim zgradama i bavile se pretežno zemljoradnjom. Sve dok postoji privatno vlasništvo ljudi će se međusobno mrziti i biti neprijatelji pa će tek njegovo dokidanje biti prva pretpostavka harmonijskog društva. I za Roberta Owena je privatno vlasništvo, uz buržoaski brak i religiju, osnovni izvor sviju društvenih zala. Pokušavajući i praktično provesti svoje koncepcije, on kao vlasnik tvornice provodi razne reforme, skraćuje radni dan, gradi radničke stanove i otvara škole za radničku djecu. No sve njegove realizacije idealnih koncepcija (npr. komunističke naseobine u Americi, banka za razmjenu na osnovu procjene vrijednosti utrošenih sati za izradbu proizvoda i dr.) propadaju u nerazvijenim ekonomskim i socijalnim uvjetima i zbog općih proizvodnih zakonomjernosti kapitalističke okoline.

Utopisti-socijalisti preteče su naučnog socijalizma i pojavljuju se u razdoblju prvih borbi između proletarijata i buržoazije. Oni vide suprotnosti i antagonizme tih klasa, vučje odnose koji vladaju u periodu prvobitne akumulacije kapitala kao i djelovanje razornih elemenata u samom vladajućem društvu, ali ne vide u proletarijatu »nikakvu historijsku samoaktivnost, nikakav njemu svojstven politički pokret«. Stoga oni »odbacuju svaku političku, naročito svaku revolucionarnu akciju« i svoj cilj žele postići mirnim putem, pa »pokušavaju da sitnim eksperimentima koji, naravno, promašuju, i djelovanjem primjera prokrče put novom društvenom uređenju«. Ali ti spisi sadrže i mnoge radikalne i smione kritičke elemente. »Oni napadaju na sve osnove postojećeg društva. Zato su pružili izvanredno dragocjen materijal za prosvjećivanje radnika. Njihove pozitivne postavke o budućem društvu, npr. ukidanje suprotnosti između grada i sela, ukidanje porodice, privatnih zgrada, najamnog rada, proglašavanje društvene harmonije, pretvaranje države u prostu upravu nad proizvodnjom — sve te njihove postavke izražavaju samo odstranjivanje klasne suprotnosti koja se upravo počinje razvijati, koju oni poznaju tek u njenoj prvoj bezobličnoj neodređenosti. Zato i same te postavke imaju još samo utopistički smisao« (Manifest Komunističke partije).

Fantastičke, utopističke slike budućeg društva nastaju pretežno u vrijeme kad je proletarijat još nerazvijen i kad njegova samosvijest fantastično shvaća svoj vlastiti položaj, kad samo u općim,

apstraktnim koncepcijama naslućuje potrebu mijenjanja postojećeg. Stoga utopijski socijalizam — koji je kritizirao, proklinjao i optuživao kapitalističko društvo, koji je maštao o boljem poretku i uvjeravao vlastodršce o nemoralnosti eksploatacije — »nije mogao pokazati pravog izlaska. Nije znao ni razjasniti bit najamnog ropstva pod kapitalizmom, ni otkriti zakone njegova razvitka ni naći novu društvenu snagu koja je sposobna da postane tvorac novog društva« (Lenjin). Osim analiza Marxa (u »Manifestu Komunističke partije«), Engelsa (u »Anti-Dühringu«) a zatim naročito K. Kautskog (u »Thomas More i njegova utopija« i »Preteče novijeg socijalizma«), u novijoj marksistički orijentiranoj filozofiji posvećuje posebnu požnju utopijskom elementu njemački mislilac Ernst Bloch (»Duh utopije«, »Princip nada«).

UŽIVLJAVANJE, v. Estetika.

V

VEDANTA, v. Indijska filozofija.

VITALIZAM (lat. vis, vitalis životna sila), biološko odnosno »naturfilozofsko« učenje što sve životne pojave i funkcije tumači iz djelovanja posebne životne snage, odnosno određenog nematerijalnog životnog principa (duše, entelehije, životnog poriva i sl.), što je nepristupačan prirodoznanstvenom istraživanju. Osnivač mu je francuski liječnik Paul J. Barthez, a glavna mu je karakteristika oštro razgraničavanje pojava u živoj i neživoj prirodi. Premda se u spoznajnim teorijama nekih idealističkih filozofa (osobito u obliku neovitalizma, što se modificirao na osnovu nekih suvremenih bioloških otkrića: H. Driesch i dr.) brane pojedine teze vitalizma, njega je potpuno napustila egzaktna naučna biologija. Neovitalisti naglašavaju autonomiju i aktivitet životnih procesa i nemogućnost njihova svođenja na mehaničko-kemijske zakonomjernosti, zasnivajući, međutim, specifičnost bioloških faktora na tome što ih određuju i teleološki, smatrajući da ih reguliraju neke u stvari mistički,

neobjašnjivo, tajanstveno koncipirane »dominantne sile« i sl. Ovi se određujući faktori ponekad koncipiraju kao psihički, u tom slučaju riječ je o psihovitalističkoj varijanti neovitalizma (Ad. Wagner, R. Pauli, Raoul Francé, Fr. Erhardt i dr.).

VOLUNTARIZAM (lat. voluntaris volja), filozofski pravac, odnosno nazor o svijetu,koji u psihologiji, spoznajnoj teoriji ili metafizici smatra volju osnovnim faktorom svakog psihičkog akta, spoznajnoteoretskog procesa ili pak strukturalnom, temeljnom osobinom bitka samog. Ukoliko volju shvaća kao nesvjestan, slijep, primaran čin, na koji valja svesti sve druge psihičke procese, odnosno kao jedinstvenu sintezu osjeta, predodžbi i čuvstava (tako da je voljno djelovanje predstavljeno kao najpotpunija, najtipičnija forma svakog djelovanja), voluntarizam se javlja u raznim ekstremnim oblicima alogističkih ili antilogističkih pravaca. Voluntaristička spoznajna teorija smatra da je volja praosnova odnosno prauzor svekolikog spoznavanja. Razni oblici voluntarističke metafizike zastupaju pretežno tezu da je posljednji korijen, da je ono po sebi (»An-sich«) svih stvari svjetska, nadindividualna volja, poriv, stremljenje, kao unutarnje aktivno zbivanje i princip samog bitka.

Od Augustina (koji smatra da je u svim duševnim moćima sadržana volja), Duns Scotusa, što odlučno naglašava primat volje, Böhmea, Swedenborga i drugih mističnih voluntarista pa sve do metafizičkog voluntarizma klasičnog predstavnika tog pravca Arthura Schopenhauera, razni filozofski sistemi pokušali su u volji iznaći osnovu i ključ za

rješenje svih gnoseoloških, ontoloških, psiholoških i etičkih problema. Pri tom se smisao riječi volja mijenjao: tako ona kod Schopenhauera ne predstavlja više karakteristiku individualne psihe, već je ta slijepa, bezrazložna, neuništiva volja u svom metafizičkom, nadindividualnom značenju praosnova svijeta, pa svijet i nije drugo do sama ta volja (Die Welt als Wille und Vorstellung). Glavni zastupnik »logističkog voluntarizma« W. Wundt smatra da je svaki sadržaj psihe »uvijek ujedno i sastavni dio voljnog čina«. Zastupajući teoriju aktivizma, ta voluntaristička psihologija tvrdi da voljni procesi »imaju tipično značenje koje je mjerodavno za shvaćanje svih duševnih doživljaja«. Voluntaristički zasnovane filozofije u raznim varijantama (elemente voluntarizma nalazimo u Bergsona, R. Müller - Freienfelsa, Fr. Nietzschea, M. Schelera i dr.) povezane su često s iracionalističkim, ali ponekad i s intelektualističkim tendencijama. No sve one redovno (bez obzira na različite pa i oprečne spoznajne rezultate, odnosno optimističke ili pesimističke konzekvencije) i suviše jednostrano naglašavaju (u metafizičkoj suprotnosti prema svemu svjesnom, racionalnom ili kontemplativnom) nagonsko-emocionalnu, podsvjesnu, instiktivnu, vitalnu, aktivističko-volitivnu stranu cjelokupnog ljudskog opstanka.

VRIJEDNOST, v. Aksiologija.

Z

ZOR (njem. Anschauung), neposredno zahvaćanje odnosno spoznavanje duhovne (unutarnji zor) ili osjetilne (vanjski zor) zbilje. Čisti zorovi su kod Kanta oblici subjektiviteta unutar kojih se jedino može nešto promatrati: prostor i vrijeme.

KAZALO IMENA I POJMOVA

(Pojmovi koji su obrađeni kao posebne natuknice štampani su polumasno)

Izdavač

NOVINSKO IZDAVAČKO PODUZEĆE »PANORAMA«

Zagreb, Savska c. 92.

Za izdavača

MIA PLEMENČIĆ

Tehnički urednik

EMILIJA RUŽIĆ

Korektor

ZLATA SABO

Tisak i oprema »VJESNIK« ZAGREB